

Tesi doctoral

**Heraclit el Mitògraf.
Edició crítica, traducció i comentari**

Daniel Ramon Garcia

πολλὰ μορφαὶ τῶν δαιμονίων,
πολλὰ δ' ἀέλπτως κραίνουσι θεοί·
καὶ τὰ δοκηθέντ' οὐκ ἔτελέσθη,
τῶν δ' ἀδοκῆτων πόρον ἦρε θεός.
τοιόνδ' ἀπέβη τόδε πρᾶγμα.

Innúmeros són els aspectes de la divinitat.
Sovint els déus obren contra el que s'esperava;
a voltes el presumible no s'acompleix,
d'altres, el déu troba un camí a l'inesperat.
Així ha succeït en aquest cas.

(Eurípides, *Alceïstis* 1159-1163)

PROLEGOMENA

PRESENTACIÓ

Aquesta tesi comença a la Biblioteca Vaticana, amb el Vaticanus graecus 305. L'avantatge (si és que ho és en realitat) d'editar una obra petita conservada en un únic manuscrit, tenia la seva contrapartida en una cal·ligrafia esquerra i en alguns casos quasi il·legible. A Roma vaig aconseguir bona part de la bibliografia necessària, *l'editio princeps* i altres edicions així com gran quantitat d'articles.

Després van venir mesos de llegir, cercar, relacionar conceptes, buscar paral·lels, redactar, tornar a cercar i tornar a llegir. I la solitud, malgrat la companyia, la solitud. I compaginar-ho tot amb la docència a un institut de secundària i a la universitat.

El cercle es tanca a la Biblioteca Marciana, amb un altre manuscrit, el Marcianus graecus 613, aquest de cal·ligrafia molt més agraïda i de lectura més fluïda.

Roma i Venècia, amb Bizanci de rerefons, per parlar de mitologia grega. Aquest viatge, i el marc del viatge, ja ha valgut la pena.

AGRAÏMENTS

En primer lloc els meus més sincers agraïment a la meva família, als meus pares i a la meva germana i a l'Anna i la seva família, pel suport que m'han brindat en tot aquest temps i pels ànims que m'han donat per portar a bon terme aquesta tesi.

PROLEGOMENA

Un profund agraïment al meu director de Tesi, el prof. F. Cuartero, amb qui he tingut l'honor i el privilegi de compartir espai durant aquests anys i de qui he après tantíssim, tan acadèmicament com humanament.

Un molt sentit agraïment als meus companys de l'Àrea de Grec, que m'han acompanyat, ajudat i aconsellat sempre que ho he necessitat. En especial al prof. J. Pàmias, amb qui també he compartit espai durant 6 anys, que ha estat sens dubte un model a seguir en la vessant científica i que ha estat, en la vessant humana, com un Virgili per a un jove Dante acabat d'entrar al primer *cerchio* de la *città dolente*. Gràcies a la seva iniciativa, els buffets mitogràfics han donat un nou impuls a l'Àrea, tot fomentant la participació dels seus membres taules rodones a fi de discutir i opinar sobre problemàtiques textuais concretes. Val a dir que aquest treball és d'un dels principals beneficiats d'aquesta iniciativa. No puc deixar d'esmentar en aquest apartat la Nàdia, la Nereida, la Txell i l'Ainoa, amb qui he compartit tantes bones estones.

Un apartat molt especial el mereix la meva professora de llatí i grec a secundària, Mª José Clemente, *culpable* que jo escollís el camí de les clàssiques. Ella em va ensenyar el llatí i el grec, a llegir més enllà de la lletra i a cercar encara la traducció més precisa, però també a estimar el món clàssic tal com és i a apropar-m'hi amb curiositat i delit a tot allò que la tradició grecolatina ens ofereix. Sense ella aquesta tesi no hauria estat possible.

Vull deixar palès també el record del professor Roberto Pretagostini, que ens va deixar a finals de 2007, el qual va acollir-me de bon grat al departament d'Antichità Clàssiche de l'Università degli Studi di Roma Tor Vergata, on vaig dur a terme la recerca bibliogràfica per a l'elaboració del meu treball de recerca

PROLEGOMENA

sobre la construcció mítica del personatge d'Orfeu i que l'any 2006 va acollir-me de nou a Roma quan vaig realitzar l'estudi del còdex Vaticanus graecus 305 a la Biblioteca Vaticana. La seva accessibilitat, el seu ànim sempre tan positiu i la qualitat de la seva persona quedarà sempre.

Agraeixo també al prof. Santo Lucà, especialista en paleografia grega, el seu amable oferiment a ajudar-me amb els passatges difícils del codex V.

Un apartat especial també als meus amics Tommaso e Gian Piero, amb qui he après l'italià que es parla al carrer però també l'italià de Dante, la llengua napolitzant de Totò, les meravelles del dialecte abruzès i el bo i millor de la vida romana ; al Giorgos Agricola, per les llargues converses sobre filologia i altres transcendentalitats, content perquè finalment s'hagi decidit a llegir també en grec; a les meves amigues Rosario, Cris Athina, Cristina de Capellades i Pilar de Móra, perquè saber que puc comptar sempre amb vosaltres no té preu. Ho faig extensiu a tots els que m'han acompanyat durant el meu periple a Itàlia (Laura, Martin, Luca, Fabrizio, Mikhalis, Alfonso, Óscar, Uxia, Crispina, Daniela ...); als meus compnays de Grec de l'Escola Oficial d'Idiomes i a la nostra professora Kleri Skandami, per la seva manera d'ensenyar el grec i per la seva gran humanitat; i també als companys de l'Associació Catalana de Neohel·lenistes.

Agraeixo de tot cor la col·laboració del prof. Filippo Pontani, que tan amablement m'ha acollit a Venècia i m'ha facilitat l'accés als seus excel·lents treballs i a tota la informació de què disposava de manera totalment desinteressada. Ha estat un plaer escoltar les seves indicacions sobre el codex M *in situ* a la Biblioteca Marciana i discutir plegats les dificultats que planteja l'edició dels capp. 4 i 29.

Finalment als meus estudiants de les diferents assignatures de grec modern.

INTRODUCCIÓ

1. L'AUTOR

1.1: Identitat

El còdex manuscrit *Vaticanus Graecus 305*¹ conté l'única còpia íntegra² coneguda d'un opuscle intitulat ἀνασκευή ἢ θεραπεία μύθων τῶν παρὰ φύσιν παραδεδωμένων (*Reconstrucció o esmena de mites tradicionals que van contra les lleis de la natura*), més conegut com *περὶ ἀπίστων* (*Històries increïbles*), per l'epígraf final que identifica Heraclit com a autor³. Els primers editors del text al s. XVII, Leone Allacci i Thomas Gale, ja posen de manifest que no pot tractar-se de cap manera del filòsof d'Èfes i que difícilment se'l pot relacionar amb l'Heraclit autor de les *Al·legories d'Homer*⁴.

Allacci, autor de *l'editio princeps* (1641), tot encomanant-se a la Pítia, deixa l'enigma per a algú altre, més capaç o més afortunat que tingui la sort de 'pescar' la solució⁵.

Gale, en la seva edició de 1671, recull el testimoni d'Allacci i afegeix algunes consideracions sobre la possible permutació dels noms Heraclit i Heraclides (o fins i tot Heracleó) que el mateix Allacci ja havia apuntat tímidament: si alguns estudiosos havien confós l'Heraclit autor de les *Allegories d'Homer* amb Heraclides Pòntic, no és inversemblant pensar que un hipotètic Heraclides

¹ Saec. XIII, chart. mm. 250x167. ff. IX. 209. Copiat (a Constantinoble?) per Theophýlaktos Saponópulos. uid. apartat de descripció dels manuscrits.

² El còdex M (Marcianus graecus 613) dels escolis a l'Odissea conté els capítols 4 (sobre Atlant) i 29 (sobre Proteu).

³ τέλος Ἡρακλεΐτου περὶ ἀπίστων.

⁴ Per a un tractament més ampli del tema uid. Jacob Stern, *Heraclitus Paradoxographer: περὶ ἀπίστων*, *On Unbelievable Tales*. *TAPhA* 133 (2003) 51-97.

⁵ "Heraclitus est scriptor antiquae notae. Sed inter tot eiusdem nomini scriptores, quisnam ille fuerit, expiscari alius fortunatius poterit. Nonnemo hunc eundem ac Heraclitum illum esse existimabit, cuius elegantissimus atque optimus De Homericis Allegoriis Liber legitur, quem alii sub Heraclidis Pontici nomine, sed falso, euulgarunt. Ego ad Pythiam prouoco." (Leo Allatius, *Excerpta uaria Graeca sophistorum et rhetorum*, Roma 1641).

INTRODUCCIÓ

autor del *περὶ ἀπίστων* hagués estat confós amb el mateix Heraclit i que, per error, se li hagués atribuït aquest opuscle⁶.

Moltes de les obres d'Heraclides foren resumides per Agatàrquides de Cnidos. Gale, doncs, apunta la possibilitat que aquest opuscle *περὶ ἀπίστων* es correspongui en realitat amb un d'aquests resums, *l' ἐπιτομὴ θαυμασίων καὶ ἐκλογαὶ ἱστορίων*, del qual només coneixem el títol i que s'adiu amb el contingut de l'opuscle. Per justificar el doble títol i fer plausible la seva hipòtesi, Gale es recolza en l'obra de Palèfat (la qual apareix paral·lelament com a *ἱστορία* i com a *περὶ ἀπίστων ἱστωρίων*), que tantes semblances formals presenta respecte l'Heraclit⁷.

Però allò que porta Gale a formular la seva tesi amb major convicció és una coincidència inquietant: el títol del capítol 21 d'Heraclit, *περὶ τῶν ἐν ᾄδου* ("Sobre els de l'Hades"), és el mateix que el d'un escrit d'Heraclides que recull Diògenes Laerci. Amb aquestes dades a la mà, Gale no dubta a afirmar que el més probable és que el *περὶ ἀπίστων* sigui obra d'Heraclides, de la qual Agatàrquides va fer-ne un resum o epítome, tal i com succeeix amb l'obra d'Heraclides *περὶ πολιτειῶν*⁸. Tenint en compte que el text d'Heraclit ha de ser

⁶ "Scio quidem Heraclitum et Heraclidem et Heracleonem aliquoties inter se permutari. Sane liber ille de *Allegoriis Homericis*, quem in hoc corpusculo mox edimus, Heraclitum habuit auctorem; eum tamen sub Heraclidis nomine alii euulgarunt. Nihil igitur obstat, cur non, uiceuersa, Heraclitus pro Heraclide aliquando reperiatur. Quod in scriptore hoc accidisse ueri est simile" (Gale *Opera Mythologica*, Cambridge 1671).

⁷ "Agatharchides Cnidius multa Heraclidis opera in epitomas redegit; testis fit Photius *Bibl. tmemate* 214. Inter has eius epitomas recenset *ἐπιτομὴν θαυμασίων καὶ ἐκλογὰς ἱστορίων*. Atque haec non multum abluere uidentur ab his quae tractantur in hoc opusculo. Palaephati *ἱστορία* apud multos uenit pro *περὶ ἀπίστων ἱστορίων*. Addo his eundem Agatharchidem in suo quondam apud Photium librum plurimas collegisse fabulosas historias, quae quidem ipsae et apud hunc nostrum occurrunt." (Gale op. cit.).

⁸ "Illud quoque non uidetur praetermittendum; teste Laertio Heraclides scripsit *περὶ τῶν ἐν ᾄδου*; ista autem uerba titulum faciunt capituli 21 huius nostri Heracliti. Ego igitur sic censeo libellum hunc esse epitomen operis maioris, cuius auctor fuerat Heraclides; epitomes auctorem puto fuisse Agatharchidem. Liber Heraclidis *περὶ πολιτειῶν* idem fatum passus est, et forte ab eodem Agatharchide." (Gale op. cit.).

INTRODUCCIÓ

posterior a l'obra d'Arat (com veurem més tard) i que Heraclides Pòntic data del s. IV a.C., la hipòtesi de Gale resta anecdòtica.

Sembla que el primer autor que cita el nom d'Heraclit és Eustati, que parla d'ell i de Palèfat com a 'guaridors de mites', i apunta que no és l'Heraclit 'obscur, sinó un altre que proposa com a creïbles relats increïbles'⁹. Per a distingir aquest autor dels altres Heraclits, al *LSJ* el trobem com a Heraclitus Paradoxographus. Concordo amb l'opinió de J. Stern que 'més aviat podria haver estat anomenat Mythographus, atès que ell no és apenes (en absolut, diria jo) un paradoxògraf en el sentit habitual del terme'¹⁰ i (afegeixo) atès que tradicionalment sempre ha estat inclòs en el cànon dels mitògrafs i no entre els paradoxògrafs. Per aquest motiu crec que és de justícia – i així ho proposo – que sigui anomenat Heraclit el Mitògraf. Si el sobrenom a utilitzar per diferenciar-lo dels altres Heraclits ha de evidenciar les característiques de la seva obra, amb l'apel·latiu Mitògraf definim molt més acuradament el text del qual és autor.

⁹ Eust. *Od.* 1504.55 Stallbaum: "ἐνταῦθα δὲ [...] τὸ πολυκέφαλον, τὸ μυριόφθαλμον καὶ τὸ τῶν ἑκατογχείρων ἔχουσι καὶ αὐτὰ τοὺς θεραπεύοντας. ὅποιοί τινες ὁ Παλαίφατος, ὁ Ἡράκλειτος οὐχὶ ὁ σκοτεινός ἀλλ' ἕτερός τις ὁ τοῖς ἀπίστοις προθέμενος ἐμφῆναι πίστιν."

¹⁰ Jaboc Stern op. cit.: "He is distinguished from others of the same name by *LSJ* as "Heraclitus Paradoxographus", although he might better have been called "Mythographus", since he is hardly a paradoxographer in the usual sense of that term. (I shall, nonetheless, follow convention and continue to use *LSJ*'s epithet)".

1.2: Datació

El DGE¹¹, en les seves llistes d'autors, cataloga Heraclit com a autor hel·lenístic, mentre que el TLG Canon of Greek Authors el situa senzillament 'post IV a.C.'. Les semblances formals amb l'obra homònima de Palèfat i la citació d'un vers d'Arat al capítol 39 potser són les responsables d'aquest error secular, que posa de manifest la poca atenció que ha rebut el text en el moment de ser datat i la manca de revisió d'aquesta dada en publicacions actualitzades.

Heraclit diu al capítol 39 de l'opuscle ("Sobre els bous d'Hèlios") que ha trobat a la *Iliada* una referència que ell interpreta al·legòricament de la següent manera: que no era lícit als antics sacrificar als déus vaques de llaurar, i que això ho afirma també Arat a partir de la mateixa *Iliada*:

Περὶ τούτων οὕτως εὔρον ἀλληγορημένον ἐν Ἰλιάδι· οὐκ ἔξῃν τοῖς ἀρχαίοις ἱεροθυτεῖν βοῦς ἐργάτας. καὶ τοῦτο φησὶ μὲν καὶ Ἄρατος, δῆλον δὲ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ποιήσεως.

Els editors d'Heraclit havien identificat en aquesta citació el vers 132 dels *Phaenomena* d'Arat, que dins el context del mite de les edats, acusa els homes de la raça de bronze de ser els primers a menjar bous de llaura¹². En realitat Heraclit no està citant el vers de l'obra d'Arat, sinó l'escoli al vers 132, que remet explícitament a Homer i que parla d'aquesta antiga prohibició, fonamentada en el fet que aquestes bèsties eren tan necessàries com el Sol per obtenir bones collites i procurar aliment als homes:

¹¹ Diccionario Griego-Español, editat pel CSIC sota la direcció de F. Rodríguez Adrados, 1980 -. uid. també la recent edició digital, que s'actualitza amb regularitat: <http://www.filol.csic.es/dge>

¹² Arat. *Phaen.* 132: πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων.

INTRODUCCIÓ

Schol. Arat. 132: οἱ ἀρχαῖοι ἐφυλάττοντο τοῦς ἐργάτας βοῦς καθιερεύειν. Τοῦτο δὲ καὶ Ὅμηρος οἶδε. [...] ἀσεβές γὰρ ἦν τὸν ἀρότην βοῦν φαγεῖν. [...] φασὶ δὲ καὶ τοὺς ἐταίρους τοῦ Ὀδυσσέως τοιούτους βοῦς κατεδηδοκέναι, ὠργίσθαι δὲ τὸν Ἥλιον, ἐπεὶ οἱ ἀροτῆρες βοῦς τοῦ ὄρᾱν ἡμᾶς τὸν ἥλιόν εἰσιν αἴτιοι, τροφῆς ὄντες ποριστικοί.

Els antics es guardaven de sacrificar bous de llaura. Això també ho sap Homer. [...] Perquè menjar-se els bous de llaura era cosa impia. [...] Diuen que els companys d'Odísseu van devorar bous d'aquesta mena, i que Hèlios va enfurismar-se perquè és gràcies als bous de llaura que podem veure el sol, ja que són font d'aliment.

La construcció paral·lela entre l'escoli (οἱ ἀρχαῖοι ἐφυλάττοντο τοῦς ἐργάτας βοῦς καθιερεύειν) i el text heracliteu (οὐκ ἐξῆν τοῖς ἀρχαίοις ἱεροθυτεῖν βοῦς ἐργάτας), de qui fins i tot es podria dir que està parafrasejant l'escoli; la referència explícita del mateix escoli a l'obra homèrica (τοῦτο δὲ καὶ Ὅμηρος οἶδε) que recull també l'Heraclit (τοῦτο φησὶ μὲν καὶ Ἄρατος ... ἐξ αὐτῆς τῆς ποιήσεως [sc. τῆς Ἰλιάδος]); i la presència del mite dels bous d'Hèlios, absents al text dels *Phaenomena*, evidencien que quan Heraclit diu 'Arat' s'està referint al corpus arateu i no a l'autor del poema astronòmic.

Que Heraclit citi aquest escoli és molt significatiu, perquè constitueix un punt de partença nou, que estableix un marc radicalment diferent per a la seva datació. Aquest fet ens indica, primer, que el *terminus post quem* més immediat ja no són els *Phaenomena*, com ho era fins ara, sinó l'època en què foren escrits els comentaris grecs a Arat; en segon lloc, el detall que remeti no ja a una obra concreta sinó a Arat com a autor ens fa pensar que Heraclit, en el moment d'escriure el capítol 39 del seu opuscle, tingués a les mans l'anomenada *Editio Φ* dels *Phaenomena*. El volum d'aquesta edició inclou, a banda del text d'Arat,

INTRODUCCIÓ

una biografia de l'autor i un recull d'obres i comentaris sobre astronomia directament relacionats amb el contingut de l'obra (com ara els *Catasterismes* d'Eratòstenes) així com tota mena d'il·lustracions. Arat va gaudir d'una enorme popularitat en època imperial, la seva obra fou traduïda al llatí per Ciceró i Germànic, i aquesta *Editio Φ* (que es va publicar també en versió llatina) va circular per tot l'Imperi a partir del s. II d.C.¹³, època, d'altra banda, de gran profusió d'escrits al·legòrics i racionalistes¹⁴. També Plutarc recull el mateix passatge arateu al seu tractat *De esu carniūm*.¹⁵

Una prova a favor d'aquest argument la trobem en Lactanci, que, de la mateixa manera que Heraclit, cita diverses vegades Arat (pel seu nom o bé pel títol de l'obra) quan en realitat el que ha llegit no és el text d'Arat, sinó els anomenats escolis de Germànic, els comentaris posteriors inserits dins la traducció llatina del text arateu:

¹³ Per a més detall uíd. Jean Martin *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*. París 1956, p. 69: "elle [sc. la date] est difficile à fixer; faut-il dire le second ou le troisième siècle de notre ère? En tout cas il est raisonnable de prendre pour limites l'époque d'Hygin, c'est-à-dire le début du second siècle, et celle des Scholies de Germanicus, qui sont, au plus tard, des dernières années du troisième"; uíd. també la introducció als *Scholía in Aratum Vetera* 1974.

¹⁴ uíd. J. Stern op. cit., qui basant-se precisament en la popularitat d'Arat en aquesta època, postula el s.II d.C. com a data per a l'Heraclit.

¹⁵ Plut. 988a: τὰ δὲ Πυθαγόρου καὶ Ἐμπεδοκλέους δόγματα νόμοι τῶν παλαιῶν ἦσαν Ἑλλήνων † καὶ πυρρία καὶ δίαίται *** [ὅτι πρὸς τὰ ἄλογα ζῶα δίκαιον ἡμῖν οὐδὲν ἔστι.] Τίνες οὖν ὕστερον τοῦτ' ἔγνωσαν; (Arati Phaen. 131)

'οἱ πρῶτοι κακοεργὸν ἐχαλκεύσαντο μάχαιραν εἰνοδίην, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων.'

INTRODUCCIÓ

Lactanci *Diu. Inst. I, 2 (Migne 183 A)*: Caesar quoque in Arato refert Aglaosthenem dicere Iouem cum ex insula Naxo aduersus Titanas proficisceretur et sacrificium faceret in littore, aquilam ei in auspicium aduolasse.

ibid. (237 B): quod referunt ii qui Φαινόμενα conscripserunt, cum de duabus Cancri stellis loquuntur, quas Graeci ὄνους uocant?

Schol. Germ. (*Bresyg. p. 91*):
Aglaosthenes dicit, Iouis cum ex Naxo aduersus Titanas proficisceretur et sacrificium faceret, aquilam ei in auspicio apparuisse.

ibid. (p. 79, 13)
Sunt in hoc signo in eius testa aliae stellae quas asinos adpellant, Graeci ὄνους dicunt.

D'aquí es desprèn, comenta J. Martin, que l'*Editio Φ* en llatí existia ja a les primeries del sec. IV. Lactanci s'expressa com qui creu que és Germànic l'autor d'aquests escolis¹⁶.

Un altre detall a tenir en compte és l' "error" que comet Heraclit quan dóna la cita literal d' Il. X 292 s., uns versos que l'autor posa en boca d'Hècuba:

φησὶ γὰρ Ἑκάβη πρὸς Ἀθηναῖν·
σοὶ δ' αὖ ἐγὼ βοῦν ῥέξω ἦνιν εὐρυμέτωπον
ἀδμήτην ἦν οὐπω ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγεν ἀνήρ.

En efecte Hècuba li diu a Atena:

*"Jo t'immolaré una vaca d'un any, d'ample front,
no domada, que fins ara cap home no ha posat sota el jou" (Il. X 292 s.).*

¹⁶ Jean Martin 1956 p. 41.

INTRODUCCIÓ

Aquesta citació planteja dos problemes. En primer lloc que les paraules que Hècuba dirigeix a Atena, a la *Ilíada* les pronuncia Diomedes. En efecte Allacci, autor de *l'editio princeps*, anota “*Iliad. κ. 292 Diomedes, non Hecuba*”¹⁷, mentre que Westermann va més enllà i en el seu aparat crític proposa corregir Διομήδης (en lloc d' Ἐκάβη)¹⁸. No obstant això, a *Il. VI 274 ss.* Hèctor, amb unes paraules molt semblants, mana Hècuba que vagi al temple d'Atena i li prometi que sacrificarà dotze vaques d'un any, no domades, per tal que la dea protegeixi la ciutat¹⁹. Hècuba repeteix aquesta fórmula davant l'estàtua d'Atena, prometent-li el sacrifici ‘si fa miques l'espasa de Diomeres i protegeix la ciutat’²⁰. Per donar una explicació plausible a aquest error sense necessitat de corregir el text, cabria conjecturar que Heraclit cita de memòria. Com a home erudit coneix bé el text homèric i recorda que Hècuba li promet a Atena que li sacrificarà una vaca si la protegeix, però la semblança entre passatges el traeix i cita el passatge de Diomedes, que també va dirigit a Atena i amb les mateixes pretensions. Si afegim que a la petició d'Hècuba apareix esmentat el mateix Diomedes, la confusió és més que comprensible.

El segon problema és la cita en si, que aporta la lectura βουῶν ῥέξω, mentre que al text homèric trobem ῥέξω βοῶν. La majoria d'editors s'inclinen per corregir el text d'Heraclit. Si acceptem, però, que ha citat de memòria, és més lògic pensar que senzillament ha transmutat els dos mots sense adonar-se'n. És cert que la lectura que ofereix Heraclit no acaba de funcionar mètricament, però si tenim en compte que a l'època que proposem per a l'autor ja s'ha perdut la

¹⁷ L. Allacci op. cit.

¹⁸ Westermann op. cit.

¹⁹ *Il. VI 274-276* (καί οἱ [sc. Ἀθηνᾶ] ὑποσχέσθαι δυοκαίδεκα βοῦς ἐνὶ νηῶ / ἦνις ἠκέστας ἰερευσέμεν, αἶ κ' ἐλεήση / ἄστν τε καὶ Τρώων ἀλόχους καὶ νήπια τέκνα).

²⁰ *Il VI 305-310* (πότηνι Ἀθηναίῃ, ῥυσίπτολι, δια θεάων / ἄξον δὴ ἔγχος Διομήδεος, ἠδὲ καὶ αὐτόν / πρηγέα δὸς πεσέειν Σκαιοῶν προπάροιθε πυλάων, / ὄφρα τοι αὐτίκα νῦν δυοκαίδεκα βοῦς ἐνὶ νηῶ / ἦνις ἠκέστας ἰερεύσομεν, αἶ κ' ἐλεήσης / ἄστν τε καὶ Τρώων ἀλόχους καὶ νήπια τέκνα).

INTRODUCCIÓ

quantitat de les vocals, aquest “error” a la cita és un argument més a favor de la nostra proposta.

En base a tots aquests arguments, doncs, podem conjecturar que el text d’Heraclit en la seva versió definitiva és, com a molt, contemporani de l’esmentada *Editio Φ* dels *Phaenomena* d’Arat, és a dir, no anterior al s. II d.C.

A banda de tots els elements referents a la història del text, el lèxic del *περὶ ἀπίστων* ens porta a pensar que el text que ens ha arribat no pot ser anterior al s. I a.C.

- L’adjectiu ἔκπληκτος (cap. 1, sobre Medusa), en el sentit d’*impressionat, estupefacte*, té com a testimonis més antics els Himnes Òrfics 39, 10 (que daten dels ss. III-II a.C. fins als ss. I-II d.C.) i Pol·lux V 22 (II d.C.).
- La forma ὠρέχθαι, infinitiu aorist passiu d’ ὠρέγω (cap. 7, sobre Pasífae) és un *hapax*²¹.
- El verb χωρίζομαι (cap. 8, sobre les Harpies i cap.14, sobre les Sirenes), en el sentit d’*allunyar-se, marxar, sortir corrents*, no apareix testimoniats abans de Polibi III 94, 9 (II a.C.).
- El terme ὄρασις (cap. 11, sobre el Ciclop, i cap. 13, sobre les Fòrcides) amb el sentit d’*ull* data de Diodor de Sicília II 6 (I a.C.).
- El verb προβλέπω (cap. 11, sobre el Ciclop) apareix a Dionisi d’Halicarnàs XI 20 (I a.C.) i a altres obres de datació incerta, com són els Escolis d’Arat i Isop. La forma de participi actiu προβλέποντα no està testimoniada en cap text anterior a Heraclit.

²¹ Hercher (Hermes 2 1867 152) esperaria la forma ὠρεχθῆναι. Cap editor, però, no ha esmenat aquest pas.

INTRODUCCIÓ

- El terme ἀπολεοντοθῆναι no apareix abans d'Heraclit (cap. 12, sobre Atalanta i Hipòmenes) i no torna a aparèixer fins a Eustati. Són els dos únics testimonis.
- El terme γλυκυφωνία (cap. 14, sobre les Sirenes) té el seu testimoni més antic en Diodor de Sicília III 69 (I a.C.), i apareix també a Pol·lux II 113 (II d.C.) i a l'Escoli a Teòcrit 7, 82b. El testimoni de Dionisi Escitobraquió (s. III a.C.) és poc fiable donat el caràcter fragmentari de l'autor, recollit en diverses fonts i sovint reescrit, resumit i modificat.
- La forma del verb εἰκονογραφῶ (cap. 15, sobre la Quimera) més antiga es troba a Filó d'Alexandria II 588 (I d.C.). El terme εἰκονογραφία, en el sentit de *descripció, representació gràfica*, el dóna Polibi Rètor (?). Si bé és cert que el substantiu corresponent, εἰκονογράφος, apareix a Aristòtil *Poet.* 1454b9, aquest té el significat de *pintor o retratista*.
- El terme προσπάθεια (cap. 16, sobre Circe) no apareix testimoniats fins a Andronic de Rodes p. 572M (I a.C.).
- El verb ἠττάω (cap. 16, sobre Circe), en la seva forma aticitzant i en veu activa transitiva apareix per primera vegada a l'obra de Polibi I 17, 3 (II a.C.) i és utilitzat de manera habitual per Diodor de Sicília XV 87 (I a.C.).
- La forma aticitzant del verb φυλάττω (cap. 20, sobre les Pomes d'or de les Hespèrides), a banda dels autors atenesos com Demòstenes, és una constant a l'obra de Plutarc (I-II d.C.).
- El verb σωρεύω (cap. 20, sobre les Pomes d'or) és molt poc habitual abans de Diodor de Sicília XII 62 (s. I a.C.).
- El terme δεισιδαιμονία (cap. 23, sobre Orfeu), en el sentit de *respecte, veneració per la divinitat*, és d'època de Polibi i Diodor (ss. II-I a.C.).

INTRODUCCIÓ

- El verb πανεύω (cap. 25, sobre Pans i Sàtirs) és un hàpax.
- El verb συμβαδίζω (cap. 33, sobre Cèrber), no apareix abans de Flavi Josep A. J. I 336 (s. I d.C.) i s'estén el seu ús en autors dels ss. II-III d.C. (Claudi Elià, Aquil·les Taci).
- El verb ἀπορνιθόομαι (cap. 35, sobre Procne i Filomela) no apareix fins a Estrabó VI 3, 9 (s. I d.C.).
- ἀποδενδροόομαι (cap. 36, sobre les Helíades), en el sentit de *metamorfosar-se en arbre*, apareix en Plutarc i Llucià (ss. I-II d.C.).
- El verb ἀλληγορῶ (cap. 39, sobre les Vaques d'Hèlios) en la seva acepció *interpretar al·legòricament* sembla creació de Plutarc 363d (I-II d.C.).
- El verb ἱεροθυτῶ (cap. 39, sobre les Vaques d'Hèlios) no té testimonis anteriors a Heraclit. El substantiu derivat ἱεροθύτης apareix a Pausànias VIII 42, 12 (II d.C.).

S'ha apuntat la possibilitat que l'últim capítol (39), per les seves característiques (ús de la primera persona, la referència a una obra literària, l'ús del verb ἀλληγορῶ), sigui una interpolació²². És cert que per al lèxic que presenta aquest capítol tenim *termini post quos* posteriors al de la resta de l'opuscle, però no hem d'oblidar que el text conservat és el resultat d'un epítom (i per tant d'una manipulació), probablement d'època bizantina, que ens ha privat de conèixer la realitat de l'estil i de la llengua de l'autor, cosa que ens hauria permès d'establir amb arguments més sòlids i, per tant, amb més precisió, l'època en què fou escrit el περὶ ἀπίστων d'Heraclit el Mitògraf.

²² Jacob Stern op. cit: these are perhaps enough to suggest that Heraclitus 39 might have been interpolated into the text from some other source.

INTRODUCCIÓ

Tanmateix, malgrat les especulacions sobre l'autoria de l'obra i les modificacions que hagi pogut patir, és evident que l'última mà que va participar en l'elaboració del text tenia al davant els comentaris grecs a Arat i coneixia l'obra Plutarc²³.

2. L'OBRA

2.1.: Contingut

L'obra d'Heraclit recull 39 llegendes mítiques. Aquestes se succeeixen sense un fil conductor comú i no segueixen cap ordre temàtic. Algunes d'elles pertanyen al cicle odisseic (Escilla, Ciclop, Sirenes, Circe, Calipso, bous d'Hèlios), a la saga argonàutica (Harpies, Glauc, toros que respiren foc, Hel·le i Frixos), al mite de Perseu (Medusa, Perseu, Fòrcides, el casc d'Hades), al personatge d'Hèracles (Hidra, els de l'Hades, Cèrber, egües de Diomedes). La resta (Ceneu, Atlant, Centaures, Tirèsias, Pasífae, Atalanta i Hipòmenes, Quimera, Esparts, pomes d'or, Faetont, Orfeu, Pans i Sàtirs, Asclepi, Bòreas i Oritia, Proteu, el gos i la guineu, Làmia, Procne i Filomela, Heliàdes, Panoptes, Endimió i Selene) funcionen de manera independent, tot i que sovint comparteixen formes d'interpretació paral·leles.

²³ Aquest tema, encara per desenvolupar i que seria objecte d'un estudi més ampli i d'una naturalesa diversa del tema d'aquest article. Tanmateix fóra interessant entrar a valorar també les implicacions de caire filosòfic i moral del text heracliteu, que d'alguna manera troben la seva correspondència en el pensament de Plutarc, així com la seva relació amb els anomenats *progymnasmata*, exercicis de retòrica propis de l'època en què s'interpretava el mateix text de diverses maneres.

2.2: Estructura

Formalment l'obra d'Heraclit, en l'estat en què ens ha pervingut, és molt similar a la de Palèfat, amb qui comparteix alguns dels mites que tracta, tot i que el més habitual és que difereixin en la interpretació que en donen.

L'estructura dels capítols és sempre la mateixa, a excepció d'alguna inversió inesperada i dels passatges que contenen llacunes.

Heraclit tendeix a exposar en primer lloc la seqüència mítica que es proposa interpretar, introduint sovint el text amb una forma del tipus λέγεται (o variants com φασιν, ιστορεῖται, παραδέδοται, ἀναφέρεται, μυθολογοῦσι) o bé d'una manera més escèptica, amb formes de verbs com ὑφίστημι i en forma de pregunta amb ὑπολαμβάνω i πιστεύω (qui podria creure que...?) . A continuació ofereix una visió racionalista o al·legòrica dels elements que hi intervenen. Aquesta part del text s'identifica per la marca *ἀλλγρ.* en els marges del manuscrit V i perquè generalment Heraclit la introdueix de manera inequívoca: sovint utilitza la fórmula ἔχει δὲ οὕτως (amb variants del tipus ἔχει δ' ἄν, εἶη δ' ἄν, εἶποι δ' ἄν τις, εἰκός), que en ocasions resta en un únic δὲ amb fort valor adversatiu; de vegades, però, es permet fer un judici de valors més explícits amb apel·latius del tipus γελοῖον, ἄλογον, ἀδύνατον, οὐκ ἀληθές, un fet molt més habitual a Palèfat; una tercera via per introduir la interpretació del mite és l'ús de formes del verb ὑπολαμβάνω (ὑπολάβοι δ' ἄν τις, ὑπολήψεως τοιαύτης οὔσης).

En alguns casos se serveix de glosses o dites populars per reforçar la seva interpretació: “nosaltres també diem: en veure-la s'ha quedat de pedra” (cap. 1, Medusa); “segons acostumem a dir dels corren ràpid: que volen” (cap. 9, Perseu); “també encara ara, els que se n'han sortit de llargues penalitats, viatges temeraris i incertes malalties, diem que s'han salvat de l'Hades” (cap. 21, els de

l'Hades); “I ara també diem de les dones públiques que les tractem a la manera de Pan” (cap. 25, Pans i Sàtirs); “també nosaltres, quan seiem a taula i gaudim d’un magnífic banquet, diem que ens trobem “entre els déus” (cap. 32, Calipso i Odisseu); “també ara aquesta mena de gent els anomenem panoptes” (cap. 37, Panoptes).

2.3: Llengua i estil

A causa de l'estat en que ens ha arribat el text, passat pel cedàs d'un epitomista, qui sap quantes vegades resumit o manipulats, es fa difícil fins i tot determinar l'obra d'Heraclit posseeix un estil propi. A banda que els capítols de l'opuscle resulten massa curts, la seva llengua és serva de l'estructura a que és sotmesa, obligada a desenvolupar d'una manera quasi repetitiva els mateixos patrons.

Malgrat tot ja hem vist com a través del lèxic es pot determinar en part la seva datació. Així mateix, la llengua d'Heraclit deixa entreveure d'alguna manera que és hereu de la tradició de l'escola aristotèlica, iniciadora en part del corrent racionalista. En efecte Heraclit fa ús de termes de l'esfera tècnica i científica ben presents en els escrits de Teofrast i del corpus Aristotelicum: κατώπτειν (per observar el fenomen astronòmic), πόλον (per referir-se a la volta estelada del cel), ζωογονηθῆναι (crear una forma de vida), διφυής (de doble natura). També hi són presents, seguint la mateixa tradició, termes que remetent a la lògica (ἄλογον, λογισμός, ἀλογίστως) i a la poètica (ἐμυθεῖν).

D'altra banda hi ha un bon nombre de termes abstractes i ètico-morals propis de l'al·legorisme que manquen a Palèfat (J. Stern 2003): “el cas més significatiu és el conjunt del cap. 16, en què un conjunt de vocabulari de tint filosòfic que al·legoritza el mite de Circe: ἀρέσκεια, εὐνοια, προσπάθεια, ἐπιθυμία, ἡδονή.

INTRODUCCIÓ

Al respecte podem observar també l'ús d'Heraclit del nom abstracte *ὑπόληψις* i del seu verb *ὑπολαμβάνω*, a través del qual dilucida no tant la 'veritat' d'un mite quant la 'noció' – interpretativa i al·legòrica – que hi ha al darrere. [...] Que el nom *ὑπόληψις* no aparegui enlloc a Palèfat és indicatiu de la major amplitud de la gamma explicativa d'Heraclit”.

2.4: Mètodes interpretatius

Per a aquest apartat ens hem de remetre a l'excel·lent introducció a l'autor que fa Jacob Stern (2003), que ens il·lustra els mètodes d'interpretació del mite que utilitza Heraclit (racionalisme, evemerisme, al·legoria i etimologia) amb unes detallades i raonades reflexions de les quals oferim uns extractes.

“Aquest tipus d'interpretació és potser la més notable característica d'aquesta breu col·lecció. Existeixen altres col·leccions semblants, des d'època hel·lenística fins a temps de l'Imperi, però per la major part recullen relats al voltant d'un tema comú sense oferir cap interpretació al respecte: e.gr. les *Metamorfosis* d'Antoni Liberal, una col·lecció de relats de metamorfosis presos en la major part de Boeus i Nicandre; els *Ἑρωτικά παθήματα* de Parteni, una col·lecció d'històries d'amor; i els *Catasterismes* del (sic) Pseudo-Eratòstenes, una col·lecció de mites en què els personatges són transformats en constel·lacions. Encara altres col·leccions semblen no tenir cap tema comú consistent – e.gr. les *Διηγήσεις* (Narrationes) de Conó o la celebèrrima *Βιβλιοθήκη* d'Apollodor. L'analogia més propera al *Περὶ ἀπίστων* d'Heraclit és l'obra del mateix títol de Palèfat; aquí de fet trobem una col·lecció de mites, cadascun dels quals és subjecte d'una interpretació, però aquestes interpretacions són només de tipus racionalista. En realitat, el breu text d'Heraclit és únic en la gamma d'interpretacions que ofereix en relació als mites que cita; i en conseqüència

INTRODUCCIÓ

l'interès primari que desperta en els estudiants de mitologia es deu a que exemplifica breument tal gamma d'antigues estratègies per a la interpretació del mite”.

2.4.1: Racionalisme

“El principi fonamental d'aquest mode d'interpretació és que el mite és un error de la història, un esdeveniment en el passat – una observació casual o rarament metafòrica, una sorprenent invenció o innovació, o un altre succés inesperat – mal entès pels contemporanis d'on es creu que s'ha originat el mite. La tasca de l'interpret no és altra que descobrir l'esdeveniment històric que hi ha darrere de la fantasia de la narració. El primer exemple d'aquest apropament a l'antiguitat és el *Περὶ Ἀπίστων* de Palèfat, que la Suda identifica com a *παιδικά* ni més menys que del filòsof Aristòtil. Gerión, segons sabem a partir de Palèfat, no fou un monstre amb tres caps: ell era un home corrent de la ciutat de Tres-caps, “Tricarenia”, i per tant anomenat Gerión el de Tres-caps. Una confusió lingüística, res més que una falsa etimologia o un mal joc de paraules, i ha sorgit el mite. Així també Pandora fou modelada del fang: ella era de fet la primera dona en fer servir el cosmètic conegut com a *ψιμύθιον* - podem dir que fou la inventora de la mascareta que va deixar perplexa la tardana edat dels metalls. Aquesta història ofereix un típic exemple del motiu racionalista del *πρῶτος εὐρετής*. Un altre exemple és el cas de Medea: és bastant improbable que Medea tingués la capacitat de rejuvenir els vells esquarterant-los i bullint-los en una caldera màgica, tal com relata el mite. En canvi aprenem de Palèfat que fou la inventora del tint del cabell i del bany de vapor, d'on els vells sortien, per dir-ho així, revitalitzats i rejuvenits. El miracle és doncs rebutjat, el mite resta subjecte a un evident escrutini científic”.

INTRODUCCIÓ

Aquest mètode racionalista és un apropament al mite trobat principalment en els historiadors i geògrafs antics, dels quals el primer interès en aquest mètode d'anàlisi és construir un pont històric cap al passat mític. Molts dels mites d'un Teseu o un Hèracles no violen el nostre sentit de raó, i la part que fa el racionalista pot explicar de manera senzilla una informació confusa d'un simple esdeveniment històric. La creença en la historicitat dels herois esdevé així fàcil i senzilla. Exemples de l'apropament poden trobar-se en els primers historiadors grecs – Hecateu, Ferecides, Hel·lani – i mitjançant la tradició històrica, en autors com Dionís Escitobraquió, Diodor de Sicília, Pausànias i Plutarc. És possible discernir l'últim estadi d'aquest mode d'anàlisi a l'antiguitat en els manuals de retòrica. Gràcies a les obres de retòrica podem suposar que el mètode racionalista esdevé una part fonamental del sistema educatiu del s.I en endavant”.

2.4.2: Evemerisme

“El tipus de racionalisme que acabem de discutir evita la racionalització dels mites dels déus. Concerneix els herois i criatures monstruoses amb què es troben, des que la seva intenció fonamental és establir la historicitat d'aquests herois per l'eliminació de l'inversemblant, el no-εἰκόσ dels seus mites. Però hi ha una forma de racionalisme que té a veure amb els mites dels déus, la forma que anomenem 'evemerisme'. El perfil de la visió d'Evemer ens és coneguda en primer lloc a partir de la declaració sumària del 5è llibre de Diodor de Sicília (V 41-46) i els fragments llatins de l' *Euhemerus Sacra historia* d'Enni. La tesi és prou simple: els que anomenem déus no foren res més que homes, homes i dones excel·lents del passat, que per les gestes, invents i bones obres foren tinguts en alta estima en vida i reberen adoració i veneració després de morts. Potser la

INTRODUCCIÓ

instància més familiar d'aquest apropament arriba del relat pseudo-històric de Plutarc *Teseu* (31), quan els déus Hades, Persèfone i Core apareixen com una família reial amb un sorprenent gos ferotge com a mascota anomenat Cèrber. En una època anterior trobem també aquest mètode emprat per Dionís Escitobraquió i Conó, entre altres. Aquest evemerisme té molt més en comú amb la forma més convencional de racionalisme, que en última instància no és tant un intent d'explicar els camins dels déus com un esforç per negar l'existència mateixa de tals éssers inversemblants sinó que afirma, una vegada més, que el mite no és sinó la història de l'home mal entesa".

2.4.3: Al·legoria

"La tercera forma d'anàlisi que trobarem en el text d'Heraclit intenta trobar allò que Plató (*Resp.* 378d) anomena la *ύπόνοια* del mite i que la tradició posterior refereix com a *ἀλληγορία*: el seu significat ocult o el seu significat secundari²⁴.

El terme *ἀλληγορία* a l'antiguitat s'usava per referir una forma d'interpretació del mite o de la narració que requeria un significat diferent del que apareixia en primer pla. Les antigues interpretacions al·legòriques se centraven en la major part en els textos homèrics i hesiòdics. Sembla que són dos els motius que han sobresortit darrere de tals interpretacions al·legòriques²⁵.

²⁴ uid. Plutarc *Moralia* 19E (on Plutarc desaprova aquesta forma d'anàlisi).

²⁵ uid. Dawson *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria* 1992 p.12-13: "alguns classicistes insisteixen que l'antiga al·legoria era defensiva, un esforç apologetic per salvar la venerable cultura clàssica de mans dels racionalistes, la crítica filosòfica començà amb

INTRODUCCIÓ

El primer, i d'acord amb Tate l'original i el més important, fou el desig de certes escoles filosòfiques, especialment l'escola Estoica, de descobrir en els grans èpics del passat el principi genuí dels seus propis escrits de física i ètica²⁶. Homer, segons s'ha dit, per una intenció basada en la seva pròpia saviesa, o per una inspiració divina de la qual pot haver estat inconscient o simplement perquè – tal com suggereix Dió Crisòstom (53, 3) – era pràctica habitual de la seva època, expressà en forma de narració al·lusiva i en “símbols i enigmes” els principis fonamentals de les diferents escoles filosòfiques. Tal reconciliació d'Homer i Hesíode amb la seva pròpia filosofia fou l'objectiu de l'estoic Crisip, d'acord amb l'epicuri Vel·lei al *De natura deorum* (I 41) de Ciceró: *ut etiam ueterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse uideantur*. Si ens hem de creure els interlocutors de Ciceró, la demanda era molt més freqüent entre els estoics. Però n'hi ha que asseguren que l'amagat sentit filosòfic d'Homer i Hesíode és sorprenentment eclèctic, volent trobar també en l'èpica arcaica l'evidència de diversos aspectes de la filosofia pre-socràtica o platònica. Així, de moment, l'aparició d'Atena a Aquil·leu a *Ilíada* I 194-200 s'interpreta com una al·lusió a la tripartició platònica de l'ànima; la picant història d'Afrodita i Ares es pren com una exposició del principi d'Empèdocles, la unió de $\phi\iota\lambda\iota\alpha$ i $\nu\epsilon\iota\kappa\omicron\varsigma$ per produir $\acute{\alpha}\rho\mu\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$. Així també el mite de Circe és una al·lusió al·legòrica al cicle pitagòric de la transmigració de l'home a l'animal que el prudent Odisseu

Xenòfanes i li donà força Plató. Els escriptors al·legòrics, doncs, transformen el que en aparença són llegendes immorals de déus i deesses en relats ètics i cosmològics. Altres classicistes argumenten que l'al·legoria antiga, des dels seus orígens, fou una interpretació filosòficament sofisticada destinada a tractar els autors dels mites i els poetes com a filòsofs i científics”.

²⁶ J. Tate “On the History of Allegorism” CQ 1934 28: 107: “... la interpretació al·legòrica fou de bon principi positiva, no defensiva en els seus objectius: és a dir, fou practicada per tal de fer més explícites les doctrines que els estudiosos dels poetes creien que es contenien en les paraules dels poetes, i no simplement defensar els poetes de la censura”.

INTRODUCCIÓ

és capaç d'evitar²⁷. L'arbitrarietat d'aquestes interpretacions fou reconeguda ja a l'antiguitat (cf. Seneca *Epistulae* 88, 5).

Amb tot un segon motiu per tal al·legoria no és tant la intenció de descobrir principis filosòfics bàsics en Homer quant la intenció defensiva d'alliberar Homer de les càrregues familiars adduïdes contra ell per part de Xenòfanes, Plató i els epicuris. No és que Homer sigui immoral o impius (ἀσεβής) en els seus mites sobre els déus; més aviat és que hi ha significats al·legòrics en els mites que cal descobrir. El millor exemple a l'antiguitat d'aquest apropament a l'èpica són les esmentades *Al·legories Homèriques* d'Heraclit. És famosa la sentència del paràgraf inicial: “Si Homer no està lligat a l' ἀλληγορία, és culpable d' ἀσέβεια?”²⁸. Mitjançant una anàlisi no només de noms individuals sinó també d'episodis narratius a la *Iliada* i a l'*Odissea*, aquest Heraclit demostra la seva creença que Homer fou un “compositor intencional d'al·legoria” i que “ofereix les seves pròpies lectures al·legòriques com la recuperació i reproducció d'aquesta intenció d'autor”. Així, per exemple, que Afrodita hagués actuat com una acompanyant per portar Hèlena a Paris no és un exemple de τὸ ἀπρεπές a Homer²⁹; és més aviat la il·lustració homèrica de l'

²⁷ Per a la interpretació platònica de *Iliada* I 194-200 uid. Heraclit *Al·legories Homèriques* 17-20 (cf. edd. de Buffière 1962: XXIII-XXV i de Pontani 2005: 32-40). Per a Afrodita i Ares uid. *Al·legories Homèriques* 69; Cornut 34, 12-13; i Pseudo-Plutarc 101-2. Per a Circe i la transmigració uid. Pseudo-Plutarc 126.

²⁸ cf. Dawson 24, 39-40: “si es llegeix literalment, l'èpica homèrica mereix ser censurat com a mite ‘impius’ i ‘inadequat’; però quan es llegeix de manera al·legòrica, no són apreciats únicament com a mites, sinó com a expressions indirectes d'una profunda saviesa filosòfica” (39); “Heraclit llegeix la *Iliada* i l'*Odissea* com si Homer les hagués escrit intencionadament com a al·legories de veritats morals i científiques” (39-40). uid. també Long 45-48 que dóna suport a Buffière 1962: XXXI-XXXIX, argumentant que Heraclit no era un estoic.

²⁹ ἀπρεπές és la paraula favorita d'Heraclit, autor de les *Al·legories d'Homer* (26, 5; 28, 4; 60, 3)

INTRODUCCIÓ

ἀφροσύνη - noteu el joc de paraules amb Afrodita – que acompanya l’aflicció amorosa (28, 4-5). Els exemples podrien ser múltiples: quan Hera, Posidó i Atena obliguen Zeus (21, 25)³⁰; el lament d’Hefest (26); la Διὸς Ἀπάτη (39); la Θεομαχία (58, 4), i altres. Podem reconèixer l’afirmació fortament discutida de Tate que la intenció positiva de descobrir principis filosòfics a Homer o Hesíode fou el més primerenc i fonamental incentiu darrere del moviment al·legòric. Amb tot a penes es pot negar que la naturalesa èticament molesta del mite – tant si es tracta d’una forma homèrica o hesiòdica familiar com d’una lliure flotació en un text poc conegut – era també una forma substancial de motivació darrere de l’impuls de l’al·legoria. La raó més obvia és que l’al·legoria tracta gairebé sempre mites de déus, especialment mites èticament qüestionables. Aquests mites divins són la preocupació exclusiva del tractament al·legòric de Cornut al seu *Theologiae Graecae compendium*: e.gr. 27, 5-6 (l’obligació de Zeus) o 34, 20 (Ares i Afrodita).

Per descomptat a l’al·legoria no li faltaven crítics a l’antiguitat: aquests van des dels editors i filòlegs de la Biblioteca d’Alexandria fins a Sèneca i Plutarc. La complexa posició de l’últim d’aquests ha estat molt ben resumida per Dawson (65):

Plutarc, com a moralista, va afrontar molts mites inacceptables, va prendre una posició que rebutja àmpliament les solucions extremes dels etimologistes estoics com Cornut i al·legoristes com Heraclit. No es preocupa de demostrar que una filosofia particular fal·laç s’amaga darrere de cada pàgina d’Homer, darrere de cada mite moralment

³⁰ uid. Dawson 48-50.

INTRODUCCIÓ

escandalós. En canvi, vol posar de relleu que elements de valor moral es poden trobar a la superfície de la poesia³¹.

Però aquesta extensió particular del tòpic de l'al·legoria va més enllà de la finalitat limitada d'aquesta introducció”.

2.4.4: Etimologia

He decidit identificar “etimologia” com a forma separada de la interpretació mitològica tot i que en realitat és un mètode emprat tant pels racionalistes com pels al·legoristes, i és una de les més velles formes d'interpretació mitològica, especialment emprada per Hesíode a la *Teogonia* i molt notablement per Plató al *Cratíl*³². No és la meua intenció perseguir aquí una anàlisi completa d'aquest mètode, i més si ja hi era a la discussió del mètode al·legòric. Dins el text d'Heraclit, tal com veurem, l'etimologia s'empra en dos propòsits principals. El primer, a la manera racionalista de Palèfat, jugant amb les paraules per descobrir en el llenguatge l'error històric que, si s'entén, pot ser usat per explicar l'origen del mite: així, per exemple, tant Palèfat (3) com Heraclit (19) racionalitzen el mite dels Σπάροτοι prenent el nom en el sentit de 'gent dispersa', en oposició al significat erroni (per a ells) de 'homes sembrats'. En segon lloc, al mode al·legòric, és la recerca del significat mitològic profund d'un

³¹ *uid.* també Dawson 64 per a la creença de Plutarc que “els escrits al·legòrics distorsionen la intenció de l'autor per treure elements per tal de revelar que el seu propi judici moral és implícit.” Cf. Long 61.

³² A la *Teogonia uid.* e.gr. 144-45 (Ciclops); 197-99 (Afrodita); 207-10 (Titans). Per a l'etimologia als mitògrafs i historiadors del s. V a.C. (especialment Hel·lani) *uid.* Fowler “Herodotos and his Contemporaries” *JHS* 1996 116 62-87.

INTRODUCCIÓ

déu o d'un heroi en l'etimologia del nom o del caràcter: aquest últim apropament és el fonamental en l'etimologia d'Hesíode i potser és el més àmpliament il·lustrat de l'antiguitat clàssica al *Theologiae Graecae compendium* de Cornut. Aquí trobem nombroses instàncies de les etimologies dels noms dels déus en un esforç per descobrir la significació fonamental d'aquests déus – i.e. el 'significat veritable' del nom: així, per exemple, Prometeu s'associa etimològicament a la 'previsió' (προμήθεια) de l'ànima universal que els moderns (i.e. els estoics) anomenen πρόνοια (32, 1-3); Cronos i Rea amb el 'temps' (χρόνος) i el 'flux' (ρύσις), i.e. la pluja (5, 10-11; 7, 4)³³. Així el nom revela l'essència del déu, una essència que la majoria de vegades a Cornut "conté almenys embrionàriament importants punts de vista de la física i de l'ètica estoica"³⁴.

L'hàbit de l'etimologia fou particularment criticat pel platònic Cotta i per l'epicuri Vel·lei en els seus diàlegs amb l'estoic Balbus al *De natura deorum* de Ciceró (I 36-37; III 39-40). Per al primer, "la interpretació de Balbus sobre els déus ... és una transformació il·lícita d'una mera metàfora en realitat;" per l'últim "l'estoica anàlisi etimològica de Balbus és en realitat atea perquè redueix els déus a una mera força de la natura". Amb tot, fou gràcies a aquests

³³ Per a Cronos i Rea uid. Pépin 157. uid. també Dawson 29-33 per a addicionals exemples d'Ares i Afrodita.

³⁴ Dawson 30; uid. també 32-33: "la interpretació de Cornut pressuposa un rerafons estoic en la creença cosmològica que descriu una progressió des de la creació del κόσμος per acció del λόγος fins a la seva periòdica dissolució en una gran conflagració o εκπύρωσις. Aquesta seqüència és ja ben coneguda; l'objectiu de Cornut és investigar de quina manera el mite antic reflecteix aquesta veritat històrica del cosmos. No obstant, el principal punt de contacte entre el relat filosòfic estoic i el mite el proporciona no la trama mítica aparent sinó el significat ocult dels noms".

INTRODUCCIÓ

etimologistes que els al·legoristes pogueren evitar l'acusació d'arbitrarietat en llur mètode. El significat al·legòric de la narració mítica mentia en la realitat fonamental que resideix en les seves paraules – especialment en els noms dels seus caràcters³⁵. Per tant, és només gràcies a tals etimologies que els al·legoristes descobreixen la direcció correcta que han de prendre per a la seva anàlisi del significat ocult”.

³⁵ Dawson 58: “la vella etimologia estoica il·lustrà una correspondència omnipresent entre paraula (λόγος), significat (λέκτον) i natura (φύσις) - una correspondència implícita en l'etimologia de Cornut”.

INTRODUCCIÓ

3. DESCRIPCIÓ DELS MANUSCRITS

VATICANVS GRACEUS 305:

Saec. XIII, chart. mm. 250x167. ff. IX. 209.

Theodori Prodromi, Nicandri, Porphyrii, Heracliti et aliorum uaria opera, quae numero ε' recenset (f. VIII-IX) uetus πίναξ ἀκριβῆς τῆς παρούσης τωξίδος τοῦ σοφοῦ Προδρομοῦ (M. 133, 1015-1020; sed deme πθ' θηριακά - ἀμαρτημάτων e f. 170v interpolata et repone πθ' ἕτερον βιβλίον τὰ θηριακά τοῦ Νικάνδρου).

1. Theodori Prodromi carmina, epistulae et orationes conplures, quae ex hoc codice uel editae uel emendatae fuerunt pleraeque.

(f. 137v) πη' διδασκαλία τρίτη τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Στιλβῆ διδάσκοντος ἔτι ἐν τῷ περιωνύμῳ ναῶ τῶν ἁγίων μεγάλων ἀποστόλων ἐν τῷ ορφανοτροφείῳ· ἔστι δὲ πάνυ ἐξαιρέτων.

2. (f. 139) πθ' Nicandri Theriaca cum glossis inter lineas et scholiis circum.

3. (f. 171) ε' Porphyrii philosophi Homericarum quaestionum βιβλίον α'

4. (f. 184v) <Heracliti quaetiones Homericæ> sine titulo, inde a vv. θεῖναι θαλάσση.

5. (f. 190v) ε' α' Porphyrii de antro nympharum

INTRODUCCIÓ

6. (f. 195v) ^ςβ' Heracliti ἀνασκευή ἢ θεραπεία μύθων τῶν παρὰ φύσιν παραδεδομένων subscr. τέλος Ἡρακλείτο υπερί (sic) ἀπίστων.

8. (f. 197v) Excerpta Vaticana, uolgo Anonymus de incredilibus, sine tit.

9. (f. 199) ^ςγ' Libani sophistae <et aliorum> narrationes triginta nouem

10. (f. 203) ^ςδ' Herodoti de uita Homeri, in cod. Ἡροδότου περὶ Ὀμήρου γενέσεως.

11. (f. 207v) Menandri et aliorum sententiae monostichae 136. in cod. αὐται Μενάνδρου τοῦ σοφοῦ παραινέσεις :~ κατὰ ἀλφάβητον.

12. (f. 209) Theodori Balsamonis, in cod. ... Βαλσαμῶν, στίχοι (?) εἰς τὸν Αἰθίοπα Μωσῆν etc

13. (f. 209) post duas lineas in summo margine pessum datas et mutilum aduersus Iudaeos de Verbi et Spiritus Sancti personis fragmentum; <Nicephori Saponopuli carmina in laudem SS. Guriae, Samonae et Abibi etc.

In ff. autem initio additis haec uariis manibus et temporibus scripta habentur:

(f. Vv manus saec. XV) exemplar epistulae siue relationis ad principem aut magistratum graecobarbarae, initio mutilum, qua ἀναφέρομεν εἰς την αφενττίαν σου ἡμῆς ἡ εὐρησκομένη ἡ εὐβραιοι τῆς ἐνορίας και γιτονήας· το πὸς ἡκούσαμεν ἀπο τον μπάγγαλον ὅτι ἐγῶ μάρτηρας ουδὲν ἡμαι ο δια την ηπόθεσιν την ὅπερ ἔχι ὁ Μουσῆς και ὁ Δαβίθ, ii que se subscribunt καγῶ ὁ Μουσῆς. και ὁ Ανττονήας. και ὁ Ρεμπιληας.

INTRODUCCIÓ

VIIIv imo, haud dubie ab homine illius temporis adnotatum est quibus diebus anni mundi 6791 Michael Palaeologus obiit, Veccus sede CP. pulsus est, Iosephus subrogatus ac defunctus et Gregorius Cyprius suffectus. Quo additamento sane recentiore ostenditur codicem ante annum 1282 exaratum fuisse potius quam an. 1314 prout aliis placuit (v. Festa)

Rubr. f. 170v ἐτελειώθη τὸ βαρὸν βιβλίον τῶν θηριακῶν τοῦ Νικάνδρου κατὰ τὴν κγ' τοῦ ἀπριλλ. τῆς ιβ' (ι)ν(δικτ.) γραφέν διὰ χειρὸς Θεοφυλάκτου τοῦ Σαπονοπούλου. καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες σὺν αὐτὸ, δέησιν ποιεῖτε διὰ τὸν Κύριον πρὸς θεόν· ἵνα ἄφεσιν δώῃ μοι ὧν ἐπλημμέλησα ἀμέτρον ἁμαρτημάτων.

MARCIANVS GRAECVS 613:

Saec. XIII, bomb. 272x188, ff. 296 (re uera 302).

Homeri Batrachomyomachia et Odyssea cum scholiis³⁶.

³⁶ Per a una amplíssima i detallada descripció del còdex i de les múltiples mans que hi intervenen, uid. Filippomaria Pontani: *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all'Odissea*. Roma 2005.

INTRODUCCIÓ

4. EDICIONS

*Leone Allacci. *Excerpta uaria Graeca sophistica et rhetorica*, Roma 1641. Editio princeps.

*Thomas Gale. *Opera Mythologica*, Cambridge 1671. Edició que recull amb algunes correccions el text editat per Allacci.

*Anton Westermann. *Mythographi Graeci*, Braunschweig 1843. Edició que fixa el cànon de mitògrafs grecs.

*Nicola Festa. *Mythographi Graeci*, Leipzig (Teubner) 1902. Última edició de referència.

5. CRITERIS D'EDICIÓ

5.1: Estructura

L'estructura escollida per a cada capítol de la present edició és la següent:

- a) Text grec
- b) Aparat crític
- c) Traducció
- d) Comentari

D'aquesta manera es facilita una lectura íntegra i ininterrompuda de cada capítol.

INTRODUCCIÓ

5.2: Citacions

Per a les citacions d'autors grecs he decidit oferir el text *in extenso* per facilitar la consulta de les obres citades. Atès que aquest format pobla de text les notes a peu de pàgina, he optat per escriure en negreta els noms abreujats dels autors citats per facilitar-ne la cerca.

5.3: Signes utilitzats

I. indica el capítol a l'apart crític

1 indica la línia a l'aparat crític

: separa variants d'un mateix terme a l'aparat crític

| separa variants de termes diferents en una mateixa línia a l'aparat crític

|| indica canvi de línia a l'aparat crític

<> indica part de text que cal afegir

[] indica la part de text que cal eliminar

INTRODUCCIÓ

CONSPECTVS SIGLORVM

Codices

V: codex Vaticanus graecus 305, unicus in quo opus totum continetur.

M: codex Venetus Marcianus 613, in quo capitula IV de Atlante et XXIX de Proteo continentur.

Editores

All.: Allatius (editio princeps 1641)

Gal.: Galeus (1671)

West.: Westermann (1843)

Festa (editio ultima, 1902)

Hercher (emendationes fecit in Hermes 1893)

Alii: (Pierson, Valckener, Vitelli, Mehler, Pontani)

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

ἀνασκευὴ ἢ θεραπεία μύθων τῶν παρὰ φύσιν παραδεδομένων.

tit. ἡρακλείτου ἀνασκευὴ ἢ θεραπεία μύθων τῶν παρὰ φύσιν παραδεδομένων V Festa : ἡρακλείτου περὶ ἀπίστων All. Gal. West. (cf. N O p. 244 ubi perperam παραδεδεγμένων dedisse confitetur Festa) quod etiam in finem scribit V: τέλος ἡρακλείτου περὶ ἀπίστων.

Reconstrucció o esmena de mites tradicionals que van contra les lleis de la natura.

1. Περὶ Μεδούσης.

Φασὶ ταύτην ἀπολιθοῦν τοὺς θεασαμένους αὐτήν, καὶ Περσέως ἀποτεμόντος αὐτῆς τὴν κεφαλὴν, ἐξελθεῖν ἵππον πτερωτόν. ἔχει δὲ οὕτω αὕτη ἑταίρα καλὴ ἐγένετο ὡς τὸν ἰδόντα αὐτὴν ἔκπληκτον γενόμενον οἶον ἀπολιθοῦσθαι. λέγομεν δὲ καὶ ἡμεῖς “ἰδὼν αὐτὴν ἀπελιθώθη”. παραγενομένου δὲ Περσέως ἐν ἔρωτι γενομένη τὰ τε ὑπάρχοντα κατέφαγε καὶ τὴν ἑαυτῆς ἡλικίαν κατέφθειρεν· ἀπολέσασα δὲ τὴν ἡλικίαν καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἵππου γῆρας ἐγήρασεν. ἡ γὰρ κεφαλὴ τὸ τῆς ἡλικίας ἄνθος ἐστίν, ὃ ἀφείλεν ὁ Περσεύς.

I. 2 οὕτω V Festa : οὕτως All. West. || **4** ἀπελιθώθη V Festa sc. ὁ δεῖνα, cf. 9. “ὅτι ἔπτῃ” adn. Festa : ἀπολιθωθῆναι All. : ἀπελιθώθην West. || **6** lacunam post κατέφθειρεν coniecerim || **7** ἵππου V Festa : ἵππειον All. Gal. West. || **8** ἀφείλεν V Gal. Festa : ἀφείλετο All. West.

Diuen que petrificava els que la miraven i que, després que Perseu li va tallar el cap, sortí de dins seu un cavall alat. La realitat és aquesta: ella era una hetera tan bella que, qui la veia quedava tan impressionat, que era com si es petrifiqués. De fet nosaltres també diem: “en veure-la s’ha quedat de pedra”. Però en aparèixer Perseu s’hi va enamorar, va devorar la seva fortuna i va malbaratar la seva joventut. I havent arruïnada la seva joventut i la seva fortuna, va viure una vellesa ‘de cavall’. Perquè el cap és la flor de la joventut i Perseu la hi va arrabassar.

Φασὶ ταύτην ἀπολιθοῦν τοὺς θεασαμένους αὐτήν: Medusa tenia la capacitat de petrificar tots aquells que la miraven, que mantenien un contacte visual directe amb els seus ulls. Perquè aquesta era la seva arma: segons les principals versions, la por que infonia el seu esguard era tal, que qui la mirava als ulls (θεάομαι) quedava petrificat. En trobem exemples ja a la *Ilíada*, quan descrivint l’escut d’Agamèmnon¹ – que duia la imatge de Medusa gravada, com

¹ **II. XI** 36-46 (τῆ δ' ἐπὶ μὲν Γοργῶ βλοσυρῶπις ἐστεφάνωτο / δεινὸν δερκομένη, περὶ δὲ Δεῖμός τε Φόβος τε. / τῆς δ' ἐξ ἀργύρεος τελαμῶν ἦν· αὐτὰρ ἐπ' αὐτοῦ / κυάνεος ἐλέλικτο δράκων, κεφαλαὶ δὲ οἱ ἦσαν / τρεῖς ἀμφιστρεφῆες ἑνὸς ἀυχένος ἐκπεφυῖαι. / κρατὶ δ' ἐπ'

també l'escut d'Atena² – Homer li dedica els adjectius βλοσυρῶπις i δεινόν δερκομένη, 'de mirada aterridora'. Alguns autors³, principalment a partir de passatges d'Hesíode⁴, suggereixen el doble registre – visual i sonor – que envolta la figura terrible de Medusa. Aquest doble registre és absent en el text del nostre autor.

Περσέως ἀποτεμόντος αὐτῆς τὴν κεφαλὴν: La versió més estesa del mite, que recullen Apol·lodor (*Bibl.* II 4, 2; II 7, 3; III 10, 3) i Diodor de Sicília (III 54, 6 – 55, 3) entre altres, ens relata com Perseu va a la recerca de Medusa, coneixedor del seu poder mortífer, per poder desfer-se així del monstre que ha de cruspirse Andròmeda. Obté, a més, l'ajut d'Hermes i d'Atena, que li proporcionen el casc d'Hades, amb el qual esdevé invisible, un escut-mirall amb el qual pot observar els moviments de la Gòrgona i neutralitzar l'efecte de la seva mirada, i un sarró per poder ficar-hi el cap després de tallar-l'hi. El caràcter epitomàtic de l'obra – acompanyat de la popularitat del mite – fa que no en tinguem més detalls.

ἐξελεθῆν ἵππον πτερωτόν: Del cap o de la sang de Medusa neixen o sorgeixen el cavall alat Pègasos i Crisàor, 'l'home de l'espasa d'or', pare de Gerión. Ambdós són fruit de la unió de Medusa amb Posidó. Desconeixem si l'absència de Crisàor en aquest text és obra de l'epitomista o bé ve motivada per

ἀμφίφαλον κυνέην θέτο τετραφάληρον / ἵππουριν· δεινὸν δὲ λόφος καθύπερθεν ἔνευεν. / εἴλετο δ' ἄλκιμα δοῦρε δύω κεκορυθμένα χαλκῶ / ὄξεα· τῆλε δὲ χαλκὸς ἀπ' αὐτόφιν οὐρανὸν εἴσω / λάμπ' ἐπὶ δ' ἐγδούπησαν Ἀθηναίη τε καὶ Ἥρη / τιμῶσαι βασιλῆα πολυχρῦσοιο Μυκῆνης.)

² *Il.* V 738-742 (ἀμφὶ δ' ἄρ' ὤμοισιν βάλετ' αἰγίδα θυσσανόεσσαν / δεινήν, ἦν περὶ μὲν πάντη Φόβος ἐστεφάνωται, / ἐν δ' Ἑρις, ἐν δ' Ἀλκή, ἐν δὲ κρούεσσα Ἰωκή, / ἐν δέ τε Γοργεῖη κεφαλὴ δεινοῖο πελώρου / δεινὴ τε σμερδνὴ τε, Διὸς τέρας αἰγιόχοιο).

³ cf. J-P. Vernant: "Au miroir de Méduse" a *L'individu, la mort, l'amour* 117-129. Paris 1989 i *La mort dans les yeux*. Paris 1985.

⁴ *Hes. Th.* 278-280 (Γοργούς θ', αἰ ναίουσι πέρην κλυτοῦ Ὀκεανοῖο / ἐσχατιῇ πρὸς νυκτός, ἴν' Ἑσπερίδες λιγύφωνοι, Σθεννώ τ' Εὐρύαλη τε Μέδουσά τε λυγρὰ παθοῦσα).

tractar-se d'un element que l'autor no utilitza per a la seva explicació al·legòrica.

αὕτη ἑταίρα καλὴ ἐγένετο: Tal com suggereix J. Stern⁵, sembla que Heraclit tingui alguna mena de fixació amb les heteres. Al llarg de l'opuscle altres personatges femenins de la mitologia seran identificats com a heteres (Escila, les Harpies, les Sirenes i Circe), totes amb un tret comú: devoren la hisenda d'aquells que se'ls hi acosten. Es tracta d'un tòpic que es desenvolupa sobretot a la comèdia nova (vid. cap. 16 sobre Circe). Com veurem més endavant, però, el cas de Medusa té la particularitat que devora les seves pròpies existències i, segons la interpretació d'Heraclit, acaba arruïnant la seva vida perdudament enamorada de Perseu.

ὡς τὸν ἰδόντα αὐτὴν ἐκπληκτον γενόμενον οἶον: Heraclit atorga a la bellesa de Medusa el poder petrificador sobre aquells que la miren. Aquesta variant, que és diametralment oposada a les versions més esteses – ja des d'Homer s'associa el nom de Medusa a termes com Φόβος i Δεῖμος (la por i el terror)⁶ – no apareix fins a època de Pausànias (c. ss. I-II d.C.)⁷, autor que suposem encara una mica anterior a Heraclit⁸. En aquests casos els homes queden tan admirats i impressionats per la bellesa de Medusa que és com si es petrifiquessin. És possible que hagi confluït aquí aquella part del mite que diu

⁵ "Heraclitus the Paradoxographer: Peri Apiston, On Unbelievable Tales". *TAPhA* 2003 133 (1) 51-97.

⁶ Π. XI 37 (δεινὸν δερκομένη, περὶ δὲ Δεῖμός τε Φόβος τε).

⁷ Paus. II 21, 5 en què Medusa, la reina de la regió de la llacuna Tritònida, s'enfronta a l'exèrcit de Perseu. Ella és assassinada durant la nit, i ell, en veure-la, queda meravellat de la seva bellesa tot i ser morta, de manera que li talla el cap i se l'endú per mostrar-lo al seus conciudadans (ἀπόντος δὲ τοῦ μύθου τάδε ἄλλα ἐς αὐτὴν ἔστιν εἰρημένα· Φόρκου μὲν θυγατέρα εἶναι, τελευτήσαντος δὲ οἱ τοῦ πατρὸς βασιλεύειν τῶν περὶ τὴν λίμνην τὴν Τριτωνίδα οἰκούντων καὶ ἐπὶ θήραν τε ἐξίεναι καὶ ἐς τὰς μάχας ἡγεῖσθαι τοῖς Λίβυσι καὶ δὴ καὶ τότε ἀντικαθημένην στρατῶ πρὸς τὴν Περσέως δύναμιν - ἐπεσθαι γὰρ καὶ τῶ Περσεῖ λογάδας ἐκ Πελοποννήσου - δολοφονηθῆναι νύκτωρ, καὶ τὸν Περσέα τὸ κάλλος ἔτι καὶ ἐπὶ νεκρῶ θαυμάζοντα οὕτω τὴν κεφαλὴν ἀποτεμόντα αὐτῆς ἄγειν τοῖς Ἑλλησιν ἐς ἐπίδεξιν).

⁸ uid. introducció i comentari al cap. 39.

que Medusa fou transformada en monstre per Atena a causa de la gosadia d'aquella de comparar la seva bellesa, i en especial la seva cabellera, amb la de la deessa⁹.

λέγομεν δὲ καὶ ἡμεῖς “ἰδὼν αὐτὴν ἀπελιθώθη”: Un recurs força utilitzat per l'autor és la referència a glosses encara vigents en el moment en què s'escriu el text, introduïdes per fórmules com 'encara avui dia...' o 'nosaltres encara ara...' per donar credibilitat a la prova aportada. En aquest cas, per a l'al·legoria de la bellesa de Medusa que deixa 'petrificats' els que la miren, Heraclit aporta una frase que devia ser més o menys popular i que reflecteix perfectament la idea que vol exposar : 'en veure-la, s'ha quedat de pedra'.

Altres glosses les trobem al cap. 9 sobre Perseu, cap. 21 sobre els de l'Hades, cap. 25 sobre Pans i Sàtirs, cap. 32 sobre Calipso i Odisseu i cap. 37 sobre Panoptes.

παραγενομένου δὲ Περσέως ἐν ἔρωτι γενομένη: Una vegada explicat de manera racional el problema de la transformació en pedra d'éssers humans, l'autor passa al següent aspecte que es proposa resoldre: les causes de la fi de la Gòrgona. En aquest cas introdueix una variant poc coneguda: Medusa s'enamora de Perseu quan aquest apareix. Això li servirà per explicar per què la Gòrgona arruïna la seva riquesa i la seva joventut.

τά τε ὑπάρχοντα κατέφαγε καὶ τὴν ἑαυτῆς ἡλικίαν κατέφθειρεν: En els altres mites on Heraclit parla d'heteres (Escil·la, Harpies, Sirenes i Circe) aquestes devoren els béns i les riqueses d'aquells que se'ls hi acosten, que acaben arruïnant-se i malbaratant les seves vides. Aquí conflueixen aquestes dues idees però de manera particular. En aquest cas és l'hetera qui es veu

⁹ Ho trobem desenvolupat Ovidi *Met.* IV 765-803, però cf. Pind. *Pyth.* XII 16 (εὐπαράου ... Μεδοίσας).

privada de la seva riquesa i malbaratada la seva joventut, vençuda i perduda per la seva passió per Perseu.

ἀπολέσασα δὲ τὴν ἡλικίαν καὶ τὰ ὑπάρχοντα: Aquesta repetició sobtada de la mateixa idea, però aquí morfològicament ja finalitzada, a mode de fórmula que recull el que s'ha explicat fins ara, ens porta a pensar que probablement en el pas del text inicial a l'epítom s'ha perdut part de l'explicació original d'Heraclit.

ἵππου γῆρας ἐγήρασεν: Havent arruïnat la seva joventut i les seves existències, va viure una vellesa de cavall. Aquesta expressió és troba recollida en els paremiògrafs¹⁰ i fa referència al menysteniment que pateixen els cavalls vells, que ja no ofereixen cap servei, i són substituïts per altres de més joves i vigorosos, o fins i tot són sacrificats¹¹.

El tema de la vellesa i del cavall, a més, lliga amb la metàfora de Pègasos que surt volant del coll de Medusa. El cavall és símbol de Posidó, el pare de Pègasos i únic entre els déus que no tingué por d'unir-se a Medusa, però és també símbol de força i vitalitat. Per a Heraclit, la figura de Pègasos és una al·legoria de la pèrdua de la vida, de la joventut indomable que s'esvaeix i deixa pas a la vellesa (γῆρας). Però hi ha encara un altre vincle que lliga la indomabilitat d'un

¹⁰ **Arsen. Paroemiogr.**, *Apophth.* 9, 7a (Ἴππου γῆρας: ἐπὶ τῶν ἐν νεότητι εὐδοκιμησάντων, ἐν γῆρα δὲ ἀτιμαζομένων); **Chrysocephal.** *Paroemiogr.*, *Paroemiae* 4, 80 (Ἴππου γῆρας: ἐπὶ τῶν πρὸς τῷ γῆρα δυστυχοῦντων).

¹¹ El testimoni més antic que transmet aquest tema és el fr.6 d'**Íbic** (ἦ μὰν τρομέω νιν ἐπερχόμενον, ὥστε φερέζυγος ἵππος ἀεθλοφόρος ποτὶ γῆραι ἀέκων σὺν ὄχεσφι θοοῖς ἐς ἄμιλλαν ἔβα); un paral·lel interessant és **Zenob.** 4, 41 (ἵππων γηράσκοντι τὰ μείονα κύκλ' ἐπίβαλε), que fa referència als cavalls de l'exèrcit, que són marcats amb un ferro roent en forma de petit cercle quan els arriba l'hora de retirar-se. Vid. també el comentari *ad loc.* de Michel Menu a "Le motif de l'âge dans les tours proverbiaux de la Comédie Grecque". *Sociedad, política y literatura. Comedia griega antigua. Actas del I Congreso Internacional. Salamanca 1996*, p. 145: "Lorsque les chevaux utilisés dans l'armée devenaient vieux, on les marquait, pour indiquer qu'ils étaient réformés, du τροσίπιον (cf. Eupolis K-A V, 343; Hésychius, Photius, *sv*): cela consistait à appliquer sur leurs mâchoires, au fer chaud, le signe du τροχίσκος ou ἵππότροχος (cf. Photius, *sv* ἵππου τροχός), une petite roue ou un petit cercle. Le proverbe s'applique aux hommes qui, en raison de leur vieillesse, ont besoin de tranquillité et de repos".

cavall impetuós amb l'essència pròpia de Medusa: el vincle inequívoc del terme Gòrgona, nom amb què s'identifica Medusa i les seves dues germanes, i l'adjectiu γοργός (indomable, impetuós), sovint aplicat als cavalls¹². Medusa és comparable a un cavall indomable, quasi salvatge. Quan perd l'essència del cavall, quan la joventut l'abandona, no li resta altra cosa que viure la vellesa. La idea grega de la dona no casada semblant a un cavall salvatge, de la noia verge guerrera, encara sense domar, hi és ben present. No hem d'oblidar, al respecte, les figures d'Atena i d'Àrtemis, deesses verges amb clars atributs guerrers.

ἡ γὰρ κεφαλὴ τὸ τῆς ἡλικίας ἄνθος ἐστίν, ὃ ἀφείλεν ὁ Περσεύς: Per explicar la decapitació de Medusa per part de Perseu, Heraclit enllaça amb la pèrdua de la força vital i de la joventut i addueix l'al·legoria segons la qual el cap representa la flor de la joventut, que és el que Perseu va arrabassar a Medusa, i que el mite escenifica amb Perseu tallant-li el cap i enduent-se'l. Així doncs, la Gòrgona, després de l'episodi de Perseu, va perdre la seva força i el seu poder de seducció per convertir-se en una vella innòcua.

¹² cf. **Xen.** *Lac.* 11, 3 (ἐφήκε δὲ καὶ κομᾶν τοῖς ὑπὲρ τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν, νομίζω οὕτω καὶ μείζους ἂν καὶ ἐλευθεριωτέρους καὶ γοργοτέρους φαίνεσθαι); *Equ.* 10, 17 (καὶ οἱ θεώμενοι τὸν ἵππον τοιοῦτον ἐπικαλοῦσιν ἐλευθέριόν τε καὶ ἐθελουργόν καὶ ἵππαστὴν καὶ θυμοειδῆ καὶ σοβαρὸν καὶ ἄμα ἡδύν τε καὶ γοργόν ἰδεῖν. καὶ ταῦτα μὲν δὴ, ἦν τούτων τις ἐπιθυμία, μέχρι τούτων ἡμῖν γεγράφθω); *uid.* també *Equ.* 1, 10; 1, 14; 11, 12; **Plut.** *Lycurg.* 15, 3; 22, 1 (τότε δὲ καὶ νέοις τὰ σκληρότατα τῆς ἀγωγῆς ἐπανιέντες, οὐκ ἐκώλυον καλλωπίζεσθαι περὶ κόμην καὶ κόσμον ὄπλων καὶ ἱματίων, χαίροντες, ὥσπερ ἵπποις, γαυριῶσι καὶ φρουαττομένοις πρὸς τοὺς ἀγῶνας. διὸ κομώντες εὐθύς ἐκ τῆς τῶν ἐφήβων ἡλικίας, μάλιστα περὶ τοὺς κινδύνους ἐθεράπευον τὴν κόμην λιπαράν τε φαίνεσθαι καὶ διακεκριμένην, ἀπομνημονεύοντες τινὰ καὶ Λυκούργου λόγον περὶ τῆς κόμης, ὅτι τοὺς μὲν καλοὺς εὐπρεπεστέρους ποιεῖ, τοὺς δὲ αἰσχροὺς φοβερωτέρους).

2. Περὶ Σκύλλης

Λέγεται περὶ ταύτης ὅτι κατήσθιε τοὺς παραπλέοντας. ἦν δὲ αὕτη νησιῶτις καλὴ ἑταίρα καὶ εἶχε παρασίτους λαιμούς τε καὶ κυνώδεις, μεθ' ὧν τοὺς ξένους κατήσθιεν, ἐν οἷς καὶ τοὺς Ὀδυσσέως ἑταίρους. αὐτὸν δὲ ὡς φρόνιμον οὐκ ἠδυνήθη.

II. 2 νησιῶτις corr. Festa : νησιώτης V All. Gal. West. | καλὴ del. Hercher (cf. Hermes XII, 149) | λαιμούς (=λαμρούς cf. Men. fr. 106 Kock: καὶ λαιμά βακχεύει λάβων τὰ χρήματα) scripsit Festa : λοιμούς V All. Gal. West. : fort. λάβρους West. : λοιμούς tuetur Hercher (Hermes II, 150) cf. Ephraem v. 2752: ἀνδράσι λοιμοῖς συνδιάγων καὶ φθόροις ; idem coniecerat λιμβούς (Philol. VII [1852], 605) || **4** ἠδυνήθη V Gal. West. Festa : ἠδηνήθη All. (fort. lapsus cal. homophoniae causa).

Es diu sobre ella que devorava els que navegaven pels seus voltants. En realitat es tractava d'una bella hetera illenca que tenia uns paràsits insaciables i semblants a gossos, amb els quals devorava els seus hostes, entre els quals també els companys d'Odiseu. Amb aquest, però, que era ben astut, no va poder.

Λέγεται περὶ ταύτης ὅτι κατήσθιε τοὺς παραπλέοντας: El mite d'Escil·la apareix ja ben desenvolupat a Homer (*Od.* XII 73 – 100), que descriu el monstre com a δεινὸν λελακυῖα ('la que terrible retomba'), en referència a la potència eixordidora i esfereïdora de la seva veu xisclant - ὄση σκύλακος νεογιλλῆς ('com la d'una gossa acabada de néixer'). En aquesta mateixa línia, un adjectiu que apareixerà sovint al costat d'aquest monstre és σμερδαλέον (u.gr. **Ap. Rh.** IV 830), literalment 'terrible de sentir', 'que fa por a l'oïda'. La relació entre Escil·la i el món caní és força estreta: el seu nom Σκύλλα té un parentiu etimològic directe amb σκύλαξ (cadell de gos). A més té 12 potes i 6 goles llargarudes amb 3 fileres de dents serrades i negres com la mort. Es dedica a pescar tota mena d'animals que passen per la seva cova, fins i tot mariners.

Generalment sol situar-se l'emplaçament d'Escil·la a la part peninsular de l'estret de Messina, a l'actual Calàbria (de fet la població que ara s'hi emplaça encara rep el nom de Scilla), en front de Caribdis, situada a l'altra banda de l'estret, tal com refereix ja Tucídides¹³. Tot i així alguns estudis suggereixen que potser Polibi, en un extens passatge sobre aquest indret, tenia al cap l'estret de Gibraltar¹⁴.

ἦν δὲ αὕτη νησιῶτις καλή: Torna el tema de la bella hetera com a metàfora per explicar de manera al·legòrica mites de monstres que devoren éssers humans¹⁵. L'explicació que dóna Heraclit – i que veurem repetida en el cas de les Sirenes i de les Harpies – és que aquests monstres eren en realitat heteres que devoraven les existències i les riqueses dels homes que s'hi apropaven. En el cas concret d'Escil·la té en compte el detall de τοὺς παραπλέοντας ('els que navegaven pels seus voltants') i s'afanya a especificar que aquesta hetera era νησιῶτις ('que vivia en una illa'). La manca de concreció pel que fa l'emplaçament d'aquesta illa s'explicaria per tractar-se d'una dada innecessària per a la interpretació del mite o bé d'una informació de sobres coneguda pel lector, tot i que no es pot excloure que sigui obra de l'epitomista.

εἶχε παρασίτους λαίμους τε καὶ κυνώδεις: Ja hem esmentat l'estret vincle d'Escil·la amb els gossos. A banda del passatge d'Homer, Licòfron l'anomena

¹³ **Thuc.** IV 24, 5 (ἔστι δὲ ὁ πορθμὸς ἢ μεταξὺ Ἰγγίου θάλασσα καὶ Μεσσηνίας, ἥπερ βραχύτατον Σικελία τῆς ἠπείρου ἀπέχει· καὶ ἔστιν ἡ Χάρυβδις κληθεῖσα τοῦτο, ἣ Ὀδυσσεὺς λέγεται διαπλεῦσαι).

¹⁴ F.W. Walbank "Polybius and the Sicilian straits". *Kokalos* 1974 XX : 5-17

¹⁵ Pel que fa a Escil·la disposem d'un paral·lel molt interessant que ens ofereix **Schol. in Od.** XII 105, que descriu Escil·le en uns termes similars als d'Heraclit (ἢ κατὰ τὴν Σκύλλαν ἔστιν ἱστορία αὕτη, ὡς ἦν γυνὴ περικαλλῆς μέχρι ὀμφαλοῦ. ἔνθεν καὶ ἔνθεν κυνῶν προσεπεφύκεσαν κεφαλαὶ αὐτῇ ἕξ. τὸ δ' ἄλλο αὐτῆς σῶμα ὀφιοειδές. ὁ θηρίον τοὺς παραπλέοντας τὰ πελάγη ταῦτα κατήσθιεν ἀφειδῶς ἢ θηριωδῶς); cf. també **Schol. in Lyc.** 45 (τὴν Σκύλλαν φησὶ θυγατέρα Φόρκυκος θηριομιγῆ κατεσθίουσάν τινας τῶν παραπλεόντων τὸ Σικελικὸν πέλαγος).

“la gossa salvatge que controla els estrets amagats de la mar d’Ausònia ... lleona tauròfaga”¹⁶. Més similituds trobem entre el nostre passatge i l’escoli a **Ap. Rh.** IV 825-831 en què es diu que Escil·la és un promontori amb la silueta d’una dona, sota el qual hi ha unes coves on viuen gossos marins i altres bèsties que es mengen els homes de les naus. I sembla que Escil·la – tal com diuen els poetes – tingui uns gossos que sorgeixin dels costats i del pit i arrambin amb els que navegaven per la zona¹⁷.

No menys interessant és la interpretació que dóna Polibi¹⁸: diu de Escil·la que no era més que la tècnica de pescar el peix espasa, que en grec rep el nom de γαλεώτης ο θαλάσσιος κύων (literalment ‘gos marí’) i que s’alimentava de tonyines i altres éssers marins.

Finalment trobem que l’Heraclit autor de les *Al·legories d’Homer*¹⁹ ens aporta una interpretació força propera a la del nostre Heraclit, segons la qual Escil·la era l’al·legoria de la impietat multiforme, per això acollia uns gossos de manera irracional, lladre audaç i insaciable.

Alguns autors han apuntat el paral·lisme entre Escil·la i altres éssers policèfals que exerceixen de guardians o custodis en els quals predomina l’element caní²⁰. El cas més evident és el de Cèrber, el gos d’Hades, guardià de les portes del món subterrani. Suggereixen, doncs, la possibilitat que Escil·la

¹⁶**Lyc. Alex.** 44-47 (ὁ τὴν θαλάσσης Αὐσονίτιδος μυχοῦς / στενοῦς ὀπιπεύουσας ἀγρίαν κύνα ... ταυροφάγον λέαιναν); uid. també nota 15.

¹⁷**Ap. Rh.** IV 825-832 (μηδὲ σύγ’ ἠὲ Χάρυβδιν ἀμηχανέοντας ἐάσης / ἐσβαλέειν, μὴ πάντας ἀναβρόξασα φέρησιν, / ἠὲ παρὰ Σκύλλης στυγερόν κευθμῶνα νέεσθαι / (Σκύλλης Αὐσονίης ὀλοόφρονος, ἦν τέκε Φόρκω / νυκτιπόλος Ἐκάτη, τὴν τε κλείουσι Κράταιν), / μή πως σμερδαλέησιν ἐπαῖξασα γένυσσιν / λεκτοῦς ἠρώων δηλήσετα· ἀλλ’ ἔχε νῆα / κείσ’ ὅθι περ τυτθὴ παραίβασις ἔσσετ’ ὀλέθρου); uid. també nota 15.

¹⁸ uid. **Pol.** XXXIV 2, 12 – 3, 10 = **Str.** I 2, 15-16 (τοὺς γὰρ θύννους ἀγεληδὸν φερομένους παρὰ τὴν Ἰταλίαν, ἐπειδὰν ἐκπέσωσι καὶ κωλυθῶσι τῆς Σικελίας ἄψασθαι, περπίπτειν τοῖς μείζουσι τῶν ζώων, οἷον δελφίνων καὶ κυνῶν καὶ ἄλλων κητωδῶν, ἐκ δὲ τῆς θήρας αὐτῶν πιαίνεσθαι τοὺς γαλεώτας, οὓς καὶ ξιφίας λέγεσθαι καὶ κύνας φησί. [...] ἔκ τε δὴ τῶν τοιούτων εἰκάζοι τις ἄν, φησί, περὶ Σικελίαν γενέσθαι τὴν πλάνην κατὰ τὸν Ὀμηρον, ὅτι τῆ Σκύλλη προσῆψε τὴν τοιαύτην θήραν).

¹⁹ **Heracl. Q. Hom.** 70, 11 (Σκύλλαν δὲ τὴν πολύμορφον ἀναίδειαν ἠλληγόρησε, διὸ δὴ κύνας οὐκ ἀλόγως ὑπέζωσται προτομαῖς ἀρπαγῆ, τόλμη καὶ πλεονεξία πεφραγμέναις).

²⁰ uid. M. Cristofani “Per una nuova lettura della Pisside della Pania”. *SE* 39 1971 63-89.

exercís la funció de vigia de l'estret de Messina. La solució del nostre Heraclit pel que fa als gossos és la de 'convertir-los' en paràsits insaciabls que ajudaven l'hetera (cf. μεθ' ὧν) en la seva tasca d'escurar els seus visitants i treure'n profit.

μεθ' ὧν τοὺς ξένους κατήσθειν: El tema del monstre que ataca els hostes el trobem també en el cap. 15 dedicat a la Quimera, de qui diu que és παράσπονδος καὶ ξενοκτόνος ('traïdora i assassina d'hostes'). La funció d'aquesta acusació és la mateixa: enfosquir el personatge amb l'ombra de la marca d'incivilitat per excel·lència en el món grec, que no és altra que la violació de la llei sagrada de l'hospitalitat. Aquest tipus de monstre requereix generalment l'arribada d'un heroi civilitzador que el derrota o fins i tot l'elimina, com Bel·lerofontes en el cas de la Quimera, Odisseu en el cas d'Escil·la i el Ciclop, Orfeu en l'episodi argonàutic de les Sirenes i Hèracles en gran nombre dels seus treballs.

ἐν οἷς καὶ τοὺς Ὀδυσσέως ἑταίρους: Les referències explícites al cicle odisseic s'estenen al llarg d'altres capítols del text (el Ciclop, Circe, Calipso i els bous d'Hèlios són els altres casos). En particular és remarcable la diferència explícita que fa Heraclit entre Odisseu i els seus companys, que generalment acaben sucumbint a la seva pròpia avarícia (els bous d'Hèlios) i a les seves passions (Circe i Escil·la).

αὐτὸν δὲ ὡς φρόνιμον οὐκ ἠδυνήθη: Odisseu, per la seva part, el savi i expert (cf. σοφός al cap. 11, sobre el Ciclop), l'astut i prudent (φρόνιμος) aconsegueix sempre vèncer monstres irracionals com Escil·la i el Ciclop al mateix temps que magues com Circe i Calipso gràcies a la seva intel·ligència, apareixent sempre en un pla contraposat als seus companys.

3. Περὶ Καινέως

Λέγεται τοῦτον πρότερον γυναῖκα γεγονέναι, εἶτα ὑπὸ Ποσειδῶνος γενέσθαι ἄνδρα ἄτρωτον χαλκῷ καὶ σιδήρῳ. οὗτος δὲ ὢν νέος ἐρώμενος ἐγένετο Ποσειδῶνος, ἀνδρωθεὶς δὲ μέγας κατὰ ψυχὴν ἐγένετο ὑπ' οὐδενὸς καταπονηθῆναι δυνάμενος οὔτε δώροις ἐξαλλαγῆναι χαλκοῦ καὶ σιδήρου· οὐπω γὰρ χρυσὸς καὶ ἄργυρος εὔρητο.

III. 1 Ποσειδῶνος V All. Gal. Festa (“recte sc. cuiusdam nomine Posidon, ut 9. Ἐρμῆς” adn. Festa) : ὑπὸ τοῦ Π. West. || **3-4** ὑπ' ... δυνάμενος “in eras. V” adn. Festa | καταπονηθῆναι V : καταπορνευθῆναι Vitelli | οὔτε V All. Gal. West. : οὐδὲ Hercher Festa | ἐξαλλαγῆναι V West. Festa (sic legisse teste Bast ep. adn. West) : ἐξαλασθῆναι All. : ἐξιλασθῆναι Gal. : διαλλαγῆναι Vitelli || **5** εὔρητο corr. Hercher Festa : εὔρηται V All. Gal. West.

Es diu d'ell que en un principi havia estat una dona i que després fou convertit per Posidó en un home invulnerable al bronze i al ferro. La realitat és que ell, essent encara jove, fou amant de Posidó; en fer-se adult, però, va esdevenir d'ànim superb i ningú no el podia sotmetre ni fer-lo canviar de parer amb regals de bronze i de ferro. És clar que encara no s'havia descobert l'or i l'argent.

Λέγεται τοῦτον πρότερον γυναῖκα γεγονέναι: La versió més estesa entre els autors és la que fa de Ceneida filla d'Ἐλάτου²¹, rei dels làπιτες, transformada més tard en home per Posidó amb el nom de Ceneu.

εἶτα ὑπὸ Ποσειδῶνος γενέσθαι ἄνδρα: Els motius d'aquesta metamorfosi i les circumstàncies que l'envolten varien segons els autors. De fet alguns es

²¹ **Schol in II.** (ὁ δὲ Καινεὺς Ἐλάτου παῖς, Λαπίθων δὲ βασιλεὺς) I 264; **Acus.** FGtH 2 F22 7 (Καινήϊ δὲ τῆι Ἐλάτου); **Luc.** *Gallus* 19, 11 (ὁ Ἐλάτου παῖς ὁ Καινεὺς); **Phleg.** *Mirabilia* V (κατὰ τὴν Λαπίθων χώραν γενέσθαι Ἐλάτῳ τῷ βασιλεῖ θυγατέρα ὀνομαζομένην Καινίδα). Altres llinatges de Ceneu són Àtrax: **Ant. Lib.** 17 (Καινὶς μὲν Ἄτρακος); **Schol. in Plat.** *Leg* 944d (Καινεὺς ὁ Θετταλὸς Ἄτρακ[τ]ος); i Coró (el seu fill), i en tal cas originari de Girtona: **Ap. Rh.** I 57 (ἦλυθε δ' ἀφνεμὴν προλιπὼν Γυρτώνα Κόρωνος / Καινεῖδος) et **Schol.** *ad loc.* (ὁ δὲ Κόρωνος υἱὸς ἐστὶ Καινέως).

limiten a dir que Ceneida fou transformada en home ‘per decisió de Posidó’, sense fer cap esment a la unió sexual del déu amb el làpita que al·ludeixen altres fonts. Segons aquestes últimes, Posidó hauria transformat Ceneida en Ceneu en recompensa pel favor sexual.

En relació al text d’Heraclit, la manca de l’article davant Ποσειδῶνος ha portat els editors a adoptar diverses postures. Festa addueix que aquest fet amaga un cas d’evemerisme, és a dir, Heraclit omet voluntàriament l’article per significar que Posidó és un home qualsevol (i per tant traduiríem ‘fou transformada en home per un tal Posidó’). D’altra banda, els que opinen que Heraclit es refereix a la divinitat es divideixen entre els partidaris, com Westermann, de restituir l’article i editar ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος, i els que no creiem necessària aquesta restitució, donada la gran quantitat d’exemples en què noms de divinitats apareixen sense article.

ἄτρωτον χαλκῶ καὶ σιδήρῳ: La invulnerabilitat de Ceneu és un dels aspectes que apareix més dispers a les fonts. En alguns casos és Ceneu qui demana aquest do a Posidó en recompensa pels seus favors sexuals, en d’altres és Posidó qui l’hi atorga per pròpia voluntat. Més rara és l’aparició del ferro²² i més encara la de ferro i bronze (amb l’únic testimoni d’Acusilau).

ὢν νέος ἐρώμενος ἐγένετο Ποσειδῶνος: Heraclit és una de les fonts que transmet la variant segons la qual Ceneu no és una noia que després es transforma en home, sinó que és un noi de bon principi, de qui Posidó s’enamora. En aquest cas no hi ha canvi de sexe, i ni tan sols atribueix a la divinitat la invulnerabilitat de Ceneu. Les variables que ofereix el mite en

²² **Plut.** *Stoicos absurdiora* 1057c ho atribueix a Píndar: ὁ Πινδάρου Καινεὺς εὐθυναν ὑπεῖχεν, ἀπιθάνως ἄρρηκτος σιδήρῳ καὶ ἀπαθὴς τὸ σῶμα πλασσόμενος, εἶτα καταδὺς ἄτρωτος ὑπὸ γῆν “σχίσας ὀρθῶ ποδὶ γᾶν” (fr. 167).

aquest aspecte són múltiples i varien segons els autors²³: així, és un noi també per a Apol·loni i Palèfat²⁴, i noia que es transforma en noi per a la resta²⁵; el canvi de sexe és fruit d'una recompensa pels favors sexuals a Posidó segons Apol·lodor, l'escoli a Apol·loni, l'escoli a la *Iliada* i l'escoli a Llucià²⁶, mentre que és per voluntat del déu segons Antoní Liberal i l'escoli a Plató²⁷; el canvi de sexe és una demanda de Ceneu a Apol·lodor, l'escoli a Apol·loni, Flegont i Eustati²⁸, mentre que és decisió de Posidó segons Acusilau, Antoní Liberal i l'escoli a Plató²⁹.

ἀνδρωθεὶς δὲ: Aquesta és potser la clau per entendre la postura d'Heraclit respecte el sexe de Ceneu. Primer era un jove, 'però en fer-se home' adquireix el caràcter, que és també, com veurem, la font de la seva invulnerabilitat. És molt probable que darrere d'aquesta qüestió s'amagui un ritual d'iniciació de joves al món adult en què hi era present el component del

²³ cf. Jean Claude Decourt: "Caïnis-Caïneus et l'occupation humaine de la plaine orientale de Thessalie". *REG* 1998 111 1-41.

²⁴ **Ap. Rh.**. I 57-64 (Ἦλυθε δ' ἀφνειὴν προλιπὼν Γυρτῶνα Κόρωνος / Καινεΐδης, ἐσθλὸς μὲν, εὐὸ δ' οὐ πατρὸς ἀμείνων. / Καινέα γὰρ ζῶν ἦπερ ἔτι κλείουσιν ἀοιδοίτ / Κενταύροισιν ὀλέσθαι, ὅτε σφέας οἶος ἀπ' ἄλλων / ἤλασ' ἀριστεύων, οἱ δ' ἔμπαλιν ὄρμηθέντες / οὔτε μιν ἀγκλῖναι προτέρω σθένον οὔτε δαΐξαι, / ἀλλ' ἄρρηκτος ἄκαμπτος ἐδύσετο νειόθι γαίης, / θεινόμενος στιβαρῆσι καταΐγδην ἐλάτησιν); **Palaeph.** 11 (ἀνὴρ θετταλός).

²⁵ **Apd. Ep.** I 22 (πρότερον ἦν γυνή); **Schol. in Ap. Rh.**. I 57-64 (πρότερον γεγονένοι γυνή); **Ant. Lib.** 17 (Καινὶς μὲν Ἄτρακος οὔσα θυγάτηρ); **Plat. Leg.** 944d (ἐκ γυναικὸς μεταβαλόντα εἰς ἀνδρὸς φύσιν) et **Schol. ad loc.** (Ἄτρακος μὲν ἦν θυγάτηρ τὸ πρῖν); **Luc. Salt.** 55 (ὅσαι ἐκ γυναικῶν ἀνδρες ἐγένοντο); **Schol. in Luc.** 22, 19, 1 (πρότερον γυνή ἦν); **Phleg. Mirabilia** V (Ἐλάτω τῷ βασιλεὶ θυγατέρα Καινίδα); **Agatharch.** 7, 40 (ἀπ' ἀρχῆς γενέσθαι παρθένον καὶ γυναίκα); **Acus.** (Καινή); **Schol. in Il.** I 264 (πρότερον ἦν παρθένος) **Eustath. Il.** I 264 (παρθένος εὐπρεπής).

²⁶ **Apd.** (συνελθόντος δὲ αὐτῆ Ποσειδῶνος); **Schol. in Ap. Rh.**. (Ποσειδῶνος αὐτῆ πλησιάσαντος μεταβληθῆναι εἰς ἀνδρα); **Schol. in Il.** (μιγέντος δὲ αὐτῆ Ποσειδῶνος); **Schol. in Luc.** (ἠράσθη ταύτης ὁ Ποσειδῶν).

²⁷ **Ant. Lib.** (βουλή Ποσειδῶνος); **Schol. in Plat.** (Ποσειδῶνος βουλήσει).

²⁸ **Apd.** (ἠτήσατο ἀνὴρ γενέσθαι); **Schol. in Ap. Rh.** (τοῦτο γὰρ ἠτήσατο); **Phleg.** (ποιήσιν αὐτὴν ὅ τι ἐθέλη, τὴν δὲ ἀξιώσαι μεταλλάξαι αὐτὴν εἰς ἀνδρα); **Eustath.** (αἰτησαμένη ἀνὴρ γενέσθαι).

²⁹ **Acus.** (ποιεῖ αὐτὸν ἀνδρα); **Ant. Lib.** (βουλή Ποσειδῶνος); **Schol. in Plat.** (εἰς ἀνδρα δὲ μετέβαλλε Ποσειδῶνος βουλήσει).

canvi de sexe³⁰. No hem d'oblidar tampoc que sovint el grec, per referir-se als nens, fa servir termes genèrics sense determinar-ne el gènere, com si l'home i la dona no prenguessin els seus trets distintius fins a l'adolescència³¹.

μέγας κατὰ ψυχὴν ἐγένετο: Aquesta expressió ha estat interpretada de diverses maneres: que Ceneu esdevé de gran coratge, esdevé magnànim o bé que es torna d'ànim superb³². Davant l'ambigüitat que genera la manca d'un context mític més ampli, m'he decantat per l'última perquè aquest caràcter altiu i orgullós troba el seu referent en una part del mite que apareix en algunes versions, segons les quals Ceneu, rei dels làpites, feia jurar els seus súbdits sobre la seva llança³³, i els va manar que el comptessin entre els déus. Això, unit en alguns casos a la manca de sacrificis o pregàries als déus, motivaria el càstig per part de Zeus, que, considerant-ho una greu irreverència, incita els Centaures a matar-lo³⁴.

³⁰ cf. la nota bibliogràfica per a la interpretació del mite de J-C. Decourt *op.cit.*, de la qual destaquem, d'una banda, l'apunt de Dumézil, segons el qual "el mite de Ceneu i dels Centaures són la traducció de ritus carnavalescs de transvestiment i de realitat fictícia, que marquen el canvi d'estació i l'obertura de l'any nou"; i de l'altra l'apunt de Marie Delcourt, segons la qual "existeix, pel que fa a Ceneu, una doble creença: creença en una forma d'immortalitat i creença en una no diferenciació sexual. Darrere del ritu de transvestiment que suggereix el canvi de sexe, M. Delcourt hi reconeix la petjada de certs ritus iniciàtics que marquen el pas de l'adolescència a l'edat adulta i que impliquen, almenys metafòricament, la invulnerabilitat i en conseqüència la immortalitat". Per al paral·lel de Ceneu amb Aquil·les tant pel que fa a la immortalitat com al trasvestiment, veu també B. Sergent *Homosexualité et initiation chez les peuples indoeuropéens* 284-287. París 1984.

³¹ cf. το βρέφος, το παιδίον.

³² cf. J. Stern *op. cit.*: "when he became a man, his greatness of spirit emerged"; M. Sanz Morales, *Mitógrafos Griegos* 2002: "cuando se convirtió en adulto resultó ser de espíritu soberbio"; J. B. Torres Guerra, *Mitógrafos Griegos* 2007: "cuando llegó a la edad adulta se convirtió en varón de gran talla moral"; I. Ramelli, *Allegoristi dell'Età Classica* 2007: "una volta divenuto adulto, però, si rivelò magnanimo".

³³ **Acus.** (στήσας ἀκόντιον ἐν ἀγορᾷ, θεὸν ἐκέλευεν ἀριθμεῖν); **Schol. in Ap. Rh.** (ἐκέλευε τοὺς παριόντας ὀμνύναι εἰς τὸ δόρυ αὐτοῦ· ἔνθεν ἢ παροιμία τὸ Καινέως δόρυ); **Eustath.** (λέγεται δὲ καὶ ὑπερφρονήσαι· ἀκόντιον γὰρ φασιν ἐν ἀγορᾷ μέση πῆξας εἰς ὄρθον θεὸν τοῦτο προσέταξεν ἀριθμεῖν).

³⁴ **Acus.** (θεοῖσι δ' οὐκ ἦεν ἀρεστόν καὶ Ζεὺς ἰδὼν αὐτὸν ταῦτα ποιῶντα, ἀπειλεῖ καὶ ἐφορμᾷ τοὺς Κενταύρους, κακεῖνοι αὐτὸν κατακόπτουσιν ὄρθιον κατὰ γῆς καὶ ἄνωθεν πέτρην ἐπιτιθεῖσιν σῆμα, καὶ ἀποθνήσκει. τοῦτ' ἔστιν γὰρ ἴσως τὸ τῶι δόρατι ἄρχειν τὸν Καινέα); **Schol. in Ap. Rh.** (τοῦτο συνέβη διὰ τὸ μήτε θύειν τοῖς θεοῖς μήτε εὐχεσθαι ἀλλ' ἢ

ὑπ' οὐδενός καταπονηθῆναι δυνάμενος: La identificació de la seva invulnerabilitat amb el fet que era invencible en la batalla degut a la seva destresa amb les armes i pel fet d'haver sortit il·lès de moltes batalles apareix a Palèfat i, més succintament, a Acusilau³⁵. Fins a quin punt l'expressió d'Heraclit pot tenir aquest sentit és quelcom difícil d'establir, particularment si tenim en compte la resta de la seva argumentació.

οὔτε δώροις ἐξαλλαγῆναι χαλκοῦ καὶ σιδήρου: Heraclit tira endavant la seva interpretació al·legòrica i situa l'ἀτροσία de Ceneu més enllà del pla físic, és a dir, utilitza aquesta *invulnerabilitat* per significar també la incorruptibilitat de l'ànima. En aquest sentit el text d'Heraclit suposa una novetat en front de la tradició que coneixem, tot i que la idea que els metalls eren armes de guerra però també de corrupció és ben antiga.³⁶

οὔπω γὰρ χρυσὸς καὶ ἄργυρος εὔρητο: Hi ha qui qualifica aquest corol·lari de 'ridícul'³⁷, com si Heraclit posés en dubte la 'incorruptibilitat' de Ceneu si, en comptes de regals de bronze i ferro, li haguessin ofert presents d'or i argent, i sort en tenia que en el seu temps no s'haguessin descobert aquests metalls preciosos.

τῷ ἑαυτοῦ δόρατι· διὸ Ζεὺς ἐφορμᾷ αὐτῷ τοὺς Κενταύρους, οἵτινες κατὰ γῆν αὐτὸν ὠθοῦσιν); **Eustath.** (ὄθεν ἡ Δίκη ποινήν· αὐτὸν ἀσεβείας εἰσπραττομένη πεποιήκεν ὑπὸ τοῖς Κενταύροις οἱ δρυσί τε καὶ ἐλάταις αὐτὸν εἰς γῆν ἤρρισαν).

³⁵ **Palaeph.** (ἀγαθός τὰ πολεμικά καὶ ἐπιστήμων τοῦ μάχεσθαι· γενόμενος δὲ ἐν πολλαῖς μάχαις οὐδέποτε ἐτρώθη); **Acus.** (ισχύν ἔχοντα μεγίστην τῶν ἀνθρώπων τῶν τότε).

³⁶ **Diogenian. Paroemiogr.** 2, 81 recull dues dites que reflecteixen perfectament aquesta idea: lluitant amb llances d'argent o bé mitjançant l'or s'obté sempre la victòria en qualsevol afer (Ἀργυραῖς λόγχαις μάχου, καὶ πάντων κρατήσεις;> ἀντὶ τοῦ, διὰ χρυσοῦ πάντας νικήσεις. Φιλίππῳ δὲ ἐδόθη οὗτος ὁ χρῆσιμος, αἰνιττομένου τοῦ θεοῦ, ὡς διὰ προδοσίας πάντων κρατήσει).

³⁷ cf. J. Stern *op.cit.*: "La racionalització del ferro i el bronze com a elements de suborn fa necessari el comentari final, una mica ridícul, que l'or i l'argent encara no havien estat descoberts: un exemple del tòpic de l' illud tempus, comú en aquest tipus de racionalitzacions".

4. Περί Ἀτλαντος

Οὗτος παραδέδοται φέρων τὸν πόλον ἐπὶ τῶν ὤμων, ὃ ἀδύνατον ἐν τῷ πόλῳ καὶ αὐτὸν ὄντα. ἀνὴρ δὲ σοφὸς ὢν τὰ κατὰ ἀστρολογίαὶν πρῶτος κατώπτευσε· προλέγων δὲ χειμῶνας καὶ μεταβολὰς ἄστρον καὶ δύσεις, ἐμυθεύθη φέρειν ἐφ' αὐτῷ τὸν κόσμον.

IV. aliter in codice Marciano gr. 613, apud **Schol. in Od.** I 52 (M): πάλαι οὗτος παραδέδοται φέρων τὸν πόλον ἐπὶ τὸν ὤμον, ὃ ἐστὶν ἀδύνατον, ὑπὸ τῷ πόλῳ καὶ αὐτὸν ὄντα. ἀνὴρ δὲ ἐγένετο σοφὸς καὶ κατὰ ἀστρολογίαὶν πρῶτος κατώπτευσε· προλέγει δὲ χειμῶνας καὶ μεταβολὰς ἄστρον καὶ δύσεις. ἐμυθεύθη δὲ φέρειν ὑφ' ἑαυτὸν τὸν κόσμον.

1 τὸν sine causa del. Festa | πόλον M : οὐρανόν V : οὐράνιον πόλον fort. | τῶν ὤμων V : τὸν ὤμον M | ὃ ἀδύνατον V : ὃ ἐστὶν ἀδύνατον M || **1-2** ὑπὸ τῷ πόλῳ correxi : ἐν τῷ πόλῳ M : ὑπὸ οὐρανόν V : ὑπουράνιον conl. Pierson | σοφὸς ὢν τὰ κ. V : ἐγένετο σοφὸς καὶ κ. M || **3** προλέγων V : προλέγει M | μεταβολὰς VM All. Gal. West. : ἐπιτολὰς pro μεταβολὰς conl. Valckenaer : Festae tutius uisum lacunam indicare μεταβολὰς <ἀνέμων καὶ ἐπιτολὰς > ἄστρον καὶ δ. || **4** ἐφ' αὐτῷ correxi : ὑφ' ἑαυτὸν M : ἐν αὐτῷ V Festa : ἐν αὐτῷ All. : ἐπ' ὤμων Gal. : ἐπ' αὐτῷ West.

Segons la tradició duia la volta del cel sobre les espatlles, la qual cosa és impossible, perquè també hi era dins la volta del cel. En realitat era un home instruït, el primer en observar els fenòmens de l'astrologia, i pel fet de predir tempestes i també els moviments dels astres i els seus ocasos, es va crear la llegenda que duia damunt seu l'univers.

Οὗτος παραδέδοται φέρων τὸν πόλον ἐπὶ τῶν ὤμων: Atlant, fill del tità Jàpet i de l'oceànida Clímene³⁸ - o bé de la també oceànida Àsia³⁹ -, germà de Prometeu, d'Epimeteu i de Meneci - i pare de Calipso⁴⁰ - és el gegant que sosté

³⁸ **Hes. Th.** 507 s. (κούρη δ' Ἰάπετος καλλίσφυρον Ὠκεανίην / ἠγάγετο Κλυμένην καὶ ὁμὸν λέχος εἰσανέβαινε / ἢ δὲ οἱ Ἀτλанта κρατερόφρονα γείνατο παῖδα / τίκετε δ' ὑπερκύδαντα Μενόϊτιον ἠδὲ Προμηθεά / ποικίλον αἰολόμητιν, ἀμαρτίνοον τ' Ἐπιμηθεά).

³⁹ **Schol. in Ap. Rh.** I 444 (ἢ Ἀσία ὠνομάσθη ἀπὸ Ἀσίας τῆς Προμηθεῶς μητρὸς καὶ Ἀτλαντος); **Apd. Bibl.** I 2, 3 (Ἰαπετοῦ δὲ καὶ Ἀσίας Ἀτλας).

⁴⁰ **Od.** VII 245 (ἔνθα μὲν Ἀτλαντος θυγάτηρ, δολόεσσα Καλυψώ).

damunt les seves espatlles la volta del cel⁴¹. Malgrat que són nombroses les fonts que recullen la variant οὐρανός per referir-se al mite d'Atlant, he preferit la variant πόλος (present també en nombroses fonts) que ofereix el manuscrit M. El terme πόλος pertany al llenguatge científic i tècnic⁴², per tant el considero *lectio difficilior*. L'ús d'aquesta mena de vocabulari, tal com explico a la introducció, és un dels trets característics de la llengua d'Heraclit. Com a tercer argument referiré a propòsit del copista del Vaticanus graecus 305, Theofýlaktos Saponópulos, en paraules de F. Buffière sobre les variants que ofereix per a les *Al·legories d'Homer*, que “ce manuscrit ne donne guère de meilleures lectures. De nombreuses corrections ont été faites au jugé: ordre des mots changé, mots remplacés par des synonymes”.

Hesíode i els autors que el segueixen situen Atlant als confins del món conegut - al costat de les Hespèrides o bé a la terra dels Hiperboris⁴³ - castigat per Zeus a dur la càrrega de l'univers⁴⁴ per haver-se alineat amb els titans en la lluita contra els olímpics. Altres autors presenten Atlant com a fill d'Úranos, germà de Cronos, al mateix temps que fan de la seva feixuga tasca fruit de l'atzar (per haver-li tocat en sort aquella zona del món) i no una mesura de repressió⁴⁵.

⁴¹ **Hes.** (Ἄτλας δ' οὐρανὸν εὐρὸν ἔχει); **Od.** I 53 s. (ἔχει δέ τε κίονας αὐτὸς / μακρὰς, αἱ γαῖάν τε καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχουσι); **Aesch. Prom.** 349 s. (κίον' οὐρανοῦ τε καὶ χθονὸς / ὤμοις ἐρείδων); **Prom.** 428 ss. (Ἄτλανθ' ὅς αἰὲν ὑπέροχον σθένος κραταῖον / οὐράνιον τε πόλον / νῶτοις ὑποστενάξει); **Eur. Io** 1 (ὁ χαλκείοισιν οὐρανὸν νῶτοις Ἄτλας); **Schol. in Ap. Rh.** III 106 (ἐπὶ τῶν τὸν οὐρανὸν βασταζόντων κίωνων); **Apd. Bibl.** I 2, 3 (Ἄτλας, ὅς ἔχει τοῖς ὤμοις τὸν οὐρανόν); **Cornut.** 48, 5-17 (τὸν οὐρανὸν βαστάζοντα ἔχειν δὲ κίονας μακρὰς τὰς τῶν στοιχείων δυνάμεις, καθ' ἃς τὰ μὲν ἀνωφερῆ ἔστι, τὰ δὲ κατωτερῆ).

⁴² cf. M. Hofinger: *Études sur le vocabulaire du grec archaïque*. Leiden 1981 p. 62: “le substantif πόλος a de nombreuses valeurs techniques. Il designe les pôles, extrémités de l'axe du monde, cet axe lui-même, la voûte celeste, l'étoile polaire, une sphère (cf. ἡμίπολον 'demi-sphère'), un ressort qui surmonte l'essieu d'un char, divers instruments, le centre d'une aire ou son pourtour, le cercle et même une terre de culture”.

⁴³ **Hes.** (πεῖρασιν ἐν γαίης πρόπα' Ἑσπερίδων λιγυφώνων ἐστῶς); **Aesch. Prom.** 348 (ὅς πρὸς ἐσπέρους τόπους ἔστηκε); **Apd. Bibl.** II 5, 11 (ὡς δὲ ἦκεν εἰς Ὑπερβορέους πρὸς Ἄτλαντα).

⁴⁴ **Hes.** (κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης).

⁴⁵ **Dion. Scyt.** FGrH 32 F7 = **Diod. S.** III 60, 1-4 (Μετά δὲ τὴν Ὑπερίονος τελευταίην μυθολογοῦσι τοὺς υἱοὺς Οὐρανοῦ διελέσθαι τὴν βασιλείαν, ὧν ὑπάρχειν ἐπιφανεστάτους Ἄτλαντα καὶ Κρόνον. τούτων δὲ τὸν μὲν Ἄτλαντα λαχεῖν τοὺς παρὰ τὸν ὠκεανὸν τόπους).

ὁ ἀδύνατον ὑπὸ τῷ πόλῳ καὶ αὐτὸν ὄντα: la lògica racionalista porta Heraclit a qüestionar-se la paradoxa del personatge d'Atlant, que es troba sostenint la volta del cel i viu als confins de la terra i sota la mateixa volta celest al mateix temps. Aquesta percepció impossible de la realitat d'Atlant es deu probablement a la diversa concepció del món d'Heraclit respecte dels antics⁴⁶.

Les dues variants que aporten els manuscrits són de difícil interpretació. D'una banda la variant ὑπὸ οὐρανόν de V, planteja el problema que ὑπὸ amb acusatiu en principi ha de contenir la noció de moviment, difícil de combinar amb el participi ὄντα, a més de la qüestió de la manca d'article. L'elecció de ὑπὸ τῷ πόλῳ (que edito per coherència amb φέρων τὸν πόλον ἐπὶ τῶν ὤμων) ve determinada per la problemàtica que planteja la variant de M (ἐν τῷ πόλῳ): caldria conjecturar que l'autor concep la volta del cel com una campana dins la qual hi ha el món i dins la qual hi hauria també Atlant. Ara bé, a banda de ser una expressió que es generalitza en textos molt tardans, s'utilitza per referir-se als estels que es troben a l'univers⁴⁷ o bé als fenòmens celestes que hi tenen Πλοῦς⁴⁸.

⁴⁶ Un testimoni en la mateixa línia és el de **Luc. Charon siue contemplantes** 4, que s'expressa en uns termes molts semblans als d'Heraclit (καὶ θαυμάζω εἰ σοι ταῦτα τεράστια εἶναι δοκεῖ τὸν Ἄτλαντα δηλαδὴ εἰδότε, ὅς τὸν πόλον αὐτὸν εἰς ὧν φέρει ἀνέχων ἡμᾶς ἅπαντας).

⁴⁷ **Io. Cam. Astrol.** 2165 (ὁ ζῳδιακὸς προσκέκληται κύκλος ὁ ἐν τῷ πόλῳ), 2266 (ἀστέρα ἂν ἴδης ἄνωθεν ἐν τῷ πόλῳ); **Hist. Alex. M. recensio bizantina poetica** 537 (Τοὺς οὐρανίους δρόμους δὲ πάλιν κατανοήσας / αὐτὰ στοιχεῖα κοσμικὰ καταμαθῶν ἐπέγνω / μεσουρανοῦντα σύμπαντα κόσμον μεγίστη τέχνη / καὶ λαμπηδόνας παμπολλὰς ἐν πόλῳ κατοπεύσας / αὐτοῦ μεσουρανήσαντος ἡλίου κατὰ τέχνην)

⁴⁸ **Epimerismi** 483 a1 (τὸ θέμα θέω, τὸ σημαῖνον τὸ τρέχω, ὅθεν καὶ ἥλιον καὶ σελήνην καὶ τοὺς λοιποὺς ἀστέρας θεοὺς ὠνόμασαν οἱ Ἕλληνες, παρὰ τὸ θέειν αὐτοὺς ἐν τῷ πόλῳ, τουτέστι τρέχειν.); **Plut.** 1129f (Δοκῶ δ' ἐγὼ καὶ τὸ ζῆν αὐτὸ καὶ ὅλως τὸ φῦναι καὶ μετασχεῖν ἀνθρώπῳ γενέσεως εἰς γνῶσιν ὑπὸ θεοῦ δοθῆναι. ἔστι δ' ἀδηλος καὶ ἄγνωστος ἐν τῷ παντὶ πόλῳ [καὶ] κατὰ μικρὰ καὶ σποράδην φερόμενος· ὅταν δὲ γένηται, συνερχόμενος αὐτῷ καὶ λαμβάνων μέγεθος ἐκλάμπει καὶ καθίσταται δηλὸς ἐξ ἀδήλου καὶ φανερὸς ἐξ ἀφανοῦς).

άνηρ δὲ σοφὸς ὢν τὰ κατὰ ἀστρολογίαν πρῶτος κατώπτευσε· προλέγων δὲ χειμῶνας καὶ μεταβολὰς ἄστρον καὶ δύσεις, ἐμυθέυθη φέρειν ἐφ' αὐτῶ τὸν κόσμον: En la seva lectura al·legòrica, Heraclit segueix la línia interpretativa d'altres autors tardans anteriors a ell que ja identifiquen la figura d'Atlant com a un πρῶτος εὐρετής que fa grans avenços en astrologia – en una clara associació d'idees entre la divinitat, lligada des dels inicis de la tradició a la bòveda celeste, i la saviesa sobre les característiques del medi en què habita - i fa beneficiària la humanitat dels seus coneixements⁴⁹. En aquesta línia, presenta una notable similitud amb el cap. 26 sobre Asclepi.

Una segona línia interpretativa, que apareix ja a Heròdot, fa d'Atlant el personatge epònim del turó del mateix nom. Aquest era, d'una banda, tan alt que sembla arribar i fins i tot sostenir el cel mateix, i de l'altra, idoni per a l'observació del firmament i, per tant, per a l'estudi dels fenòmens celestes⁵⁰.

Finalment, una intepretació al·legoritzant la trobem a l'escoli a Èsquil, segons el qual Atlant representaria l'eix que travessa la terra de pol a pol⁵¹.

⁴⁹ **Dion. Scyt.** (φασὶ δ' αὐτὸν τὰ περὶ τὴν ἀστρολογίαν ἐξακριβῶσαι καὶ τὸν σφαιρικὸν λόγον εἰς ἀνθρώπους πρῶτον ἐξενεγκεῖν· ἀφ' ἧς αἰτίας δόξαι τὸν σύμπαντα κόσμον ἐπὶ τῶν Ἄτλαντος ὤμων ὀχεῖσθαι); **Herodot.** FGtH 31 F13 (Ἄτλαντος [...] αἰνιττομένου τοῦ μύθου τὴν τῶν οὐρανίων ἐπιστήμην μαθήσει διαδέχεσθαι); **Cornut.** 48, 5-17 (ὀλοόφρονα δ' αὐτὸν εἰρησθαι διὰ τὸ περὶ τῶν ὄλων φροντίζειν καὶ προνοεῖσθαι τῆς πάντων τῶν μερῶν σωτηρίας).

⁵⁰ **Hdt.** IV 184 (ὄρος τῶ οὐνομά ἐστι Ἄτλας ... ὑψηλὸν δὲ οὕτω δὴ τι λέγεται ὡς τὰς κορυφὰς αὐτοῦ οὐκ οἶά τε εἶναι ιδέσθαι· οὐδέποτε γὰρ αὐτὰς ἀπολείπειν νέφεα οὔτε θέρεος οὔτε χειμῶνος· τοῦτο τὸν κίονα τοῦ οὐρανοῦ λέγουσι οἱ ἐπιχώριοι εἶναι); **Dion. Scyt.** (τοῦτον [sc. Ἐσπερον, el fill d'Atlant] δ' ἐπὶ τὴν κορυφὴν τοῦ Ἄτλαντος ὄρους ἀναβαίνοντα καὶ τὰς τῶν ἄστρον παρατηρήσεις ποιούμενον ἐξαίφνης ὑπὸ πνευμάτων συναρπαγέντα μεγάλων ἀφάντων γενέσθαι).

⁵¹ **Schol. in Aesch. Prom.** 428 (Ἄτλας ἀλληγορικῶς ὁ ἄξων ἐστίν, ὁ διακρίνων τὸ ὑπὲρ γῆς καὶ ὑπὸ γῆν ἡμισφαίριον).

5. Περὶ Κενταύρων.

Λέγεται περὶ τὸ Πήλιον καὶ τὴν Φολόην γεγονέναι διφυεῖς, τὰ μὲν ἐπάνω τῶν λαγόνων ἀνδρῶν ἔχοντας, τὸ δ' ἄλλο τοῦ μέρους πᾶν ἵππων. οὐκ ἀληθές δὲ τοῦτο· δύο γὰρ διηλλαγμένας φύσεις εἰς ἓν συνελθούσας ἀδύνατον ζωογονηθῆναι καὶ τραφῆναι. ἀλλ' ἔτι τῆς τῶν ἵππων χρήσεως οὐσης ἀγνώστου, πρῶτοι καθίσαντες ἐφ' ἵππων κατέτρεχον τὰ πεδία ληστεύοντες, φαντασίαν τε ἀπετέλεσαν τοῖς πρώτως θεασαμένοις μακρόθεν, ὡς ἐκ δυοῖν εἰσι γεγονότες φύσεων.

V. 2 λαγόνων (λαγν~' sic) V | τὸ δ' ἄλλο τοῦ μέρους V All. Gal. West. : ἀπὸ τούτου (sc. ἀπὸ τῶν λαγόνων) scripsit Festa | τοῦ * μέρος uerbum σώματος excidisse suspicatus West. : ἀπὸ τοῦ μηροῦ coni. Mehler | τῶν post πᾶν add. Gal. || 6 πρώτως V : πρώτοις Hercher | γεγονότες φύσεων corr. All. : γεγονότων φύσεως V.

Es diu que van viure a la zona entre el Pèlion i la Fòloe i que eren de naturalesa doble, per tenir d'homes el que queda damunt del llom, i de cavall la resta del cos. Però això no és cert, perquè és impossible que dues naturaleses ben diferents entre elles que convergeixen en una de sola generin i nodreixin cap forma de vida. És degut al desconeixement de l'ús dels cavalls que els primers que muntaren sobre cavalls i recorregueren les planúries per saquejar-les van suscitar la imaginació dels primers que els van veure de lluny, de manera que els va semblar que eren de natura doble.

Λέγεται περὶ τὸ Πήλιον καὶ τὴν Φολόην γεγονέναι: Generalment es considera que els Centaures són originaris de Tessàlia, més concretament del mont Pèlion⁵², on va tenir lloc la famosa batalla amb els làπιτες a causa dels

⁵² El paral·lel més immediat és el testimoni de l' **Schol. in Theocr.** 7, 149 (<Φόλω κατὰ λάϊνον ἄντρον:> οἱ μὲν τὸ Πήλιον, οἱ δὲ τὴν ἐν Ἀρκαδία Φολόην· ἐν ἀμφοτέροις γὰρ ᾤκησε Χείρων καὶ Φόλος, ὑφ' ὧν ξενισθέντα τὸν Ἡρακλέα φασὶ πολλά.); **Apd. Bibl.** II 5, 4 (ἐκεῖθεν δὲ πρὸς Χείρωνα συνέφυγον, ὅς ἐξελαχθεὶς ὑπὸ Λαπίθων ὄρους Πηλίου παρὰ Μαλέαν κατῴκησε); **Diod. S.** IV 69, 4 – 70, 4 (τοὺς δὲ Κενταύρους τινὲς μὲν φασιν ἐν τῷ Πηλίῳ τραφῆναι ὑπὸ Νυμφῶν); **Pediasim. Schol. in Hes. scutum** 184 (οἱ Κένταυροι δὲ φησιν ὅπερ ἦν ἔθνος θετταλικόν); **Eustath. II.** I 268 (λέγονται δὲ περὶ τὸ Πήλιον ὄρος καὶ τὴν Οἶτην οἰκεῖν). **Schol.**

incidents de les noces de Pirítous i Hipodamia. La derrota soferta a mans dels làpites els va desplaçar fins al Peloponès, a Fòloe, on vivia el centaure Folos. Aquí van tenir lloc les hostilitats amb Hèracles⁵³.

διφυεῖς, τὰ μὲν ἐπάνω τῶν λαγόνων ἀνδρῶν ἔχοντας, τὸ δ' ἄλλο τοῦ μέρους πᾶν ἵππων: Pel que fa a la doble natura dels Centaures, tot i que hi ha certa varietat de formes sobretot en època més antiga, Heraclit segueix la representació clàssica d'aquests éssers, de tors humà amb tronc de cavall. Generalment són llinatge d'Ixíon⁵⁴.

in Od. XXI 303 (καὶ πολλάκις ἐπλησίαζε [sc. Ixíon] ταῖς κατὰ τὸ Πήλιον ἵπποις. ἐντεῦθεν λέγεται τὸ τῶν Κενταύρων ἀναφυῆναι γένος); **Palaeph.** 1 (ἐν τῷ Πηλίῳ ὄρει). Per a una més àmplia discussió sobre les possibles variants mítiques de la terra d'origen dels Centaures, uíd. P. Angeli Bernardini "Eracle e i Centauri in Eur. Herc. 364-374". *QUCC* 1978 29 63-70, on es planteja el problema que Anfitrió cita la Fòloe mentre que el Cor senyala la Tessàlia, i s'apunta que "anche l'ipotesi che Euripide si rifaccia ad una versione del mito in cui Eracle dall'Elide insegue i Centauri fino alla Tessaglia per poi sterminarli, non trova conferma nelle fonti che localizzano invece l'inseguimento nella Grecia meridionale e precisamente fino al capo Maleo dove l'eroe avrebbe per sbaglio ucciso il buon Chirone. [...] La Tessaglia è chiamata in causa non perché è stata testimone oculare della lotta, ma perché più di ogni altro può attestare – nella sua qualità di terra d'origine e di luogo di provenienza – la fine della schiatta selvaggia de' Centauri".

⁵³ **Apd.** (διερχόμενος [sc. Ἡρακλῆς] οὖν Φολόην ἐπιξενούται Κενταύρω Φόλω. [...] οἱ λοιποὶ δὲ τῶν Κενταύρων φεύγουσιν ἄλλος ἀλλαχῆ, καὶ τινὲς μὲν παρεγένοντο εἰς Μαλέαν, Εὐρυτίων δὲ εἰς Φολόην). cf el comentari *ad loc.* de F. Cuartero (edició comentada d'Apol·lodor en preparació): "El mont Fòloe sembla haver-se d'identificar amb el que avui s'anomena Olono, la prolongació meridional de la cadena de l'Erimant (PAUSANIAS VIII 24, 4 s.; ESTRABÓ VIII 3, 32; XENOFONT, *An.* V 3, 10. Veg. FRAZER, *l. c.*). L'aventura amb els centaures, testimoniada per primera volta a la *Gerioneida* d'Estesícor (PMG 181), deu haver estat en el seu origen autònoma dins la saga d'Hèracles i inclosa en el treball del senglar d'Erimant per proximitat geogràfica"; **Diod. S.** (τῶν Κενταύρων πανδημει στρατευσάντων ἐπὶ τοὺς Λαπίθας καὶ πολλοὺς ἀνελόντων τοὺς ὑπολειφθέντας φυγεῖν εἰς Φολόην τῆς Ἀρκαδίας).

⁵⁴ **Pediasim.** (κατὰ τὸν μῦθον ἐξ ἀνθρώπων καὶ ἵππων σύνθετοι); **Schol. in Od.** (γίνεται δὲ ἐκ τῆς νεφέλης παῖς Ἰξίονος διφυῆς τὰ μὲν κατώτερα μέρη τῆς μητρὸς ἔχων· αἱ γὰρ νεφέλαι ἵπποις εἰκόασιν· τὰ δὲ ἀνώτερα μέρη ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ μέχρι τῆς κεφαλῆς τοῦ πατρὸς Ἰξίονος); **Diod. S.** (τὸν δὲ Ἰξίονα τῇ νεφέλῃ μιγέντα γεννῆσαι τοὺς ὀνομαζομένους Κενταύρους ἀνθρωποφυεῖς [...] ἀνδρωθέντας δὲ καὶ μιγέντας ἵπποις θηλείαις γεννῆσαι τοὺς ὀνομαζομένους διφυεῖς ἵπποκενταύρους); **Schol. in Eur. Phoen.** 1185 (ὁ Ἰξίων νομίσας τὴν Ἥραν εἶναι μίγνυται αὐτῇ καὶ ποιεῖ παῖδα διφυῆ, τὰ μὲν ἀνθρώπου ἔχοντα τὰ δὲ ἵππου, ἀφ' οὗ καὶ οἱ ἵπποκένταυροι γεγόνασι); **Eustath.** (τινὲς δὲ τοὺς Κενταύρους φῆρας φασὶ κατὰ λέξιν σύνθετον ἐπιθετικῶς οἰοῦναι φυῆρας, τοὺς ἐκ δύο φυῶν ἡρμοσμένους, ὃ ἐστὶ διφυεῖς, τὸ μὲν κάτω ἵππους τε ὄντας ἀκεφάλους καὶ ἀνθρώπους ἀποδας); **Palaeph.** (φασὶν ὡς θηρία ἐγένοντο καὶ ἵππου μὲν εἶχον τὴν ὅλην ιδέαν πλὴν τῆς κεφαλῆς, ταύτην

δύο γὰρ διηλλαγμένας φύσεις εἰς ἓν συνελθούσας ἀδύνατον ζωογονηθῆναι καὶ τροφῆναι: La idea que éssers de diversa naturalesa no podien confluir en un de sol per la senzilla raó que s'alimentaven de manera diferent ja l'apunta Palèfat en la seva interpretació dels Centaures i de la Quimera. És a dir, un home-cavall no pot satisfer les necessitats alimentàries de les seves dues parts, igual que no ho pot fer un ésser com la Quimera, lleó-cabra-drac, no només perquè segueixin alimentacions molt diferents, sinó també per la mateixa constitució anatòmica de cadascuna de les parts que el constitueixen⁵⁵.

ἀλλ' ἔτι τῆς τῶν ἵππων χρήσεως οὐσης ἀγνώστου, πρῶτοι καθίσαντες ἐφ' ἵππων: Heraclit recorre per a la seva interpretació al tòpic del πρῶτος εὐρετής, és a dir, considera que la figura dels Centaures sorgeix de la imatge dels primers homes que van muntar a cavall i de l'impacte que provocà sobre els altres homes, desconixedors d'aquesta tècnica. Aquesta interpretació no és de cap manera una innovació: l'escolli a la *Íliada*, Diodor de Sicília i Palèfat en són testimonis⁵⁶.

κατέτροχον τὰ πεδία ληστεύοντες: Aquesta és l'única referència del text d'Heraclit a la vessant 'salvatge' dels Centaures. Tal com succeeix en molts altres passatges del text heracliteu, pot ser que l'autor no n'hagi fet esment

δὲ ἀνδρός). A Palèfat, però, Ixíon els paga per foragitar uns toros salvatges que fan inaccessible la zona.

⁵⁵ És Palèfat qui expressa aquesta interpretació per posar en qüestió la veracitat del mite: εἰ τις οὖν πείθεται τοιοῦτον γενέσθαι θηρίον, ἀδύνατον· οὔτε γὰρ ἄλλως αἱ φύσεις σύμφωνοι ἵππου καὶ ἀνδρός, οὔτε ἢ τροφή ὁμοία, οὔτε διὰ στόματος καὶ φάρυγγος ἀνθρωπεῖον δυνατὸν ἵππου τροφήν διελθεῖν.

⁵⁶ **Schol. in Il.** (γενναῖοι καὶ δεξιὸι κελητίζειν); **Diod. S.** (Κενταύρους πρῶτους ἵππεύειν ἐπιχειρήσαντας); **Palaeph.** (ἐπινοοῦσιν ἵππους κέλητας διδάξαι· πρότερον γὰρ οὐκ ἠπίσταντο ἐφ' ἵππων ὀχεῖσθαι).

explícit per tractar-se d'un mite conegut, o bé sigui conseqüència del tall de qui n'hagi fet l'epítome.

En qualsevol cas, els Centaures són tinguts per éssers de naturalesa més aviat salvatge⁵⁷, en l'esfera de personatges com els Ciclops o els Silens⁵⁸, que pertanyen a l'àmbit de la natura en contraposició al de la cultura (la φύσις en front del νόμος). La vessant humana es manifesta en el tarannà hospitalari de Quiró i Folos. Fruit de l'abús que fan del vi, el Centaures provoquen una batalla contra els làpites durant les noces de Pirítous i Hipodamia, quan intenten raptar i violar la núvia i les altres dones. També és el vi el que provoca que assaltin Hèracles amb la intenció de matar-lo⁵⁹.

φαντασίαν τε ἀπετέλεσαν τοῖς πρώτως θεασαμένοις μακρόθεν, ὡς ἐκ δυοῖν εἰσι γεγονότες φύσεων: Sovint Heraclit, en els mites en què apareix un πρῶτος εὐρετής ens ofereix també la visió de 'els que ho veieren' o se'n serveix per donar la seva interpretació, tal com succeeix al cap. 9 sobre Perseu, cap. 12 sobre Atalanta i Hipòmenes, cap. 35 sobre Procne i Filomela o cap. 36 sobre les Heliades. En el cas dels Centaures, els primers homes que van veure genets muntant a cavall i saquejant les terres, haurien tingut la impressió, de lluny, que es tractava d'éssers monstruosos de naturalesa doble⁶⁰.

⁵⁷ **Schol. in Il.** (Ληστροικῶς ἔζων ... ἀρπάζοντες); **Palaeph.** (ὕβρισται ὑπῆρχον καὶ πολλὰ κακὰ εἰργάζοντο [...] νυκτὸς εἰς τὰ πεδία ἐνέδρας ἐποιοῦντο, ἡμέρας δὲ γενομένης ἀρπάσαντες καὶ ἐμπρήσαντες ἀπέτρεχον ἐπὶ τὰ ὄρη).

⁵⁸ *uid.* capítols 11 i 25.

⁵⁹ **Od.** XXI 295 – 301 (οἶνός σε τρώει μελιθής, ὅς τε καὶ ἄλλους / βλάπτει, ὃς ἂν μιν χανδὸν ἔλη μῆδ' αἴσημα πίνῃ. / οἶνος καὶ Κένταυρον, ἀγακλυτὸν Εὐρυτίωνα, / ἄσ' ἐνὶ μεγάρῳ μεγαθύμου Πειριθόοιο, / ἐς Λαπίθας ἐλθόνθ'· ὁ δ' ἐπεὶ φρένας ἄασεν οἴνω, / μαινόμενος κάκ' ἔρεσε δόμον κάτα Πειριθόοιο); **Apd.** (αἰτοῦντος δὲ οἶνον Ἡρακλέους, ἔφη δεδοικέναι τὸν κοινὸν τῶν Κενταύρων ἀνοιξαι πίθον· θαρρεῖν δὲ παρακελευσάμενος Ἡρακλῆς αὐτὸν ἤνοιξε, καὶ μετ' οὐ πολὺ τῆς ὀσμῆς αἰσθόμενοι παρήσαν οἱ Κένταυροι, πέτραις ὀπλισμένοι καὶ ἐλάταις, ἐπὶ τοῦ Φόλου σπήλαιον); **Diod. S.** (καλέσαντος [sc. Πειρίθου] εἰς τοὺς γάμους τὸν τε Θησέα καὶ τοὺς Κενταύρους, φασὶ μεθυσθέτας ἐπιβαλέσθαι ταῖς κεκλημέναις γυναιξὶ καὶ βία μίσγεσθαι); **Palaeph.** (καλεσάντων οὖν [sc. Λαπίθων] αὐτοὺς ἐπὶ θοίνῃν μεθυσθέντες ἀρπάζουσιν αὐτῶν τὰς γυναῖκας).

⁶⁰ **Schol. in Il.** (εἶτα φεῦγοντες καὶ κατὰ νότου βλεπόμενοι ἐφάνταζον τοὺς πολλοὺς ὡς ἐξ ἡμισίας εἰσὶν ἄνθρωποι ἐγκεκεντρισμένοι ἵπποις. καὶ ἡ φαντασία τὸν μῦθον ἀστεῖως

6. Περὶ Τειρεσίου.

Οὗτος μετασχεῖν λέγεται τῆς γυναικείας καὶ ἀνδρείας φύσεως, κατὰ τὴν αὐτὴν ὑπόληψιν ἣν ἐπὶ Καινέως ἐγράψαμεν.

VI. ordinem capitum qualis est in V restituit Festa. qua de causa Allatius aliique editores sextum pro septimo mutauerint nescimus.

Es diu d'ell que fou partícip de la naturalesa femenina i de la masculina, segons la mateixa creença que hem descrit en el capítol de Ceneu.

L'única informació que ens dona Heraclit sobre Tirèsias és que va participar de la naturalesa femenina i masculina, de la mateixa manera que ho va fer Ceneu. Tot i que no és la primera vegada en la literatura grega – ni l'última – que aquests dos personatges apareixen plegats en fragments que parlen d'hermafroditisme o bisexualitat⁶¹, aquesta anotació tan minsas no ens permet de determinar quina pugui ser la font o fonts d'Heraclit.

ἀνέπλασε); **Schol. in Pind. Pyth.** II 78 (οἱ δὲ ὅτι ἵπποις κέλησιν ἐποχηθέντες πρῶτοι πάντων τοῦτο διεπράξαντο); **Diod. S.** (εἰς πλάσμα μύθου καταταχθῆναι ὡς διφυεῖς ὄντας); **Palaeph.** (οὕτως ἀπιόντων αὐτῶν κατόπιν τὰ νῶτα τοῖς πόρρωθεν ὄρωσι μόνον ἐφαίνοντο τοῦ ἵππου πλὴν τῆς κεφαλῆς, τῶν δὲ ἀνδρῶν τὰ λοιπὰ πλὴν τῶν σκελῶν).

⁶¹**Luc. Gallus** 19, 3 – 13:

ΜΙΚΥΛΛΟΣ

φεῦ τοῦ λόγου καὶ γυνὴ γὰρ σὺν τοῖς ἄλλοις ὁ Πυθαγόρας ἐγένετο, καὶ ἦν ποτε χρόνος ὅτε καὶ σὺ φωτόκεις, ὦ ἀλεκτρούνων γενναϊότατε, καὶ συνῆθα Περικλεῖ Ἀσπασία οὔσα καὶ ἐκύεις ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἔρια ἔξαινες καὶ κρόκην κατήγες καὶ ἐγυναικίζου ἐς τὸ ἐταιρικόν;

ΑΛΕΚΤΡΥΩΝ

πάντα ταῦτα ἐποίουν οὐ μόνος, ἀλλὰ καὶ Τειρεσίας πρὸ ἐμοῦ καὶ ὁ Ἐλάτου παῖς ὁ Καινέως, ὥστε ὅποσα ἂν ἀποσκώψης εἰς ἐμὲ, καὶ εἰς ἐκείνους ἀποσκώψας ἔση.

A Antoni Liberal (**Ant. Lib.** 17), les dues històries apareixen contigües, tal com succeeix també a l'escoli a Llucià (**Schol. in Luc.** 22, 19, 1) mentre que Elià (**Ael. Nat. An.** I 25) els compara a la hiena, per la seva aparença masculina o femenina segons l'època de l'any: τὴν ὑαῖναν τῆτες μὲν ἄρρενα εἰ θεάσαο, τὴν αὐτὴν ἐς νέωτα ὄψει θῆλυον. εἰ δὲ, θῆλυον νῦν, μετὰ ταῦτα ἄρρενα κοινωνοῦσί τε ἀφροδίτης ἐκατέρας. καὶ γαμοῦσί τε καὶ γαμοῦντα, ἀνά ἔτος πᾶν ἀμείβουσαι τὸ γένος. οὐκοῦν τὸν Καινέα καὶ τὸν Τειρεσίαν ἀρχαίους ἀπέδειξε τὸ ζῶον τοῦτο οὐ κόμπους ἀλλὰ τοῖς ἔργοις αὐτοῖς.

Tampoc no ens dóna cap detall dels elements que comparteixen l'un i l'altre, a banda d'haver canviat de sexe per obra d'una divinitat, com a càstig en el pas d'home a dona i com a premi en el pas de dona a home.

Podríem conjecturar que es tracta d'un tema de bisexualitat en termes xamànics, en què la dualitat sexual es mitifica, per raons ètiques, sota la forma de càstig. L'amplitud i complexitat d'aquest tema requeriria un estudi a part de tota aquesta qüestió.

7. Περί Πασιφάης.

Ταύτην φασὶν ἐρασθῆναι Ταύρου, οὐχ, ὡς πολλοὶ νομίζουσι, τοῦ κατὰ τὴν ἀγέλην ζώου (γελοῖον γὰρ ἀκοινωνήτου συνουσίας ὠρέχθαι τὴν βασιλίσσαν), ἐνὸς δέ τινος τῶν ἐντοπίων, ᾧ Ταῦρος ἦν ὄνομα. συνεργῶ δὲ χρησαμένη πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν Δαιδάλω καὶ γεγονυῖα ἔγκυος, ἐγέννησε καθ' ὁμοίτητα τοῦ Ταύρου ὃν οἱ πολλοὶ Μίνω μὲν ἐκάλουν, Ταύρω δὲ εἵκαζον· κατὰ δὲ σύνθεσιν Μινώταυρος ἐκλήθη.

VII. 1 πολλοὶ V : οἱ πολλοὶ malit West. || **2** ὠρέχθαι V : ὠρεχθῆναι exspectabat Hercher || **4** ἄρρηνα uel simul aliud ante ἐγέννησε excidisse putabat Hercher || **5** υἰόν ante ὃν suppl. Vitelli Festa | Μίνω = Μίνωος (quod restituendum Piersono uidebatur) adn. Festa | Ταύρω δὲ : Ταύρω δὴ conī. Festa.

Diuen que va enamorar-se d'un Toro, però no, com molts pensen, de l'animal del ramat (perquè seria ridícul que la reina trobés delit en una relació tan inusitada), sinó d'algun dels llogarrencs, el nom del qual era Toro. Havent utilitzat Dèdal com a còmplice per acomplir el seu desig i quedant encinta, va donar a llum aquell a qui la majoria anomenava fill de Minos, malgrat tenir l'aparença de Toro, a qui realment s'assemblava. D'aquesta manera fou anomenat amb el nom compost de Minotaure.

Ταύτην φασὶν ἐρασθῆναι Ταύρου: El caràcter solar que envolta els mites cretencs és ben present en aquesta llegenda, en el mateix nom de Pasífae ('la que il·lumina a tots') i en el protagonisme del toro com a animal solar.

L'aspecte del mite que interessa a Heraclit és la incongruència que suposa l'amor entre una persona i un animal. Apol·lodor i Diodor de Sicília ens transmeten dues variants que recullen la mateixa causa: un toro excel·lent en bellesa, destinat a ser sacrificat a Posidó; a l'últim moment Minos el substitueix per un altre d'inferior. Posidó, irat per aquest greuge, provoca en Pasífae un

desig passional desmesurat envers el toro⁶². Palèfat es limita a dir que va enamorar-se d'un toro que peixia, però en la seva racionalització interpreta el toro com un jove de nom Toro que, ara sí, excel·leix en bellesa⁶³.

οὐχ, ὡς πολλοὶ νομίζουσι, τοῦ κατὰ τὴν ἀγέλην ζώου: En aquest cas l'exposició del mite enllaça amb l'explicació racionalista sense solució de continuïtat, com si volgués aclarir ràpidament que per a un racionalista com ell és inconcebible que Pasífae pogués enamorar-se d'un animal – en contra de l'opinió generalitzada que creu el que el mite explica⁶⁴.

(γελοῖον γὰρ ἀκοινωνήτου συνουσίας ὠρέχθαι τὴν βασίλισσαν): I s'afanya a apuntar que li sembla ridícul que algú pugui pensar tal cosa d'una reina. És habitual en Palèfat aquesta mena d'adjectius per referir-se a creences populars d'aquest tipus (e.gr. ἀδύνατον, οὐ γὰρ δυνατόν, ψευδές, ματαιιάζει, εὐήθης, etc). En el nostre autor, en canvi, es tracta d'un fet aïllat.

ἐνὸς δέ τινος τῶν ἐντοπίων, ᾧ Ταῦρος ἦν ὄνομα: És un recurs freqüent en el mètode racionalista d'Heraclit explicar la presència d'animals argumentant que són persones amb nom d'animal. En aquest cas Toro és el nom d'un dels vilatans, però no és l'únic en aquest opuscle (cf. Moltó en el mite d'Hel·le i Frixos, Drac i Lleó en el mite de la Quimera, novament Drac com a guardià de

⁶² **Apd. Bibl.** III 1, 3 ss.(καὶ Ποσειδῶνος ταῦρον ἀνέντος αὐτῷ διαπρεπῆ τὴν βασιλείαν παρέλαβε, τὸν δὲ ταῦρον εἰς τὰ βουκόλια πέμψας ἔθυσεν ἕτερον. [...] ὀργηθεὶς δὲ αὐτῷ Ποσειδῶν ὅτι μὴ κατέθυσσε τὸν ταῦρον, τοῦτον μὲν ἐξηργίωσε, Πασιφάην δὲ ἐλθεῖν εἰς ἐπιθυμίαν αὐτοῦ παρεσκεύασεν); **Diod. S.** IV 77 (μυθολογοῦσι γὰρ πρὸ τούτων τῶν χρόνων Μίνωα κατ' ἐνιαυτὸν συνήθως καθιεροῦν τὸν κάλλιστον τῶν γινομένων ταύρων τῷ Ποσειδῶνι καὶ θύειν τοῦτον τῷ θεῷ. γενομένου δὲ τότε ταύρου κάλλει διαφέροντος ἕτερον τῶν ἡττόνων ταύρων θῦσαι· τὸν δὲ Ποσειδῶνα μηνίσαντα τῷ Μίνῳ ποιῆσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ Πασιφάην ἐρασθῆναι τοῦ ταύρου).

⁶³ **Palaeph.** 2 (μυθεύεται ὡς ἠράσθη ταύρου νεμομένου. [...] κατὰ δὲ χρόνον τοῦτον Μίνῳ ἠκολούθει νεανίας κάλλει διαφέρων, ᾧ ὄνομα ἦν Ταῦρος).

⁶⁴ En aquest cas segueix l'exemple de Palèfat (ἐγὼ δὲ τοῦτο οὐ φημι γενέσθαι).

les pomes d'or de les Hespèrides i fins i tot Lluna en el mite de Selene i Endimió)⁶⁵.

συνεργῶ δὲ χρησαμένη πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν Δαίδαλω καὶ γεγωνυῖα ἔγκυος: Les fonts concorden generalment a fer de Dèdal l'artífex de la unió entre Pasífae i el toro. La majoria diuen que va construir una vaca de fusta (tot i que algunes afegeixen detalls com ara que la va cobrir de pell de vaca, o que anava sobre rodes)⁶⁶. Tanmateix Heraclit no especifica com Dèdal va ajudar Pasífae a acomplir el seu desig de quedar encinta. Només apunta que el va fer servir com a còmplice. És difícil determinar fins a quin punt aquest fet pot posar-se en relació amb una idea que es va repetint en altres capítols: la dona que domina l'home per satisfer els seus desitjos. A banda dels personatges que Heraclit considera 'heteres' (Medusa, Escil·la, Harpies, Sirenes), els mites de Circe, Calipso i les pomes d'or de les Hèspèrides són tres exemples en què s'explicita clarament aquest argument.

⁶⁵ Trobem aquest referent també a Palèfat (cf. nota 63), **Olymp.** *In Plat. Gorg.* 44, 5, que recull la brama que Toro era un general de Mínos (καὶ τινές φασιν ὅτι Ταῦρος τις ἄνθρωπος στρατηγὸς τοῦ Μίνως εἰς ἔχθραν αὐτῷ ἦλθεν καὶ ἐπολέμησεν αὐτῷ) i **Anon. Vat.** 7 (Πασιφάη ἐρῶσα νεανίσκου ἐπιχωρίου).

⁶⁶ **Apd.** (ἡ δὲ ἐρασθεῖσα τοῦ ταύρου συνεργὸν λαμβάνει Δαίδαλον. [...] οὗτος ξυλίνην βοῦν ἐπὶ τροχῶν κατασκευάσας, καὶ ταύτην βαλὼν κοιλάνας ἔνδοθεν, ἐκδείρας τε βοῦν τὴν δορὰν περιέρραψε, καὶ θεὸς ἐν ᾧπερ εἴηστο ὁ ταῦρος λειμῶνι βόσκεισθαι, τὴν Πασιφάην ἐνεβίασεν. ἔλθων δὲ ὁ ταῦρος ὡς ἀληθινῆ βοῖ συνῆλθεν); **Diod. S.** (κατὰ δὲ τὸν παραδεδομένον μῦθον Πασιφάης τῆς Μίνως γυναικὸς ἐρασθείσης τοῦ ταύρου, μηχανήματα ποιήσας [sc. ὁ Δαίδαλος] ὁμοιωμένον βοῖ συνήρρησε τῇ Πασιφάῃ πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν); **Schol. in Eur. Hipp.** 887 (ἥτις ἠράσθη ταύρου καὶ μὴ δυναμένη τὸν τοιοῦτον ἐκπληρῶσαι ἔρωτα προσῆλθε Δαίδαλω τῷ ἀγαλματοουργῷ καὶ ἀπήγγειλε αὐτῷ τὸν ἐπὶ τῷ ταύρῳ ἔρωτα. ὅς δὲ Δαίδαλος θέλων ἐκπληρῶσαι τὴν ταύτης ἔφεισιν κατεσκεύασε ξύλινον ταῦρον, συνάψας αὐτῷ καὶ αἰδοῖον καὶ ἐνέδυνεν αὐτὸν δέρμα ταύρου); **Palaeph.** (Δαίδαλον δὲ ποιῆσαι βοῦν ξυλίνην καὶ ἐγκλείσαι τὴν Πασιφάην εἰς αὐτήν, οὕτω δὲ τὸν ταῦρον ἐπιβάντα μιγῆναι τῇ γυναικί); **Liban. Progygn.** 2, 21 (ἐρᾷ δὴ καὶ Πασιφάη ταύρου καὶ καρτερεῖν οὐκ ἔχουσα φράζει πρὸς τὸν Δαίδαλον τὸ πάθος. [...] πείθεται δὴ καὶ βοηθεῖ τῇ γυναικὶ διὰ βοῦς ξυλίνης. κοίλην γὰρ αὐτὴν ἐργασάμενος καὶ κατακλείσας ταύτην τὴν ἐρῶσαν δέρματι βοῦς καλύψας τὸ πλάσμα κινεῖ τὸν ταῦρον ἐπὶ τὴν εἰκόνα); **Anon. Vat.** (ξυλλήπτορα ποιεῖται τὸν Δαίδαλον καὶ ὑπουργὸν τῷ ἔρωτι, καὶ εἰωθυῖα καὶ πρὶν ὅτε τι ἐργάζοιτο ἐπισκοπεῖν, εἰδῶλον βοῦς τεκταίνοντος περικαλλές καὶ εἰς τὰ μάλιστα ζώση ἐοικός, συνεχῶς εἰς τὸν Δαίδαλον ἰοῦσα καὶ τότε διὰ θεᾶν τῆς βοῦς, ξυνήν τῷ ἐρωμένῳ).

ἐγέννησε καθ' ὁμοιότητα τοῦ Ταύρου ὃν οἱ πολλοὶ Μίνω μὲν ἐκάλουν, Ταύρω δὲ εἵκαζον· κατὰ δὲ σύνθεσιν Μινώταυρος ἐκλήθη: És de tots conegut, i així ho testimonien les fonts, que la criatura que va donar a llum Pasífae era un ésser monstruós, amb cos d'home i cap de toro⁶⁷. Com es fa evident en els capítols sobre els Centaures i la Quimera, els éssers de doble naturalesa no tenen cabuda en la ment d'Heraclit⁶⁸. En aquest cas, un cop el lector ha acceptat que Toro és un home i no una bèstia, li serà més fàcil comprendre que allò que el mite vol significar – sempre segons la interpretació del nostre autor – és que la criatura s'assemblava al seu pare biològic, per més que Minos decidís no matar-lo per considerar-lo germà dels seus fills⁶⁹.

L'explicació final d'aquesta naturalesa doble, la trobem de nou en el nom, com a conclusió de la idea anterior: pel fet de ser fill adoptiu de Minos però tenir la 'cara' de Toro, fou anomenat amb el nom compost de Minotaure⁷⁰.

⁶⁷ **Apd.** (οὗτος εἶχε ταύρου πρόσωπον, τὰ δὲ λοιπὰ ἀνδρός); **Diod. S.** (τοῦτον δὲ φασὶ διφυῆ γέγονέναι, καὶ τὰ μὲν ἀνώτερα μέρη τοῦ σώματος ἄχρι τῶν ὠμων ἔχειν ταύρου, τὰ δὲ λοιπὰ ἀνθρώπου); **Palaeph.** (τεκεῖν παῖδα σῶμα μὲν ἔχοντα ἀνδρός, κεφαλὴν δὲ βοός); **Liban.** (τότε ὁ Μινώταυρος γίνεται ταῦρος μὲν τὴν κεφαλὴν, τὸ δ' ἐντεῦθεν ἄνθρωπος).

⁶⁸ Palèfat torna sobre el tema dels éssers de naturalesa doble també a propòsit del Minotaure amb un argument diferent del que dona respecte els Centaures: no hi pot haver unió sexual entre animals heterogenis. A banda d'oferir exemples d'animals, afegeix també que una dona no podria suportar l'embestida d'un toro ni tampoc dur dins seu l'embrió d'un ésser amb banyes: πρῶτον μὲν γὰρ ἀδύνατον ἐρασθῆναι ζῶων ἕτερον ἑτέρου μὴ ὁμοίως ἔχον τὴν μήτραν τοῖς αἰδοίοις· οὐ γὰρ δυνατὸν κύνα καὶ πίθηκον καὶ λύκον τε καὶ ὕαιναν ἀλλήλοις μίγνυσθαι οὐδὲ βούβαλον ἐλάφῳ (ἑτερογενῆ γὰρ ὑπάρχει), οὐδὲ ἀλλήλοις μιγνύμενα γεννᾶν. ταῦρος δὲ οὐ δοκεῖ μοι πρῶτον μὲν ἀναμιχθῆναι ξυλίνῃ βοῖ. πάντα γὰρ τὰ τετράποδα ὀσφραίνεται τῶν αἰδοίων τοῦ ζῶου πρὸ τῆς μίξεως, καὶ οὕτως ἀναβαίνει ἐπ' αὐτό· οὐδ' ἂν ἠνέσχετο ταύρου ἐπιβαίνοντος ἢ γυνῆ, οὐδὲ φέρειν δύναται γυνὴ ἔμβρυον κέρατα ἔχον.

⁶⁹ La versió que segueix Palèfat, on no apareix el laberint explícitament (tot i que els paral·lelismes són ben clars), explica que Minos va arribar a la conclusió que la criatura no era seva en resoldre que havia estat concebut quan ell encara patia dolors als genitals i, per tant, no havia mantingut relacions amb Pasífae. Tot i així, no considerant la possibilitat d'eliminar-lo per tractar-se d'un germà dels seus fills legítims, va decidir enviar-lo a la muntanya per convertir-lo, de gran, en cap dels pastors (ἀποκτεῖναι μὲν οὖν οὐκ ἔδοξεν αὐτῷ διὰ τὸ δοκεῖν ἀδελφὸν εἶναι τῶν παιδῶν).

⁷⁰ **Apd.** (ἐγέννησε τὸν κληθέντα Μινώταυρον); **Schol. in Eur. Hipp.** 887 (τὸν λεγόμενον Μινώταυρον); **Olymp.** (καὶ διὰ τοῦτο Μινώταυρος ἐκλήθη ἀντὶ τοῦ ὁ Μίνως στρατηγός Ταῦρος).

8. Περὶ Ἀρπυιῶν.

Ταύτας ὁ μῦθος παραδέδωκε γυναῖκας ὑποπτέρους τὸ τοῦ Φινέως δεῖπνον ἀρπαζούσας. ὑπολάβοι δ' ἂν τις ταύτας ἑταίρας καταφαγούσας τὴν τοῦ Φινέως οἰκίαν εἶναι, καὶ καταλιπούσας αὐτὸν (τῆς ἀναγκαίας τροφῆς ἐνδεῆ κεχωρίσθαι ἀπ' αὐτοῦ) αἰεὶ δὲ ὅσα ἀνακτῆσαιτο παραγινομένας ἐσθίειν καὶ αὐθις χωρίζεσθαι, ὁ σύνηθες ποιεῖν ταῖς ἑταίραις.

VIII 3 καὶ τῆς ἀναγκαίας V : καὶ del. Hercher || **4** αἰεὶ V Festa (“cf. 10” adn. Festa) : αἰεὶ All. Gal. West. || ἀνακτῆσαιτο corr. Festa : ἂν κτῆσαιτο V All. Gal. West.

El mite ens transmet que eren dones alades que li arrabassaven el sopar a Fineu. Podríem suposar que eren unes heteres que havien devorat la hisenda de Fineu i que, després d'abandonar-lo – van haver de marxar perquè se li havia acabat el menjar –, sempre reapareixien per devorar tot el que ell havia arreplegat de nou i anar-se'n de seguida, cosa que acostumen a fer les heteres.

Ταύτας ὁ μῦθος παραδέδωκε γυναῖκας ὑποπτέρους: La imatge de les Harpies com a dones alades apareix en totes les fonts literàries⁷¹, i són moltes les representacions iconogràfiques de què disposem. Comparteixen característiques amb Sirenes i Esfinx, amb qui sovint s'associen⁷², tot i que de les tres són les Harpies les menys definides⁷³.

⁷¹ **Hes. Th.** 265 (ἠνυκόμους Ἀρπυίας ... / αἶ ῥ' ἀνέμων πνοιῆσι καὶ οἰωνοῖς ἅμ' ἔπονται / ὠκεῖης περὺγεσσι); **Apd. Bibl.** I 9, 21 (περωται δὲ ἦσαν), cf F. Cuartero *ad loc.* (edició comentada d'Apol·lodori en preparació): “Els noms de les Harpies remetent a la rapidesa de vol: Nicòtoe = «Vencedora a córrer», Ocítoc = «Ràpida a la cursa», Ocίπετε = «de Vol ràpid», Ocίποde = «de Peus velocos»; però també als vents oratjosos: Ael·lopus = «de Peus tempestosos», cf. **Od.** I 240 (νῦν δὲ μιν ἀκλειῶς Ἀρπυιαὶ ἀνηρήψαντο); **Schol. in. Od.** I 241 (τὰ ἀρπακτικὰ ὄρνεα); **Schol. in Lyc.** 653 (τὰ κάτω μέρη ὄρνιθων εἶχον ἄρπυια δὲ εἶδος ὄρνέου); **Palaeph.** (θηρία πετεινά).

⁷² **Schol. in Lyc.** (ἀρπυιογόνους δὲ λέγει τὰς σειρήνας οἷον ὄρνιθογόνους· περωται γὰρ ἦσαν, τὰ κάτω μέρη ὄρνιθων ἔχουσαι, τὰ δὲ ἄνω ἀνθρώπων).

⁷³ Són interessants, en aquest punt, les dades que aporta Cora Dukelsky a “Esfínges, Sirenas y Arpías. Influencia de la iconografía funeraria egipcia en las imágenes griegas”. *Argos* 2000 24 23-40, segons les quals Sirenes i Harpies tenen el seu origen en la representació egípcia de l'ànima,

τὸ τοῦ Φινέως δεῖπνον ἀρπαζούσας: Les Harpies són protagonistes en el passatge argonàutic de Fineu, un cec amb el do de la clarividència que es veu atacat diàriament per uns monstres alats que el fustiguen i li prenen el menjar⁷⁴. Fineu aconsegueix la funció bé de guardià-vat bé d'ajudant que permet els herois superar una de les proves que s'interposen en el seu camí. Els argonautes l'ajudaran a desfer-se dels monstres si ell els indica com continuar correctament la seva navegació⁷⁵. No són pocs els autors que han relacionat el nom Ἄρπυιαι amb el verb ἀρπάζω (arrabassar, prendre, segrestar)⁷⁶, usat aquí pel nostre autor amb tota la intenció.

ὑπολάβοι δ' ἄν τις ταύτας ἑταίρας καταφαγούσας τὴν τοῦ Φινέως οἰκίαν εἶναι: Tal com succeeix amb les Sirenes (cap. 14) i la Gòrgona (cap. 1), personatges de la mitologia amb qui les Harpies tenen estreta relació estètica i iconogràfica, l'explicació que dóna Heraclit és que es tracten d'unes heteres que es dediquen a dilapidar la hisenda de la seva víctima, en aquest cas el cec Fineu. Palèfat 22 ens dóna una explicació molt semblant: no són heteres sinó les filles del mateix Fineu qui malbaraten la seva economia⁷⁷.

un petit ocell amb cap humà. En les imatges més arcaïques són impossibles d'identificar, fins al moment en què les potes de les Sirenes esdevenen palmejades, mentre que les Harpies conserven les urpes.

⁷⁴ **Apd.** (ἔπεμψαν δὲ αὐτῶ καὶ τὰς ἀρπυίας οἱ θεοί· περωταὶ δὲ ἦσαν αὐταὶ, καὶ ἐπειδὴ τῶ Φινεὶ παρετίθετο τράπεζα, ἐξ οὐρανοῦ καθιπτάμεναι τὰ μὲν πλείονα ἀνήρπαζον, ὀλίγα δὲ ὅσα ὁσμῆς ἀνάπλεα κατέλειπον, ὥστε μὴ δύνασθαι προσενέγκασθαι); **Palaeph.** 22 (Ἱστορεῖται περὶ <Φινέως> ὡς διεφόρουν <Ἄρπυιαι> τὸν βίον αὐτοῦ, δοκοῦσι δὲ ἔνιοι θηρία <πετεινὰ> εἶναι ταῦτα ἀρπάζοντα ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ <Φινέως> τὸ δεῖπνον).

⁷⁵ **Ap. Rh.** II 1089 ss; **Apd.** (βουλομένοις δὲ τοῖς Ἄργοναύταις τὰ περὶ τοῦ πλοῦ μαθεῖν ὑποθήσασθαι τὸν πλοῦν ἔφη, τῶν ἀρπυιῶν αὐτὸν ἔαν ἀπαλλάξωσιν).

⁷⁶ **Apd.** (τὰ μὲν πλείονα ἀνήρπαζον [...] ἄρπυιαι ... τὴν τροφήν ἤρπασαν); **Schol. in Od.** (τοὺς ἀνέμους τοὺς ἀρπακτικούς, ἢ τὰ ἀρπακτικὰ ὄρνεα); **Palaeph.** (θηρία πετεινὰ εἶναι ταῦτα ἀρπάζοντα). cf. F.Cuartero, nota 71.

⁷⁷ **Palaeph.** (θυγατέρες δὲ ἦσαν αὐτῶ <Ἐράσεια> καὶ <Ἄρπυρεια> ***, αἵτινες τὸν βίον αὐτοῦ <διέφθειρον>. ἔλεγον οὖν οἱ πολῖται “δύστηνος ὁ <Φινεύς>· αἱ <Ἄρπυιαι> αὐτοῦ <διαφθείρουσι τὸν βίον>.”)

καὶ καταλιπούσας αὐτὸν (τῆς ἀναγκαίας τροφῆς ἐνδεῆ κεχωρίσθαι ἀπ' αὐτοῦ) αἰεὶ δὲ ὅσα ἀνακτῆσαιτο παραγινόμενας ἐσθίειν καὶ αὖθις χωρίζεσθαι: L'últim passatge del text ens diu que un cop havien acabat amb tot el menjar l'abandonaven, però 'sempre reapareixien per devorar tot el que ell havia arreplegat de nou i anar-se'n de seguida, cosa que acostumen a fer les heteres'. Heraclit probablement fa referència al fet que les Harpies venien a casa de Fineu per robar-li el seu sopar, i marxaven un cop se l'havien cruspit, escena que es repetia l'endemà quan Fineu havia aconseguit més menjar⁷⁸.

ὁ σύννηθες ποιεῖν ταῖς εἰταίραις: El lligam amb el capítol de les Sirenes apareix aquí clar, quan Heraclit atribueix al fet que se les representi amb ales la seva capacitat d'anar-se'n ràpidament quan han escurat una víctima. Alguns autors, com J. Stern *op.cit.* han apuntat una més que possible obsessió d'Heraclit per les heteres.

⁷⁸ "Esfinges, sirenas y arpías son seres ávidos de placer y de muerte; persiguen apasionadamente la vitalidad de la juventud que se asocia con el final de la vida. Poderosos seres alados, peligrosos cual seductoras mujeres, raptan a los indefensos mortales en los confusos momentos en que muerte, sueño, amor y sexo se entremezclan" (Cora Dukelsky, *op.cit.*).

9. Περὶ Περσέως

Τούτῳ ἱστορεῖται τὸν Ἑρμῆν πέδιλα πτερωτὰ δεδωκέναι· Ἑρμῆς γὰρ τὴν πρὸς δρόμον γυμνασίαν ἐπενόησεν, ἐν ἣ εὐδόκιμος ἦν ὁ Περσεύς. οἱ γοῦν θεώμενοι, τὸ τάχος θαυμάζοντες, πτερὰ εἶπον προστεθεῖσθαι τοῖς ποσὶν αὐτοῦ, καθὼς εἰώθαμεν λέγειν ἐπὶ τῶν τάχεως τρεχόντων, “ὅτι ἔπτη”.

IX 4-5 ὅτι ἔπτη glossema putabat Hercher.

Diu la llegenda que Hermes li va donar unes sandàlies alades. De fet Hermes va crear la competició de la carrera, en què era cèlebre Perseu. Els que el veien, tot admirats de la seva velocitat, digueren que tenia unes ales adherides als seus peus, segons acostumem a dir dels corren ràpid: que volen.

Τούτῳ ἱστορεῖται τὸν Ἑρμῆν πέδιλα πτερωτὰ δεδωκέναι: Perseu, en el seu llarg viatge a la recerca de Medusa, rep l'ajut d'Hermes i Atena, que li proporcionen uns presents amb poders sobrenaturals: les sandàlies alades, el casc d'Hades – que feia invisible qui el portava (uid. cap. 27) – i un sarró (κίβισις) on conservar el cap de Medusa sense perill un cop tallat. Heraclit segueix la versió d'Eratòstenes, en què l'heroi rep les sandàlies i el casc de mans d'Hermes, mentre que és Hefest qui li regala la dalla d'acer amb què tallarà el cap de la Gòrgona⁷⁹; a Apol·lodor són les Grees (uid. cap. 13) qui obsequien Perseu amb els regals màgics i Hermes amb la dalla⁸⁰.

⁷⁹ **Eratosth.** *Cat.* 22 (τὴν τε κυνὴν ἔλαβε παρ' Ἑρμοῦ καὶ τὰ πέδιλα, ἐν οἷς διὰ τοῦ ἀέρος ἐποιεῖτο τὴν πορείαν· δοκεῖ δὲ καὶ ἄρπην παρ' Ἡφαίστου λαβεῖν ἐξ ἀδάμαντος).

⁸⁰ **Apd. Bibl.** II 7, 3 (ὁ [sc. Περσεύς] δὲ Ἑρμοῦ καὶ Ἀθηνᾶς προκαθηγουμένων ἐπὶ τὰς Φόρκου παραγίνεται θυγατέρα [...]. αὐταὶ δὲ αἱ νύμφαι πτηνὰ εἶχον πέδιλα καὶ τὴν κίβισιν, ἣν φασιν εἶναι πήραν. [...] εἶχον δὲ καὶ τὴν Ἄδος κυνὴν. [...] λαβὼν δὲ καὶ παρὰ Ἑμοῦ ἀδαμαντίνην ἄρπην...); cf. **Schol. in Ap. Rh.** 1515, en què les Grees es troben en possessió d'aquests objectes i és Hermes qui 'autoritza' Perseu a quedar-se'ls (τὰς Νύμφας, αἱ ἔχουσι τὴν Ἄδος κυνὴν καὶ τὰ πέδιλα τὰ ὑπόπετρα καὶ τὴν κίβισιν. [...] καὶ ἀπελθὼν [sc. ὁ Περσεύς]

Heraclit pren del mite de Perseu tan sols el detall de les sandalies alades per a la seva interpretació. És possible que el text que ens ha pervingut es trobés inserit en un de més ampli. El fet que comenci amb el pronom τούτω (circumstància que es repeteix en altres capítols i que *a priori* no seria rellevant) i sobretot l'aparició del verb en perfet ens porta a valorar la possibilitat que el text hagi vist minvats els seus continguts i s'hagi vist reduït fins al seu estat actual (sospita que, d'altra banda, sorgeix de la lectura detinguda d'altres capítols de característiques semblants a aquest).

Ἑρμοῦ γὰρ τὴν πρὸς δρόμον γυμνασίαν ἐπενόησεν, ἐν ἧ εὐδόκιμος ἦν ὁ Περσεύς: Heraclit presenta Hermes com a πρῶτος εὐρετής de la prova atlètica de la cursa i Perseu com a un insigne corredor. Es tracta d'una interpretació original al voltant de la funció de les sandalies alades, no tant pel recurs a la figura de *l'inventor*, que ja utilitza al cap. 4 sobre Atlant i cap. 5 sobre els Centaures, com per què no conservem cap altre testimoni semblant al respecte. La manca o la pèrdua de detalls dificulten encara més la lectura en profunditat d'aquesta raresa.

Alguns editors han discutit sobre la possibilitat de fer d'aquest Hermes un mortal i no una divinitat, argumentant la manca de l'article i possibles paral·lelismes interns d'altres divinitats considerades simples mortals homònims. La manca d'article, però, no resulta conclouent. Són nombrosos els exemples al llarg de tota la literatura de tèonims sense article. A més, quan Heraclit fa una interpretació evemerista acostuma a ser força explícit. Existeix una discussió semblant per a Posidó al cap. 3 sobre Ceneu.

οἱ γοῦν θεώμενοι, τὸ τάχος θαυμάζοντες, πτερὰ εἶπον προστεθεῖσθαι τοῖς ποσὶν αὐτοῦ: Recurs també freqüent en aquest text i propi del corrent

πρὸς τὰς Νύμφας σὺν Ἑρμῇ, αἰτήσας τε καὶ λαβὼν ὑποδεσμεῖται τὰ ὑπόπτερα πέδιλα καὶ τὴν κίβισιν περιβάλλει κατὰ τῶν ὤμων καὶ τὴν Ἄδος κυνέην τῇ κεφαλῇ περιτίθησιν).

racionalista (i molt present, per exemple, a Palèfat) és el d'identificar la confusió històrica que dóna lloc a la fabulació mítica. En aquest cas consisteix en una metàfora: Perseu era tan ràpid que la gent deia figuradament que tenia ales als peus. El procés pel qual el sentit figurat passa a sentit literal dóna lloc a la creació, dins el mite, de l'element de les sandàlies alades que permeten Perseu córrer a través de l'aire.

El tòpic de 'els que ho van veure', 'la gent deia' i similars apareix també als Centaures (5), Atalanta i Hipòmenes (12), Procne, Filomela i Tereu (35) i Heliades (36).

Una interpretació al·legòrica sobre unes sandàlies divines ens l'ofereix l'escoli a l'Odissea, quan diu de les sandàlies d'Atena que són bones perquè representen la força de la raó⁸¹.

καθὼς εἰώθαμεν λέγειν ἐπὶ τῶν τάχως τρεχόντων, “ὅτι ἔπτη”: Sovint aquest recurs de la creença popular va acompanyat d'una glossa, d'una expressió encara viva a l'època de l'autor (i en alguns casos encara als nostres dies). És comprensible, doncs, segons la visió de l'autor, que s'hagués creat el mite d'unas sandàlies alades per a aquest Perseu campió de la cursa, perquè era tan ràpid 'que volava', tal com s'acostuma a dir dels corredors més veloços.

Altres glosses les trobem al cap. 1 sobre Medusa, cap. 21 sobre els de l'Hades, cap. 25 sobre Pans i Sàtirs, cap. 32 sobre Calipso i Odisseu i cap 37 sobre Panoptes.

⁸¹ **Schol. in Od.** I 96 (τὸ λέγειν τὴν Ἀθηνᾶν καλὰ πέδιλα φορεῖν οὐκ ἄλλο δηλοῖ ἢ ὅτι τῆς φρονήσεως αἱ ἐνεργητικαὶ δυνάμεις στιβαραὶ καὶ ἄλκιμοι λίαν εἰσὶ).

10. Περὶ Γλαύκου τοῦ θαλασσίου.

Οὗτος θαλάσσιος ἀναφέρεται μάντις· νῆσον γὰρ οὗτος οἰκῶν, αἰεὶ τοῖς παραπλέουσιν ἐσήμαινεν ὡς δεῖ ποιεῖσθαι τὸν πλοῦν, προλέγων τὰ συμβησόμενα.

X 1 οὗτος ante οἰκῶν delendum coni. Festa.

A ell se'l considera endeví del mar. De fet habitava una illa i sempre sabia indicar als que navegaven pels seus voltants com havien de continuar la navegació, tot predint-los l'esdevenidor.

Οὗτος θαλάσσιος ἀναφέρεται μάντις: Ens trobem davant d'un dels capítols més breus de tot l'opuscle heracliteu. Del personatge només ens diu que se'l considera un endeví del mar. Novament se'ns planteja la qüestió de la quantitat de text perdut en el pas de l'original al resum.

Heraclit omet el seu lloc d'origen (generalment Antèdon de Beòcia⁸²) i la història de la planta que el fa immortal, elements comuns a la majoria de versions. Glauc apareix com a endeví o profeta del mar que ajuda els Argonautes a continuar la seva navegació a gairebé totes les fonts. Els autors

⁸² **Paus.** IX 22 5-7 fa referència a aquesta ciutat i al mite de Glauc. En efecte existia un indret anomenat 'Salt de Glauc', el penyasegat des d'on aquest va saltar al mar. Afirmar Pausànias que Píndar i Èsquil van aprendre dels vilatants la seva llegenda i que d'aquesta manera la van plasmar a les seves obres (Πινδάρῳ δὲ καὶ Αἰσχύλῳ πυνθανομένοις παρὰ Ανθηδονίων, τῷ μὲν οὐκ ἐπὶ πολὺ ἐπῆλθεν ἄσαι τὰ ἐς Γλαῦκον, Αἰσχύλῳ δὲ καὶ ἐς ποίησιν δράματος ἐξήρκεσε). Del drama d'Èsquil, intitolat Γλαῦκος Πόντιος, resten uns pocs versos inconnexos que no permeten extreure cap conclusió sobre el mite. Segons Nikólaos Papakhatzis *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Atenes 1992, nota *ad loc.* "Si Èsquil va aprendre el mite de Glauc dels mateixos antedonis, tal com diu Pausànias, això aportaria llum sobre l'enigmàtica decisió de Glauc de saltar al mar després de la seva apoteosi per viure-hi eternament. La toponímia 'Salt de Glauc' estaria fonamentada en el tractament mític d'Èsquil. L'anàgrafe del pseudo Dicearc presenta els antedonis com si no tinguéssin altre motiu de glòria que ser descendents de Glauc el marí."

més racionalistes tendeixen a veure en ell un pescador que va viure i va morir al mar⁸³.

νῆσον γὰρ οὗτος οἰκῶν: En l'inici del que s'espera que sigui l'explicació racionalista del mite, Heraclit es limita a dir que vivia en una illa i ni tan sols esmenta que sigui pescador o nedador⁸⁴.

αἰεὶ τοῖς παραπλέουσιν ἐσήμενεν ὡς δεῖ ποιεῖσθαι τὸν πλοῦν, προλέγων τὰ συμβησόμενα: Si el mite diu que Glauc era l'endeví del mar, el nostre autor ens el presenta com a un home, bon coneixedor del món de la navegació, que ajudava els mariners a continuar els seus viatges tot donant-los indicacions (ἐσήμενεν) sobre allò que es podien trobar més endavant⁸⁵. Aquest perfil de personatge concorda amb l'Atlant del cap. 4 – fins i tot utilitza una mateixa

⁸³ **Tz. ad Lyc.** 754 recull les dues variants, primer el presenta com a pescador (Γλαῦκος ὁ Ἀνθηρόνιος ἦν ἀλιεύς) i més endavant com a endeví (μαντεύεται δὲ ὡς καὶ ὁ παρ' Ὀμήρῳ Πρωτεύς καὶ παρὰ Πινδάρῳ Τρίτων τοῖς Ἀργοναύταις. τὴν δὲ βοτάνην, ἧς ἐγεύσατο, φασὶ τινες ἀεὶζωνον εἶναι); **Palaeph.** 27 només es tractava d'un pescador i hàbil nedador (λέγεται ὅτι οὗτος ὁ Γλαῦκος πόαν ποτὲ φαγὼν ἀθάνατος ἐγένετο [...] Γλαῦκος ἦν ἀνὴρ ἀλιεύς Ἀνθηρόνιος τὸ γένος· ἦν δὲ κολυμβητής, ἐν τοῦτῳ διαφέρων τῶν ἄλλων); a **Diod. S.** IV 48 apareix en escena quan reben la seva visita els Argonautes, a qui acompanya durant dos dies i dues nits i a qui fa diverses prediccions (φανῆναι δὲ πλησίον τῆς νεῶς τὸν προσαγορευόμενον θαλάττιον Γλαῦκον. τοῦτον δ' ἐπὶ δύο νύκτας καὶ δύο ἡμέρας συνεχῶς τῇ νηὶ συμπλεύσαντα προειπεῖν μὲν Ἡρακλεῖ περὶ τῶν ἄθλων καὶ τῆς ἀθανασίας, τοῖς δὲ Τυνδαρίδαις ὅτι προσαγορευθήσονται μὲν Διόσκουροι); a **Eur. Or.** 363-365 on parla a Menelau (ἐκ δὲ κυμάτων / ὁ ναυτίλοισι μάντις ἐξέγγειλέ μοι / Νηρέως προφήτης Γλαῦκος, ἀψευδὲς θεός); **Schol. ad. loc.** (Νηρέως προφήτης: οὗτος Ἀνθηρόνιος ἀλιεύς· ἑωρακὼς δὲ ἰχθὺν παρὰ τὴν ψάμμον βοτάνης γευσάμενος καὶ ἀναζήσαντα, φαγὼν καὶ αὐτὸς γέγονεν ἀθάνατος. μαντεύεται δὲ ὡς καὶ ὁ παρ' Ὀμήρῳ Πρωτεύς καὶ παρὰ Πινδάρῳ Τρίτων τοῖς Ἀργοναύταις); **Paus.** IX 22, 6-7 (εἶναι δὲ αὐτὸν ἀλιέα, καὶ ἐπεὶ τῆς πόας ἔφαγε, δαίμονα ἐν θαλάσῃ γενέσθαι); **Ap. Rh.** I 1310 s. (τοῖσιν δὲ Γλαῦκος βρυχίης ἀλὸς ἐξεφαάνθη / Νηρηῶς θεῖοιο πολυφράδμων ὑποφήτης); **Athen. Deipn.** 296a (τὸν δὲ Γλαῦκον τὸν θαλάττιον δαίμονα).

⁸⁴ L'explicació que dóna Palèfat és que podia passar-se dies sencers nedant, sense que ningú no en sabés res, i a més tenia un viver de peixos, de manera que quan arribava l'hivern podia abastir la gent de tot tipus de peix. Així, fou anomenat 'marí' igual que si hagués estat un bon caçador de muntanya l'haurien anomenat 'muntanyenc'.

⁸⁵ **Diod. S.** (σημαίνει τὰ μέλλοντα γενέσθαι); **Schol. in Eur. Or.** (ὁ ναυτίλοισι: τοῖς γὰρ οὗτος, ὅς φίλος καὶ θαλάσῃ ἐστὶ καὶ ἰχθύσι, τὰ πεπωμένα βάζει); **Paus.** (ἀνθρώποις τὰ ἐσόμενα ἐς τότε προλέγειν οἱ τε ἄλλοι πιστὰ ἡγηται καὶ οἱ τὴν θάλασσαν πλέοντες πλεῖστα ἀνθρώπων ἐς τὴν Γλαύκου μαντικὴν κατὰ ἔτος ἕκαστον λέγουσι).

construcció sintàctica (ἀνὴρ δὲ σοφὸς ὦν τὰ κατὰ ἀστρολογίαν πρῶτος κατώπτευσεν· προλέγων δὲ χειμῶνας...) – en què la llegenda converteix en divinitat un home savi. Altres en aquesta línia podrien ser el cap. 9 sobre Perseu, cap. 23 sobre Orfeu i cap. 26 sobre Asclepi.

11. Περὶ Κύκλωπος.

Τοῦτον ἄν τις ὑπολάβοι δαισιώμενον ἐπ' ἐρημιά νόμων ἄπειρον εἶναι, πεποιθέναι δὲ τῇ βία, μίαν αἴσθησιν ἔχοντα τὴν ἀπὸ τῆς ὀράσεως, λογισμῶ δὲ μηδὲν προβλέποντα· ὃν ὁ σοφὸς Ὀδυσσεὺς κατεπόνησε.

XI 1 ἐρημιά V All. West. Festa : ἐρημίας Gal.

Podriem suposar que aquest, atès que passava la vida en solitud, era inexpert en lleis i obeïa tan sols a la violència; tenia la vista com a únic òrgan de percepció i era incapaç de raonar: l'astut Odisseu li va infligir una humiliant derrota.

Τοῦτον ἄν τις ὑπολάβοι δαισιώμενον ἐπ' ἐρημιά: Els Ciclops representen un vestigi del desordre primigeni, per aquest motiu habiten els confins del món, figurat aquí en l'expressió ἐπ' ἐρημιά. Segons la font més coneguda (**Od.** IX 106-135) el Ciclop Polifem⁸⁶, a qui Heraclit fa referència en aquest capítol tot i ometre'n el nom, vivia tot sol a la seva cova i peixia tot sol els seus ramats. En aquest mateix passatge homèric podem llegir dels Ciclops que 'cadascú és jutge de fills i dones, sense preocupar-se però dels altres'⁸⁷.

νόμων ἄπειρον εἶναι, πεποιθέναι δὲ τῇ βία: Homer diu dels Ciclops que són 'superbs i sense llei', 'que careixen d'agores per a les assemblees i de lleis'⁸⁸. L'escoliasta (**Schol. in Od. ad loc.**) interpreta, però, que el fet de no tenir lleis no equival a ser injustos, i fonamenta la seva postura argumentant que l'epítet 'sense llei' (ἀθέμιστοι) tan sols indica que no feien us de lleis, i que seria contradictori afirmar d'una banda que eren 'sense llei' (en el sentit que no

⁸⁶ Per a un ampli estudi del tema del Ciclop com a conte popular, veu Justin Glenn: "The Polyphemus folktale and Homer's Kyklôpeia". *TAPA* 1971 133-181.

⁸⁷ **Od.** IX 113-115 (ἀλλ' οἳ γ' ὑψηλῶν ὀρέων ναίουσι κάρηνα / ἐν σπέεσι γλαφυροῖσι, θεμιστεύει δὲ ἕκαστος / παίδων ἠδ' ἀλόχων, οὐδ' ἀλλήλων ἀλέγουσι). IX 187 ss. (ἔνθα δ' ἀνὴρ ἐνίαυε πελώριος, ὅς ῥα τὰ μῆλα / οἶος ποιμάνεσκεν ἀπόπροθεν· οὐδὲ μετ' ἄλλους / πωλεῖτ', ἀλλ' ἀπάνευθεν ἐὼν ἀθεμίστια ἦδη).

⁸⁸ **Od.** IX 106 (ὑπερφιάλων ἀθεμίστων) i 112 (οὐτ' ἀγοραὶ βουληφόροι οὔτε θεμίστες).

coneixien la justícia) i de l'altra descriure que 'cadascú era jutge de fills i dones' i que 'confiaven plenament en els déus'⁸⁹.

A més l'escoli reitera l'opinió que 'només Polifem és superb i injust' – i del qual Heraclit diu que obeeix només la violència. La resta de Ciclops serien pietosos, justos i davant la divinitat, altrament els déus no els regalarien amb els múltiples fruits que la terra els lliura de manera espontània, sense necessitat de sembrar ni llaurar⁹⁰. Aquest paisatge, tal com posen de manifest alguns autors⁹¹, sembla correspondre amb la descripció que fa Hesíode de l'Edat d'Or, en què la natura generosa lliurava espontanis en terra els seus fruits⁹².

La força desmesurada dels Ciclops és un altre tret característic. No en va se'ls considera els constructors de les gegantines muralles d'antigues ciutats com ara Micenes i Tirint, les quals han pres precisament el nom de ciclòpies⁹³. A més, altres autors recullen la seva fama de violents, sovint lligada a la incapacitat de fer servir la raó⁹⁴.

⁸⁹ **Schol. ad loc.** (ἀθεμίστων δὲ τῶν νόμοις οὐ χρωμένων· φησὶ γὰρ “θεμιστεύει δὲ ἕκαστος παίδων ἢ δ' ἀλόχων”. εἰ γὰρ ἦν ἀθεμίστων ἀντὶ τοῦ ἀδίκων, πῶς λέγει “οἱ ῥα θεοῖσι πεποιθότες;”).

⁹⁰ **Schol ad loc.** (Πολύφημον μόνον λέγει ὑπερήφανον καὶ ἄδικον, τοὺς δὲ λοιποὺς πάντας Κύκλωπας εὐσεβεῖς καὶ δικαίους καὶ πεποιθότας τοῖς θεοῖς, ὅθεν καὶ ἀνήκεν αὐτοῖς αὐτομάτως ἡ γῆ τοὺς καρπούς. [...] Ἀντισθένης δὲ φησιν ὅτι μόνον τὸν Πολύφημον εἶναι ἄδικον ... οἱ λοιποὶ δίκαιοι).

⁹¹ cf. Pura Nieto Hernández: “Back in the cave of the Cyclops”. *AJPh* 2000 121 (3) 345-366; Robert Mondì: “The homeric Cyclopes. Folktale, tradition and theme”. *TAPA* 1983 17-38.

⁹² **Hes.** *Op.* 116-118 (ἐσθλὰ δὲ πάντα / τοῖσιν ἔην· καρπὸν δ' ἔφευ ζεῖδωρος ἄρουρα / αὐτομάτη πολλόν τε καὶ ἄφθονον).

⁹³ **Schol. in Hes. Th.** 139 que cita **Hellanic. fr.** 176 (Κύκλωπες οἱ τὴν Μυκίην τεχίσαντες); **Paus.** II 25, 8 (Τίρυνθος ... τὸ δὲ τεῖχος ... Κυκλώπων μὲν ἐστὶν ἔργον).

⁹⁴ **Heracl. Q.Hom.** 70 4-5 (τὸν δ' ἄγριον ἐκάστου θυμὸν ὡσπερ εἰ καυτηρίῳ τῇ παραινέσει τῶν λόγων ἐπήρωσε. Κύκλωψ δὲ οὗτος ὠνόμασται, ὁ τοὺς λογισμοὺς ὑποκλωπῶν). **Schol. in Od. ad loc.** (βιαίως βιαίους). cf. Buffière 1962 (nota 4 a la p. 75): “les deux grands ennemis de l'homme sont le plaisir (vers lequel se porte l' ἐπιθυμία) et la colère (ou fureur du θυμός). La colère paralyse la raison, elle l'escamote en quelque sorte, comme un voleur fait disparaître ce qu'il derobe. Le sauvage Cyclope, qui reste sourd à toutes les harangues d'Ulysse et continue son repas de cannibale, figure ces emportements du θυμός, qui étouffent dans l'homme tous les conseils du νοῦς”.

μίαν αἴσθησιν ἔχοντα τὴν ἀπὸ τῆς ὀράσεως: Diu Hesíode que els Ciclops ‘tenien un sol ull al mig del front’ i que per ser aquest circular, rebien el nom de Ciclops⁹⁵. Aquesta explicació etimologista no convenç l’escoliasta d’Homer, que qualifica l’argument de ‘ridícul’⁹⁶. Tot i així rebut les opinions d’aquells que qüestionen la imatge tradicional del Ciclop i ‘s’inventen’ que en realitat tenia dos ulls i que en va perdre un abans de l’arribada d’Odisseu, argumentant que Homer utilitza sempre la forma ὀφθαλμός en singular, i no en plural, quan es refereix a Polifem⁹⁷.

Λογισμῶ δὲ μηδὲν προβλέποντα: La conjunció de les característiques que hem vist fins ara – un ésser rude, impius, asocial i violent – configuren un personatge incapaç de raonar, aspecte representat iconogràficament per una cara amb un sol ull. Ara bé, tal com fa notar Pietro Pucci, una lectura en profunditat del passatge d’Homer pot donar-nos una imatge diferent del Ciclop: la representació de l’home salvatge per contrast conceptual produeix un home civilitzat, però el text de l’Odissea no és tan clar en les seves oposicions, no és tan pedagògic en les definicions morals i socials com alguns comentaristes volen veure⁹⁸.

Pucci posa de manifest que el Ciclop demostra la seva coneixença de les regles d’hospitalitat quan troba Odisseu i els seus companys, però ‘les recita

⁹⁵ **Hes. Th.** 142-144 (μοῦνος δ' ὀφθαλμός μέσσω ἐνέκειτο μετώπῳ / Κύκλωπες δ' ὄνομ' ἦσαν ἐπώνυμον οὔνεκ' ἄρα σφεων / κυκλοτερῆς ὀφθαλμός ἕεις ἐνέκειτο μετώπῳ).

⁹⁶ **Schol. in Od. ad loc.** (γελοίως δ' αὐτοὺς ἐτυμολογεῖ Ἡσίοδος “Κύκλωπες δ' ὄνομ' ἦσαν ἐπώνυμον οὔνεκ' ἄρα σφέων κυκλοτερῆς ὀφθαλμός ἕεις ἐνέκειτο μετώπῳ”).

⁹⁷ **Schol. in Od. ad loc.** (οὔτε δὲ περὶ πάντων τῶν Κυκλώπων εἶπε τοῦτο Ὅμηρος, εἰκός τε τὸν Πολύφημον κατὰ τινα ἄλλην αἰτίαν τὸν ἕτερον τῶν ὀφθαλμῶν ἀπολοκεῖναι πρὸ τῆς Ὀδυσσεῶς ἀφίξεως. οἱ δὲ ἀντιλέγοντες τούτῳ φασίν, εἰ δύο εἶχεν ὀφθαλμοὺς καὶ τὸν ἕνα Ὀδυσσεὺς ἐτύφλωσε, πῶς συμφωνήσει τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον “Κύκλωψ, εἰ καὶ τίς σε καταχθονίων ἀνθρώπων ὀφθαλμοῦ εἶρηται ἀεικελίην ἀλαωτύν”; οὐκ εἶπεν ὀφθαλμῶν).

⁹⁸ cf. Pietro Pucci: “L'io e l'altro nel racconto di Odisseo sui Ciclopi”. *SIFC* 1993 11 26-46: “Quest’ opposizione si attua nel contrasto fra un ‘io’ colto, pio, furbo e in controllo della storia ed un ‘altro’ violento, stolto e giammai incapace di raccontarci la sua versione. La rappresentazione del Ciclope enuclea alcuni dei temi e dei tratti che definiscono l’uomo della cultura in relazione all’uomo primitivo ignaro dell’altro e quindi di sé stesso”.

només per fer-ne befa: el Ciclop és més irònic i més subtil del que la seva obtusitat davant del nom *Ningú* pugui fer pensar⁹⁹. A més, la volguda oposició entre el caràcter inhòspit de la cova del Ciclop i la paradigmàtica humanitat civilitzada dels feacis es revela problemàtica quan Alcínous, en preguntar-se si Odisseu és déu o mortal, afirma que ‘nosaltres els feacis som propers als déus, com també els Ciclops i les tribus salvatges dels Gegants’¹⁰⁰.

ὄν ὁ σοφὸς Ὀδυσσεὺς κατεπόνησε: Heraclit acompanya el nom d’Odisseu amb l’adjectiu φρόνιμος al cap. 2 sobre Escil·la, mentre que en el relat del cap. 16 sobre Circe es limita a dir que la va vèncer. Tanmateix la idea d’home astut envolta la seva figura sempre que apareix. No oblidem, però, que la figura de Polifem es construeix per oposició a la figura d’Odisseu, però per al Ciclop un home llest i civilitzat no és sinó un οὐτιδανός¹⁰¹.

El verb καταπονέω, que apareix també al cap. 3 sobre Ceneu, pot tenir aquí una connotació d’humiliació, si tenim en compte el context en què Odisseu derrota el Ciclop.

⁹⁹ cf. P. Pucci op.cit, que posa de manifest, mitjançant les paraules que Polifem dispensa a Odisseu després que aquest li revelés la seva identitat, com novament civilització i cultura prenen un caire molt diferent segons el punt de vista: “Io m’attendevo che venisse qui un uomo grande e bello investito di gran forza. Invece è un piccoletto, uno da niente (οὐτιδανός), uno senza muscoli, che m’ha cavato l’occhio dopo avermi domato col vino”. Ecco che cos’è l’uomo colto e civile per il Ciclope, un nanetto corruttore. Un vero Nessuno. [...] Anche il Ciclope dunque sa giocare con le parole e prendersi vendetta con la retorica”.

¹⁰⁰ **Od.** VII 205 s. (ἐπεὶ σφισιν ἐγγύθεν εἰμέν / ὥς περ Κύκλωπές τε καὶ ἄγρια φῦλα Γιγάντων).

¹⁰¹ cf. nota 99.

12. Περὶ Ἀταλάντης τῆς Σχοινέως καὶ Ἴππομένου.

Τούτους φασὶν ἀπολεοντωθῆναι ἐν τῷ ὄρει, τῆς περὶ αὐτῶν ὑπολήψεως τοιαύτης οὔσης· μεσημβρίας οὔσης εἰσήλθον εἰς τι σπήλαιον γενέσθαι θέλοντες μετ' ἀλλήλων· κατὰ τύχην δὲ λέοντες ὄντες ἐν τῷ σπηλαίῳ κατέφαγον αὐτούς· ὕστερον δὲ τῶν θηρίων ἐξελθόντων, ἐκείνων δὲ μὴ φαινομένων, μεταμορφωθῆναι ὑπέλαβον αὐτοὺς οἱ προσεδρεύοντες.

XII tit. ἀταλάντης τῆς V² et edd. : ἄτλαντος τοῦ V¹ || **1** τούτους V² et edd. : τούτον V¹ | φασὶν V Festa : φασὶ τούτους All. Gal. West. | ὄρει : fort. nomen montis excidisse coni. Festa || **2** γενέσθαι V : συγγενέσθαι mallit Valckener.

Diuen que es convertiren en lleons a la muntanya, però això és el que creiem que els va passar: essent migdia van enretirar-se a una cova perquè volien estar els dos sols; però en trobar-se que hi havia dos lleons a la cova, aquests se'ls van menjar. Més tard les bèsties van sortir i com que ells no aparegueren, els que els havien seguit de prop van creure que s'havien metamorfosat.

Τούτους φασὶν ἀπολεοντωθῆναι ἐν τῷ ὄρει: De la gran multiplicat i complexitat d'elements que aporten les diverses variants del mite d'Atalanta, el nostre autor dedica el seu espai interpretatiu únicament al passatge de la metamorfosi en lleons dels dos protagonistes. El fet que especificui al títol que es tracta d'Atalanta, la filla d'Esqueneu, pot induir-nos a pensar que tal vegada Heraclit hagi pres en consideració les teories d'alguns escoliastes que pretenien l'existència de dues Atalantes¹⁰², una d'Arcàdia (terrible arquera) i l'altra de Beòcia, protagonista de la llegenda que ens ocupa. La solució de la duplicat del personatge, un fet que, d'altra banda, no ens és desconegut, es deu probablement a les nombroses variants pel que fa al pare (Íasos, Janión,

¹⁰² **Schol. in Theocr.** III 40 (δύο Ἀταλάνται εἰσὶν, ἡ μὲν Ἀρκαδίας, ἡ δὲ Βοιωτίας. ἡ Σχοινέως τοίνυν θυγάτηρ Βοιωτικὴ οὔσα καὶ δρομαία προσέθετο τὸν γάμον αὐτῆς, εἰ τις νικήσει αὐτὴν δρόμῳ. [...] ἡ δὲ Ἀρκαδικὴ Ἀταλάντη ἦν τοξότης δεινή); **Schol. in Eur.** (αὕτη Ἰάσου μὲν θυγάτηρ, Μειλανίωνος δὲ γυνὴ, Ἀρκὰς τῷ γένει. ἔστι δὲ καὶ ἄλλη Σχοινέως θυγάτηρ, Ἴππομένου γυνὴ, Βοιωτικὴ).

Esqueneu, etc.) i al company (Melanió / Milanió, Hipòmenes) d'Atalanta, així com en els múltiples episodis en què pren part la jove (cacera del senglar de Calidó; l'aventura argonàutica; la pertinença al seguici d'Àrtemis; el retrobament amb el pare; la prova de selecció de marit i la cursa amb Hipòmenes, que aquest guanya gràcies a les pomes d'or proporcionades per Afrodita).

L'episodi de la metamorfosi, doncs, no és una excepció, i és considerable la varietat d'elements i de detalls que aporten les diverses fonts que en parlen per tal de donar-hi sentit. Seguint les línies de comentari de F. Cuartero¹⁰³, el personatge d'Atalanta entra inicialment en l'esfera de poder d'Àrtemis (deessa verge i guerrera, dues qualitats presents en la protagonista) però que Afrodita intenta atraure's mitjançant unes noces, d'aquí que ajudi Hipòmenes a guanyar la cursa i obligar així la jove a contraure matrimoni: "Afrodita ha mostrat la doble anomalia que representen un home misogini, una dona que avorreix el contacte amb homes i que envaeix l'àmbit de gènere de vida mascle. Per això llur aventura culmina amb la metamorfosi de tots dos en lleons, els animals que, segons una creença que Servi atribueix falsament a Plini el Vell, no copulen mai entre ells. Milanió i Atalanta retornen així a l'estat asexual que, de natura o per elecció, els corresponia".

μεσημβρίας οὐσης εἰσήλθον εἷς τι σπήλαιον γενέσθαι θέλοντες μετ' ἀλλήλων· κατὰ τύχην δὲ λέοντες ὄντες ἐν τῷ σπηλαίῳ κατέφαγον αὐτούς:
Alguns autors han intentat explicar la metamorfosi com a càstig a una transgressió. Apol·lodor¹⁰⁴ refereix que van mantenir relacions dins un recinte sagrat de Zeus, mentre que l'escolista de Teòcrit es limita a esmentar un 'indret

¹⁰³ Francesc Cuartero: "Atalanta: la tragèdia impossible". *L'ordim de la llar* 2002 175-197.

¹⁰⁴ **Apd. Bibl.** III 9, 2 (αὐτοὺς εἰσηλθεῖν εἰς τὸ τέμενος Διός, κακεῖ συνουσιάζοντας εἰς λέοντας ἀλλαγῆναι); **Schol. in Theocr.** (λαβὼν δ' αὐτὴν γυναῖκα μετεμορφώθη εἰς λέοντα ἐν ἱερῷ τόπῳ συνελθὼν αὐτῇ).

sagraf'. Heraclit comparteix la versió de Palèfat, que prefereix pensar que dins la cova van trobar-se uns lleons a qui van servir d'àpat¹⁰⁵.

ὑστερον δὲ τῶν θηρίων ἐξελθόντων, ἐκείνων δὲ μὴ φαινομένων, μεταμορφωθῆναι ὑπέλαβον αὐτοὺς οἱ προσεδρεύοντες: El recurs a la metamorfosi com a explicació d'una desaparició i, en conseqüència, de la identificació d'allò que es busca amb allò que es troba, no és una raresa en Heraclit: és la mateixa interpretació que ofereix per a Procne i Filomela (35), convertides en ocells mentre fugien de Tereu, que també acaba convertit en au, i per a les Heliades (36), convertides en arbres mentre cerquen el seu germà Faetont.

També Palèfat, en aquest cas, recorre a l'explicació que 'els homes van creure que "s'havien metamorfosat perquè feia dies que els esperaven a fora i de la cova només van sortir dos lleons"¹⁰⁶.

¹⁰⁵ **Palaeph.** 13 (εἰσέρχονται δὲ εἰς τι σπήλαιον μιχθησόμενοι. ἦν δὲ ἐν τῷ ἄνθρωπῳ εὐνή λέοντος καὶ λεαίνης, οἱ δὲ [...] ἀναιροῦσιν αὐτούς).

¹⁰⁶ **Palaeph.** (μετὰ δὲ χρόνον τοῦ λέοντος καὶ τῆς λεαίνης ἐξελθόντων, ἰδόντες τούτους οἱ συγκυνηγετούντες τῷ Μειλανίῳ, ἔδοξαν αὐτοὺς εἰς ταῦτα τὰ ζῶα μεταβληθῆναι).

13. Περὶ Φορκίδων

Ταύτας ὑφίστανται μιᾷ ὀράσει χρῆσθαι, ἀεὶ πρὸς τὴν χρεῖαν μεταλαμβάνουσας παρὰ τῆς ἐχούσης. εἰκὸς δὲ ἔστι τρεῖς γυναῖκας τυφλωθείσας ὀδηγῶ ἐνὶ χρῆσθαι πρὸς τὴν πορείαν. [ὀνόματα δὲ αὐτῶν Πεφρηδῶ, Ἐνυῶ, Περσῶ. ἐφύλαττον δὲ τὰ χρυσᾶ μῆλα.]

XIII 4 Ἐνυῶ Festa : ἐνῖῶ V : Ἐννυῶ All. Gal. West. | Περσῶ V : immo Δεινῶ coni. Festa | “cf. Apollod. II 37” adn. West. : ineptum additamentum induxit Festa, ceterum ante ὀνόματα signum paragraphi (:) habet V.

Es creu que se servien d'un sol ull, i sempre que una el necessitava l'havia d'agafar de qui el tenia. És versemblant, però, que tres dones que s'haguessin quedat cegues se servissin d'un sol guia per caminar. [els seus noms són Pefredo, Enio i Perso. Custodiaven les pomes d'or].

Ταύτας ὑφίστανται μιᾷ ὀράσει χρῆσθαι, ἀεὶ πρὸς τὴν χρεῖαν μεταλαμβάνουσας παρὰ τῆς ἐχούσης: Amb el nom de Fòrcides Heraclit es refereix a les Grees, germanes de les Gòrgones, filles totes dels titans Forcis i Ceto (i per aquest motiu sovint anomenades Fòrcides en el seu conjunt). Viuen a l'extrem occidental del món, més enllà de la nit i del dia, als confins amb Océan, com les Hespèrides¹⁰⁷. Eren aquestes tres velles de naixement, amb un únic ull i una única dent a compartir entre totes¹⁰⁸. Prenen protagonisme en el mite de

¹⁰⁷ **Hes. Th.** 270-276 (Φόρκι δ' αὖ Κητῶ γραιῖας τέκε καλλιπάρηους / ἐκ γενετῆς πολιᾶς, τὰς δὴ Γραιῖας καλέουσιν / ἀθάνατοί τε θεοὶ χαμαὶ ἐρχόμενοι τ' ἀνθρώποι / [...] / Γοργούς θ', αἰ ναίουσι πέρην κλυτοῦ Ὠκεανοῖο / ἐσχατιῇ πρὸς νυκτός, ἴν' Ἐσπερίδες λιγύφωνοι); **Aesch. Prom.** 793-797 (πρὸς Γοργόνεια πεδία Κισθῆνης, ἴνα / αἰ Φορκίδες ναίουσι, δηναῖαι κόραι τρεῖς κυκνόμορφοι [...] / ἄς οὐθ' ἥλιος προσδέσκεται / ἀκτῖσιν οὐθ' ἡ νύκτερος μῆνη ποτέ); **Apd. Bibl.** II 4, 2 (αὐταὶ Κητοῦς τε καὶ Φόρκου, Γοργόνων ἀδελφαί, γραιῖαι ἐκ γενετῆς); **Tz. ad Lyc.** 828 (παρὰ τὰς Φορκίδας [...] τὰς ἐκ γενετῆς γραιῖς ἀδελφὰς δὲ τῶν γοργόνων).

¹⁰⁸ **Aesch.** (κοινὸν ὄμμ' ἐκτημέναι, μονόδοντες); **Schol. in Aesch.** 793 (εἶχον δὲ καὶ αἰ τρεῖς ὀφθαλμὸν ἓνα, καὶ ἑτέρα παρ' ἑτέρας λαμβάνουσα τὸν ὀφθαλμὸν ὅτε ἤθελεν, ἐβλεπε, καὶ πάλιν ἀπεδίδου τῇ ἑτέρᾳ); **Apd.** (ἓνα τε ὀφθαλμὸν αἰ τρεῖς καὶ ἓνα ὀδόντα εἶχον, καὶ ταῦτα παρὰ μέρος ἤμειβον ἀλλήλαις); **Eratosth. Cat.** 22 (αὐταὶ [sc. Γραιῖα] δὲ ἓνα εἶχον ὀφθαλμὸν καὶ τοῦτον ἀλλήλαις παρεδίδοσα); **Schol. in Ap. Rh.** IV 1515 (ἐνὶ [sc. ὀφθαλμῶ] γὰρ αἰ τρεῖς ἐκ διαδοχῆς ἐκέχρητο); **Palaeph.** 31 (αἴτινες ἓνα ὀφθαλμὸν ἔχουσαι ἀνά μέρος ἐχρῶντο-

Perseu, que les visita i els pren l'ull i la dent per obligar-les a mostrar-li el camí cap a Medusa¹⁰⁹.

Tenint en compte la naturalesa de l'obra i l'estructura que utilitza habitualment Heraclit, podriem conjecturar, en el pas del text a l'epítome, la pèrdua d'una part de contingut, atès que, malgrat la brevetat de molts dels capítols, no són freqüents inicis tan abruptes.

εἰκὸς δὲ ἔστι τρεῖς γυναῖκας τυφλωθείσας ὀδηγῶ ἐνὶ χοῆσθαι πρὸς τὴν πορείαν: La interpretació que ofereix Heraclit se centra en l'element de l'ull que compartien les tres Grees. A diferència del sol ull del Ciclop (cap. 11), que servia com a metàfora de la manca de seny i raó característica del monstre, aquí es decanta per la versió racionalista que identifica l'objecte amb un ésser viu, un home que acompanyava les invidents i els feia de guia (versió que ja aporta Palèfat i que apareix també difusament a l'escoli a Licòfron)¹¹⁰.

Ἰονόματα δὲ αὐτῶν Πεφρηδῶ, Ἐνυῶ, Περσῶ. ἐφύλαττον δὲ τὰ χρυσᾶ μῆλα]: Aquest passatge ha estat considerat per Festa com a espuri, tal vegada una anotació marginal que complementa la manca d'informació de la còpia. El *signum paragraphi* (:) després de πορείαν sembla corroborar la hipòtesi de l'editor italià. Pel que fa als noms que hi apareixen, a banda dels dos habituals –

τούτων δὲ ἡ χρωμένη ἐνετίθει αὐτὸν εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ οὕτως ἔβλεπε· καὶ οὕτως, μιάς αὐτῶν ἀποδιδούσης τῇ ἑτέρᾳ τὸν ὀφθαλμόν, ἔβλεπον πᾶσαι).

¹⁰⁹ Per a més detalls veu. J. Pàmias (2004) cap. 22.

¹¹⁰ Palèfat utilitza el recurs d'identificar nom i persona, de manera que posa al guia que acompanya les Grees el nom d'Ull, el qual és segrestat per Perseu – en aquest cas un pirata fugit d'Argos – per obligar-les a lliurar-li la seva germana, la Medusa (ἦν δὲ τῷ Φόρκυνι ἑταῖρος, καλὸς καὶ ἀγαθὸς ἀνὴρ, καὶ αὐτῷ ἐν παντὶ πράγματι ἔχρωντο ὡσπερ ὀφθαλμῷ. Περσεὺς δ' ἀνὴρ φυγὰς ἐξ Ἀργους ἐληίζετο τὰ κατὰ θάλασσαν [...] τὸν ὀφθαλμόν λαμβάνει); **Tz.** *ad Lyc.* 846 refereix que aquella de les Grees que té l'ull guia a les altres (ὁ μὲν Λυκόφρων φησὶ τῶν γοργόνων εἶναι τὸν ὀφθαλμόν τὸν ὑπὸ Περσέως κλαπέντα, ἐγὼ δὲ εἶπον ὅτι τῶν Φορκίδων, αἵτινες ἦσαν ἀδελφαὶ τῶν γοργόνων. τριπλανοὺς ὅτι μία παρ' ἑτέρας ἐναλλάξ χρωμένη τῷ ὀφθαλμῷ κατὰ πλάνην καὶ περιφορὰν τὰς λοιπὰς ἐποδήγει).

Πε(μ)φορηδῶ i Ἐνυῶ¹¹¹ – la presència de Περωῶ ha portat Festa ha plantejar la correcció en Δεινῶ, present a la majoria de fonts.

L'afegitó que custodiaven les pomes d'or és probablement degut a una confusió amb les Hespèrides, amb qui comparteixen localització geogràfica ja des d'Hesíode¹¹².

¹¹¹ **Hes.** 273 només transmet els noms d'aquestes dues (Πεμφορηδῶ τ' εὔπεπλον Ἐνυῶ τε κροκόπεπλον); apareixen els tres més habituals a **Apd.** (ἡ Ἐνυῶ, ἡ Πεφορηδῶ καὶ ἡ Δεινῶ) i al **Schol. in Aesch.** 793, amb variant amb itacisme per a Pefredo (ἡ Ἐνυῶ, ἡ Πεφοριδῶ καὶ ἡ Δεινῶ); mentre que per a Palèfat Fòrcides apareix com a sinònim de Gòrgones (ὁ μὲν Φόρφυκος ἀποθνήσκει [...] κατέλιπε δὲ κόρας τρεῖς, Σθενῶ, Εὐρυάλην, Μέδουσαν).

¹¹² cf. nota 107.

14. Περὶ Σειρήνων.

Ταύτας διφυεῖς μυθολογοῦσι τὰ μὲν σκέλη ὀρνίθων, τὸ δὲ σῶμα γυανικῶν ἐχούσας, ἀπολλύειν δὲ τοὺς παραπλέοντας· ἦσαν δὲ ἑταῖραι ἐκπρεπεῖς τῆ τε δι' ὀργάνων μούση καὶ γλυκυφωνία, κάλλισται, αἷς οἱ προσερχόμενοι κατησθίοντο τὰς οὐσίας. ὀρνίθων δὲ σκέλη ἐλέγοντο ἔχειν, ὅτι ταχέως ἀπὸ τῶν ἀποβαλόντων τὰς οὐσίας ἐχωρίζοντο.

XIV 1 τὸ δὲ σῶμα V All. Gal. West. : λοιπὸν σῶμα suppl. Hercher Festa || **2** ἀπολλύειν Festa : ἀπόλλ// (sic) V : ἀπόλλυον All. Gal. West. | παρα<π>λέοντας V Festa : παριόντας All. Gal. West. | δὲ ἑταῖραι ut uid. V Festa : γὰρ ἑταῖραι All. Gal. West. || **3** ἐκπρεπεῖς corr. Hercher Festa : εὐπρεπεῖς V All. Gal. West. | γλυκυφωνία κάλλισται edd. : γλυκυφῶα/ κάλλις/ V : γλυκυφῶνοι μάλιστα con. Festa : κάλλισται del. Hercher || **4** κατησθίοντο V² et edd. : κατήσθοντο V¹ || **5** ἀποβαλόντων corr. Hercher Festa : ἀποβαλλόντων V All. Gal. West.

Diu el mite que eren de naturalesa doble: d'una banda tenien les potes d'ocell, de l'altra la resta del cos el tenien de dona, i feien perir tots els qui navegaven pels seus voltants. En realitat eren heteres cèlebres pel seu talent amb els instruments musicals i per la dolçor de la seva veu, bellíssimes, i quan algú se'ls acostava, li devoraven la hisenda. Es deia que tenien les potes d'ocell perquè s'allunyaven ràpidament dels que havien perdut els seus béns.

Ταύτας διφυεῖς μυθολογοῦσι τὰ μὲν σκέλη ὀρνίθων, τὸ δὲ σῶμα γυανικῶν ἐχούσας: La descripció que dóna Heraclit de les Sirenes, 'amb potes d'ocell i cos de dona', ben podria definir també la figura de les Harpies, tot i que aquestes apareixen generalment menys definides¹¹³. L'escolí a l'Odissea, després d'indicar-nos que les Sirenes tenien ales i podien volar, ens recorda que Homer no diu enlloc que aquestes fossin alades¹¹⁴. Altres fonts, com ara

¹¹³ cf. notes 56 i 57 (cap. 8).

¹¹⁴ **Schol. in Od.** XII 39 (ἔχουσαι πτερά [...] Ὅμηρος δὲ οὔτε γένος αὐτῶν παρίστησιν οὔτε πτερωτὰς αὐτὰς φησιν εἶναι). Altres fonts en què trobem una descripció de les Sirenes són **Schol. in Lyc.** 653 (πτερωταὶ γὰρ ἦσαν, τὰ κάτω μέρη ὀρνίθων ἔχουσαι τὰ δὲ ἄνω

Pausànias i l'escoli a Licòfron, ens donen la dada que les Sirenes van ser derrotades en una competició musical per les Muses, les quals van arrabassar-les les ales per posar-se-les com a corona de la victòria¹¹⁵.

El sexe femení, amb les connotacions que això suposa, és generalitzat i únic per a aquests éssers¹¹⁶.

ἀπολλύειν δὲ τοὺς παραπλέοντας: El verb *παραπλέω*, que ja apareix al cap. 2 sobre Escil·la i cap. 10 sobre l'endeví Glauc, és el més recurrent en les fonts que citen els episodis de les Sirenes, tant el d'Odisseu com el dels Argonautes. D'altra banda cal parar atenció a les similituds formals i lèxiques amb el passatge de Libani (*Progymn.* 8, 2, 19) en què es pot llegir *Σειρήνες δὲ αἰ πάντας ἀπολλύουσαι τοῖς ἄσμασι μάτην ἦδον Ὀδυσσέως παραπλέοντος*¹¹⁷. El cant de les Sirenes ha estat posat en relació amb el so de la Gòrgona i amb les veus de les Erinies en tant que éssers propers al món subterrani¹¹⁸.

ἀνθρώπων), que també les compara amb abelles i rossinyols (*εἰσὶ δὲ καὶ σειρήνες ζυφία μικρά, μελίσσαις παρόμοια. κλώμακας τραχεῖς τόπους ἀκρωτήρια ἀηδόνων τῶν σειρήνων, διὰ τὸ θελκτικόν*); **Apd. Ep.** VII 19 (*εἶχον δὲ ἀπὸ τῶν μηρῶν ὀρνίθων μορφάς*).

¹¹⁵ **Schol. in Lyc.**, en què Terpsícore, en tant que mare de les sirenes, no participa d'aquesta celebració (*αἰ μοῦσαι νικήσασαι μελωδία τοῖς πτεροῖς ἐκείνων ἐστεφανώθησαν, πλὴν Τερψιχόρης, ὅτι μήτηρ ἦν τῶν σειρήνων*); **Paus.** IX 34, 3 (*αἰ δὲ [sc. Μοῦσαι] ὡς ἐνίκησαν, ἀποτίλασαι τῶν Σειρήνων τὰ πτερὰ ποιήσασθαι στεφάνους ἀπ' αὐτῶν λέγονται*).

¹¹⁶ cf. Cora Dukelsky: "Esfínges, Sirenas y Arpías. Influencia de la iconografía funeraria egipcia en las imágenes griegas". *Argos* 2000 24 23-40, en què diu de les Sirenes que "arrosseguen l'home a la seva pròpia perdició. El seu cant irresistible i letal era el terror dels navegants. Apareixien representades al costat d'Eros (en època arcaica un jove musculós i alat, "una perillosa incitació al sexe" segons Vermeule 1984 263, que formava part dels violadors alats, com Bòreas, Hypnos, Thanatos, Harpia i Esfinx). Elles són sinònim de les horribles temptacions implícites en la feminitat, amenaçadores, misterioses en el seu atractiu de dona fatal, cruel i seductora al mateix temps". cf. també notes 67 i 71 (cap. 8).

¹¹⁷ Altres fonts amb una construcció semblant són **Apd. Bibl.** I 9, 25 en referència a la victòria d'Orfeu sobre les Sirenes en el viatge dels Argonautes (*παραπλέοντων δὲ Σειρήνας αὐτῶν, Ὁρφεὺς τὴν ἐναντίαν μοῦσαν μελωδῶν τοὺς Ἀργοναυτάς κατέσχε*); **Apd. Ep.** VII 18 sobre Odisseu (*ἐπειθον καταμένειν τοὺς παραπλέοντας [...] ταύτας παραπλέων Ὀδυσσεύς*); **Schol. in Lyc.** (*κατεχούσας τοὺς παραπλέοντας*).

¹¹⁸ G. K. Gresseth: "The homeric Sirens". *TAPA* 1970 101 203-218.

ἦσαν δὲ ἑταῖραι ἐκπρεπεῖς τῇ τε δι' ὀργάνων μούσῃ καὶ γλυκυφωνία, κάλλισται: Torna els recurs de les heteres, que ja hem vist amb Escil·la i les Harpies, amb qui comparteixen camí ara també les Sirenes, per via d'una interpretació al·legòrica paral·lela, tot i que sense menystenir les característiques pròpies i diferencials de totes elles¹¹⁹.

En aquest cas el poder de seducció, a part de la bellesa física explicitada en el terme *κάλλισται* (cf. l'adjectiu *καλή* referit a Medusa i a Escil·la), rau en la seva dolça veu i en la seva habilitat amb els instruments musicals¹²⁰. La música pot ser un art de seducció i de persuasió realment molt poderós: només Orfeu, el personatge mític musical per excel·lència és capaç de vèncer les Sirenes amb la mateixa arma (cf. **Ap. Rh.** IV 903 ss.). Els navegants se sentien irresistiblement atrets per les seves veus, empesos de manera irracional cap a la seva pròpia perdició (en aquest aspecte és clar el paral·lelisme amb el cap. 16 sobre Circe)¹²¹.

¹¹⁹ Hi ha tres fonts en què també apareix el terme *ἑταῖρα* referit a les Sirenes: **Schol. in Lyc.** que (ὁ δὲ νεώτερος Πλούταρχος ἑταιριῶδας ταύτας φησὶ) remet a **Plut. Q.conu.** 745 a-f, segons el qual les sirenes d'Homer no són éssers espantosos ni la seva música funesta, sinó que infonen amor per allò que és diví i oblit per allò que és mortal; i semblant és el que trobem a **Liban. Epist.** 22 (*ἑταίρας μελωδούσας, αἱ πολλοὺς ἐξέδυσαν, μάτην ἀδούσας ἀπέφηναν*).

¹²⁰ Per al conflicte Muses-Sirenes, uid. J. R. T. Pollard: "Muses and Sirens". *CR* 1952 2 60-63.

¹²¹ cf. nota 116. No són poques les fonts que descriuen els efectes de la música de les Sirenes sobre aquells que l'escolten. Ja a **Od.** XII 39ss. (*Σειριῆνας... αἶ ῥά τε πάντας / ἀνθρώπους θέλγουσιν. [...] ἀλλά τε Σειριῆνες λιγυρῆ θέλγουσιν αἰοιδῆ*); 183ss. (*λιγυρὴν δ' ἔντυνον αἰοιδῆν· [...] οὐ γάρ πά τις τῆδε παρήλασε νηὶ μελαίνῃ / πρὶν γ' ἡμέων μελίγηρυν ἀπὸ στομάτων ὄπ' ἀκοῦσαι, / ἀλλ' ὅ γε τερψάμενος νεῖται καὶ πλείονα εἰδώς*). Sobre el terme *λιγυρός* fa una interessant digressió Francesca Angiò a "Callimaco, Apollonio Rodio e il canto delle Sirene". *Rudiae* 1995 7 5-11, pel que fa la identificació del cant de les Sirenes amb el de les Muses: "Il trasferimento dello stesso epiteto (*λειριόεσσα*) dalle Muse alle Sirene non sorprende affatto, quando si consideri che la tendenza ad identificare le Muse e le Sirene è attestata nel fr. 86 Cal. (30P) di Alcmane, in cui si legge *Ἄ Μοῦσα κέκλαγ' ἄ λίγηα Σηρήν*, e, analogamente nel fr. 852 R, attribuito solo per congettura a Sofocle *Μοῦσα καὶ Σειριῆν μία*" En la mateixa línia i gairebé a mode de paràfrasi trobem **Schol. in Od.** (*αἱ Σειριῆνες ἢ ὄρνιθες κέλαδοι ἦσαν ἐν λειμῶνι, ἢ γυναικες θελκτικαὶ καὶ ἀπατητικαὶ, ἢ αὐτῆ ἢ κολακεία. πολλοὺς γὰρ θέλγει καὶ ἀπατᾷ καὶ ὡσανεὶ θανατοῖ*); **Ap. Rh.** IV 903 ss. descriu com Orfeu contraposant el seu cant, d'efectes benèfics, al cant malèfic de les Sirenes i aconseguix vèncer-les (*τοῖς ἴεσαν ἐκ τομάτων ὅπα λείριον· / οἱ δ' ἀπὸ νηὸς ἤδη πείσματα' ἔμελλον ἐπ' ἠιόνεσσι βαλέσθαι, / εἰ μὴ ἄρ' Οἰάγροιο πάϊς Θρηϊκίος Ὀρφεύς, / Βιστονίην ἐνὶ χερσὶν εἰς φόρμιγγα τανύσσας, / κραιπνὸν ἔντροχάλοιο μέλος κανάχησεν αἰοιδῆς, / ὄφρ' ἄμυδις κλονέοντος ἐπιβρομέωνται ἀκουαί / κρεγμῶν παρθενίην δ' ἔνοπτην ἐβίησατο φόρμιγγι*); **Plut. op. cit.**

αἷς οἱ προσερχόμενοι κατησθίοντο τὰς οὐσίας: La interpretació que sol anar lligada a les heteres al llarg d'aquest text sol ser 'que devoraven les existències d'aquells que s'hi apropaven', tal com succeeix amb Escila i les Harpies (i de manera autodestructiva amb Medusa).

ὄρνιθων δὲ σκέλη ἐλέγοντο ἔχειν, ὅτι ταχέως ἀπὸ τῶν ἀποβαλόντων τὰς οὐσίας ἐχωρίζοντο: Per explicar l'element de les ales Heraclit recorre a la metàfora que un cop havien escurat els homes se n'anaven ràpidament a la recerca d'altres a qui escurar. Aquest element apareix també al cap. 8 sobre les Harpies, en què fins i tot especifica que reapareixen quan algú recupera els seus béns per devorar-los i tornar a marxar de seguida, 'cosa que acostumen a fer les heteres'¹²².

¹²² cf. també **Plut.** Q.conu. 710d (ὥσπερ [τὰς] Σειρήνας φεύγοντες).

15. Περὶ Χιμαίρας.

Ταύτην Ὅμηρος εἰκονογραφῶν φησι πρόσθε λέων, ὄπισθε δράκων, μέση δὲ χίμαιρα. γένοιτο δ' ἂν τὸ ἀληθὲς τοιοῦτον· γυνὴ τῶν τόπων κρατοῦσα δύο πρὸς ὑπηρεσίαν ἀδελφούς εἶχεν ὀνόματι Λέοντα καὶ Δράκοντα. παράσπονδος δὲ οὔσα καὶ ξενοκτόνος ἀνηρέθη ὑπὸ Βελλεροφόντου.

XV 1 ὄπισθε δράκων, μέση V All. : Homeric forma (cf. Iliad. VI 181) ὄπιθεν δὲ δράκων, μέση Gal. West. Festa | | **4** ξενοκτόνος V Festa : καὶ ἐξενοκτόνει. ἀνηρέθη δὲ All. Gal. West., quod perperam putat Festa et consentimus.

Homer, quan la descriu, diu que és per davant un lleó, per darrere un drac, al mig una cabra. La veritat podria ser aquesta: dona dominadora de pobles, tenia dos germans al seu servei, anomenats Lleó i Drac. Traïdora i assassina d'hostes com era, fou suprimida per Bel·lerofontes.

Ταύτην Ὅμηρος εἰκονογραφῶν φησι: Ens trobem davant d'una variant interessant de l'inici d'exposició del mite del tipus φασὶ – que en 3a persona plural dóna un caràcter de *uox populi*, de cosa per tots coneguda – en aquest cas en singular, citant directament la font en què es basa per a la seva interpretació¹²³: Homer. Només hi ha un altre cas en tota l'obra de citació de fonts, al cap. 39 sobre les bous d'Hèlios, en què apareix especificada la Πίادا i i el poeta Arat¹²⁴.

πρόσθε λέων, ὄπισθε δράκων, μέση δὲ χίμαιρα: En contra del que han decidit la majoria dels editors (tots excepte l'editio princeps), que substitueixen la lectura del manuscrit pel vers d'Homer, hem considerat oportú mantenir

¹²³ Per a les diferents representacions de la Quimera, uid. Anne Roes: "The representation of the Chimaera". JHS 1934 54 21-25.

¹²⁴ uid. comentari al cap. 39.

aquesta lectura per tractar-se no d'una citació sinó d'una paràfrasi que posa en prosa el que Homer ha escrit en vers¹²⁵ o bé un cita de memòria¹²⁶.

γένοιτο δ' ἄν τὸ ἀληθές τοιοῦτον: No és tan habitual com en Palèfat l'ús per part d'Heraclit de l'expressió τὸ ἀληθές per introduir la seva explicació al·legòrica o racionalista del mite. De fet apareix només a altres quatre capítols (Centaures, Hidra, Hades, Orfeu). Altres formes semblants apareixen aïllades al llarg de l'opuscle: πιθανότερον (Asclepi); γελοῖον (Pasífae); ἄλογον (Calipso); εἰκός (Fòrcides, Hidra). Per a la resta, sol limitar-se a un genèric ἔχει δὲ οὕτω o a un senzill i pragmàtic δὲ amb fort valor adversatiu.

γυνὴ τῶν τόπων κρατοῦσα: Aquesta expressió és paral·lela a la que trobem en el cap. 19 (dels Esparts) en referència a Cadme (κρατήσας δὲ τῶν τόπων ὁ Κάδμος) i similar a una altra que apareix al cap. 29, de Bòreas (βασιλεύς τῶν τόπων ἐκείνων). Es limita a dir que era una dona, sense especificar cap altra característica (hauríem d'estranyar-nos que, donada la seva afició a matar hostes, no se l'hagi catalogat d'hetera com a la resta?¹²⁷), tot fent de Quimera senyora dominadora d'un cert territori i posseïdora d'un cert poder.

δύο πρὸς ὑπηρεσίαν ἀδελφοὺς εἶχεν ὀνόματι Λέοντα καὶ Δράκοντα: És un recurs freqüent en el mètode racionalista d'Heraclit explicar la presència d'animals argumentant que són persones amb nom d'animal. Existeix el cas de Toro en el capítol sobre el Minotaure, Moltó en el mite d'Hel·le i Frixos, i fins i

¹²⁵ Igualment en **Ps-Nonnos** *Sch. myth.* 4, 50 observem el mateix fenomen: πρόσθεν μὲν ἔστι λέων, ὄπισθεν δὲ δράκων, μέση δὲ ἦν χίμαιρα. Tal i com pot apreciar-se a l'aparat crític, el vers homèric correspon a **II**. VI 181: πρόσθε λέων, ὄπισθεν δὲ δράκων, μέση δὲ χίμαιρα.

¹²⁶ *uid.* cap. 39.

¹²⁷ cf. **Athen.** XIII 6 que posa al mateix pla i relacionades amb el terme 'hetera' la Quimera, Escil·la i Caribdis, l'Esfinx, l'Hidra i les Harpies (Ἀναξίλας δὲ ἐν Νεοττίδι φησίν· ὅστις ἀνθρώπων ἑταίραν ἠγάπησε πώποτε οὐ γένος τίς ἂν δύναιτο παρανομάτατον φράσαι· τίς γὰρ ἢ δράκαιν' ἄμικτος ἢ Χίμαιρα πυριπνόος ἢ τρίκρανος Σκύλλα, ποντία κύων, Σφίγξ, Ὕδρα, λείων, ἔχιδνα, πτηνά θ' Ἀρπυιῶν γένη, εἰς ὑπερβολὴν ἀφίκται τοῦ καταπτύστου γένους; οὐκ ἔνεσθ'. αὐταὶ δ' ἀπάντων ὑπερέχουσι τῶν κακῶν).

tot Lluna en el mite de Selene i Endimió. A banda de tots aquests casos hi ha una coincidència encara més clara, en què apareix novament Drac com a servent (ύπηρέτης) en el mite de les pomes d'or de les Hespèrides. Aquesta interpretació la trobem a altres fonts, com l'escoli a la *Íliada*¹²⁸. Hi ha un altre corrent interpretatiu que explica el mite de la Quimera concebent-la com una muntanya boscosa, en la qual hi ha un lleó a l'entrada i un drac a la sortida, i que segueixen en més o menys mesura Palèfat, Estrabó i Plutarc¹²⁹.

Una característica que no apareix en aquest capítol però que li atorguen generalment les fonts, ja des dels primers testimonis, és la de treure foc pel nas o per la boca¹³⁰. Tampoc no apareix el problema del monstre de diversa naturalesa (que hem vist als capítols dels Centaures i del Minotaure, i en menor mesura a Harpies i Sirenes), que sí tracta Palèfat, sempre amb l'argument de la impossibilitat de nodrir animals tan diversos¹³¹.

¹²⁸ **Schol. in Il.** VI 181 en què s'exposen diverses interpretacions, entre les quals que Lleó i Drac eren uns πανδοκεῖς, és a dir encarregats d'un hostel, i acompanyaven la mestressa o πανδοκεύτρια que paradoxalment maltracta els seus clients (οἱ δὲ πανδοκεῖς εἶναι λέγουσι <Λέοντα> καὶ Δράκοντα καλουμένους, μέσην δὲ αὐτῶν πανδοκεύτριαν Χίμαιραν, ἢ τοὺς παριόντας ἤψε μεληδὸν καὶ τοῖς ἄλλοις παρεῖχε παρατιθείσα). En **Olymp. in Gorg.** 44, 4-5, Lleó i Drac serien fills de la Quimera, i representen per als poetes el coratge i el desig (γυνὴ ἣτις ἐκαλεῖτο Χίμαιρα, καὶ αὕτη ἔτεκεν δύο τέκνα Λέοντα καὶ Δράκοντα καλούμενα. παντελῶς δὲ ἀνόητα ταῦτα· ἀλλὰ διὰ μὲν τοῦ λέοντος οἱ ποιηταὶ τὸ ἐν ἡμῖν θυμοειδὲς σημαίνουσι, διὰ δὲ τοῦ δράκοντος τὸ ἐν ἡμῖν ἐπιθυμητικόν).

¹²⁹ **Schol. in Il.** (ἔνιοι δὲ ὄρος εἶναι κατὰ Λυκίαν, ὃ καλεῖται Χίμαιρα· τοῦτο δὲ κατὰ μέσον ἔχειν ἀναφυσήματα πυρός, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα πολύθηρον εἶναι); **Palaeph.** 28 (τούτῳ τῷ ὄρει ὄνομά ἐστι Χίμαιρα. τότε δὲ ἦν, ὡς λέγουσιν οἱ προσχώριοι, κατὰ μὲν τὴν πρόσθεν πρόσβασιν λέων οἰκῶν, κατὰ δὲ τὴν ὀπισθεν δράκων, οἱ δὴ καὶ ἐσίνοντο τοὺς ὑλοτόμους καὶ νομέας); **Str.** XIV 3, 5 (ἔστι δ' οὐκ ἄπωθεν καὶ ἡ Χίμαιρα φάραγξ τις ἀπὸ τοῦ αἰγιαλοῦ ἀνατείνουσα); **Plut.** *Mor.* 248a-c (οἱ δ' ὅλως τὴν λεγομένην Χίμαιραν ὄρος ἀντήλιον γεγονέναι φασὶ καὶ ποιεῖν ἀνακλάσεις ἐν τῷ θέρει χαλεπὰς καὶ πυρώδεις).

¹³⁰ **Il.** (ἀποπνεύουσα πυρός); Hesiodo *Theog.* 319 (πνέουσιν ἀμαιμάκετον πῦρ); **Ps-Nonnos** (πῦρ ἀνεδίδοτο); **Athen.** (ἡ Χίμαιρα πυρπολεῖ); **A. Pal.** XI 239 (πυρίπνους); **Apd. Bibl.** I 9, 3 (πυρίπνουν); **Tz. ad Lyc.** 17, 16-40 (τῷ ἐκείνης πυρπνέοντι στόματι).

¹³¹ **Palaeph.** segueix **Hes. Th.** 321 s. (τῆς ἦν τρεῖς κεφαλαί· μία μὲν χαροποῖο λέοντος / ἡ δὲ χιμαίρης, ἡ δ' ὄφις κρατεροῖο δράκοντος) quan atorga a la Quimera tres caps, i tot seguit afirma que és impossible que un drac, un lleó i una cabra segueixin la mateixa alimentació, i que és ridícul pensar que un ésser mortal vagi respirant foc (ἔνιοι δὲ δοκοῦσι τοιοῦτον γενέσθαι θηρίον τρεῖς ἔχον κεφαλὰς, σῶμα δὲ ἓν. ἀδύνατον δὲ ὄφιν καὶ λέοντα καὶ αἶγα ὁμοίᾳ τροφῇ χρῆσθαι· καὶ τὸ θνητὴν ἔχον φύσιν πῦρ ἀποπνεῖν, εὐηθεῖς. ποία δὲ τῶν κεφαλῶν τὸ σῶμα ἐξηκολούθει).

παράσπονδος δὲ οὔσα καὶ ξενοκτόνος ἀνηρέθη ὑπὸ Βελλεροφόντου: El tema del monstre assassí d'hostes, pernicios per a la civilització, destruït per un heroi que encarna els valors de la humanitat, molt recurrent en la literatura grega, no és nou en aquest opuscle. Als exemples del Ciclop, Escil·la i Circe és Odisseu qui juga el paper que té Bel·lerofontes quant a la Quimera, i altres herois com Hèracles i Orfeu en els seus respectius contextos mítics. La violació indiscriminada i contínua de la llei sagrada de l'hospitalitat s'acaba pagant amb la mort¹³².

¹³² Sovint el foc que treu pel nas o per la boca la Quimera és l'arma amb què ataca aquells que se li acosten. **Schol. in II.** (cf. nota 129: ἦ τοὺς παριόντας ἤψε μεληδόν); **Ps-Nonnos** (πῦρ ἀνεδίδοτο καὶ ἐλυμαίνετο τοὺς παριόντας); **Athen.** (ἡ Χίμαιρα πυρπολεῖ τοὺς βαρβάρους). L'element igni també apareix als autors que recullen la versió del bosc (cf. nota 129).

16. Περὶ Κίρκης.

Ταύτην ὁ μῦθος παραδέδωκε ποτῶ μεταμορφοῦσαν ἀνθρώπους· ἦν δὲ ἑταίρα, καὶ κατακηλοῦσα τοὺς ξένους τὸ πρῶτον ἀρεσκείᾳ παντοδαπῇ ἐπεσπᾶτο πρὸς εὐνοίαν, γενομένους δὲ ἐν προσπαθείᾳ κατεῖχε ταῖς ἐπιθυμίαις ἀλογίστως φερομένους πρὸς τὰς ἡδονάς. ἤττησε δὲ καὶ ταύτην Ὀδυσσεύς.

XVI 1 παραδέδωκε corr. Hercher Festa (cf. cap. 4 et 8) : παρέδωκε V All. Gal. West. | | **4** ἀλογίστως bis V | ταύτην V Festa : τήνδε All. Gal. West.

El mite ens ha transmès que transformava els homes mitjançant una poció. En realitat era una hetera que, seduïnt amb cants els hostes, en primer lloc se'ls guanyava amb tota mena de complaences, i els retenia atrapats en el delit de les seves passions, empesos irracionalment al plaer. També a ella la va vèncer Odisseu.

Ταύτην ὁ μῦθος παραδέδωκε ποτῶ μεταμορφοῦσαν ἀνθρώπους: Circe és filla d'Èlios i germana d'Eetes. La seva condició solar explica la seva ubiació a l'extrem occidental del món (de la mateixa manera que explica la ubicació extrem oriental d'Eetes).

És experta en fàrmacs de tot tipus i són conegudes les seves habilitats per a la màgia¹³³: l'Odisea explica com va transformar els companys d'Odisseu en porcs, llops i lleons (els animals variaran més tard segons cada font) mitjançant una poció¹³⁴. El fet que es limiti a dir que 'transformava els homes', sense

¹³³ **Od.** X 133-574; **Schol. in Od.** X hyp. (δοῦσα αὐτῶ μαγικὴν τροφήν); X 137 (καὶ γὰρ μάγος ἦν); **Apd. Ep.** VII 14 (πάντων ἔμπειρος οὔσα φαρμάκων); **Heracl. Q.Hom.** 73, 13 (τὰ Κίρκης ... φάρμακα); **Liban. Progygn.** 8, 2, 18 (Κίρκη δὲ ἡ φαρμακίς).

¹³⁴ **Od.**; **Schol. in Od.** (καὶ ὅσα ἔπαθε παρὰ Κίρκη μεταμορφώσασθαι αὐτοῦ τοὺς ἑταίρους εἰς σῦς καὶ πάλιν ἀνδρας ποιησάση); (ἐθηριοποίησε τοὺς αὐτοῦ ἑταίρους [...] ἐπιστρέψαι ... ἀπὸ χεῖρους εἰς ἀνθρώπους); X 213-217 (ἐν ἀνθρώπων εἰς φύσιν λεόντων καὶ λύκων μετέλαβεν); **Apd. Ep.** (ἐφαπτομένη ῥάβδῳ τὰς μορφὰς ἡλλοίου, καὶ τοὺς μὲν ἐποίει λύκους, τοὺς δὲ σῦς, τοὺς δὲ ὄνους, τοὺς δὲ λέοντας); **Liban.** (μεταποιοῦσας εἰς τὰς τῶν ζώων ιδέας).

especificar ni donar més detalls, probablement es deu, com ja succeeix a altres passatges, a l'acció de l'epitomista.

ἦν δὲ ἑταίρα: Un cop hem passat per Medusa, Escil·la, les Harpies i les Sirenes, podríem adoptar la posició fàcil de considerar Circe una dona més a qui, donada la seva característica de dominadora d'homes¹³⁵, Heraclit titlla amb el qualificatiu d'hetera. Probablement hi ha elements d'analogia interna entre totes aquestes interpretacions, però en el cas de Circe hi intervindrien elements externs de llarga tradició.

J. Sanchis Llopis¹³⁶ recull interessants testimonis anteriors a Heraclit en què apareix Circe representada com a hetera. A la primera al·lusió de Circe a la comèdia antiga (*Ar. Plut.* 302-308), tal com explica l'escoli *ad loc.*, Odisseu és substituït per Filònides, ciutadà ric que complaïa paràsits i mantenia una relació a Corint amb l'hetera Laide, que per la seva banda dispensava pòcimes als seus amants: ella ocupava el lloc de Circe, i aquesta, per transvestiment mític, quedava convertida en hetera¹³⁷. Durant la comèdia nova, en què hi ha un bon nombre de comèdies que porten per títol *Κίρκη*, aquesta és presentada com a simposiarca, una figura molt relacionada amb les heteres de l'època.

¹³⁵ **Schol. in Od.** hyp. (κακείνη θαυμάσασα αὐτὸν καὶ γνοῦσ' Ὀδυσσεά εἶναι κατέχει αὐτὸν καὶ πάντα τοὺς ἑτάρους ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῆς τρέφουσα ἐπὶ χρόνον); **Heracl.** (ὁ δὲ Κίρκης κυκεῶν ἡδονῆς ἐστὶν ἀγγεῖον).

¹³⁶ "Circe i Calipso en la comedia". *X congresso español de estudios clásicos 2000* 1 617-622, que afegeix: "Cuando el mitólogo Heraclito (*De Incredibilibus XVI*) presentaba a Circe como una hetera que atraía a los extranjeros no seguía sino la interpretación alegórica de Homero que ya en el siglo VI a.C. había iniciado Teágenes de Regio [i cita B. Paetz, *Kirke und Odysseus. Überlieferung und Deutung von Homer bis Calderón*. Berlin, 1970] y que había de facilitar las recreaciones posteriores de talante moralizador, paganas o cristianas". Tanmateix, pels escasíssims testimonis de Teágenes de què disposem, sembla una mica agosarat afirmar que Heraclit segueix el seu 'mateix mètode interpretatiu'.

¹³⁷ *Ar. Plut.* 302-308 (Ἐγὼ δὲ τὴν Κίρκην γε, τὴν τὰ φάρμακ' ἀνακυκῶσαν, / ἢ τοὺς ἑταίρους τοῦ - Φιλωνίδου ποτ' ἐν Κορίνθῳ / ἔπεισεν ὡς ὄντας κάπρους / μεμαγμένον σκῶρ ἐσθίειν, - αὐτὴ δ' ἔματτεν αὐτοῖς, - / μιμήσομαι πάντας τρόπους· / ὑμεῖς δὲ γρυλίζοντες ὑπὸ φιληδίας / ἔπεσθε μητρὶ, χοῖροι).

καὶ κατακηλοῦσα τοὺς ξένους: Circe és eminentment una seductora, molt més que no pas les altres heteres que hem anat trobant en aquest text. Aquest capítol té com a eix central la seducció, i ens la presenta amb tot detall.

El verb κατακηλέω, literalment ‘seduir amb bells cants’ (cf. **Od.** X 221 ἀειδούσης ὅπι καλή)¹³⁸ es troba en directa relació amb l’homèric κατέθελξεν del vers 213, que pertany al mateix camp semàntic, utilitzat en aquest cas per referir-se a uns llops i lleons que movien la cua alegrement davant els nouvinguts (recordem l’estret lligam del mot θέλω amb Orfeu el músic i la seva capacitat de dominar les feres salvatges).

τὸ πρῶτον ἀρεσκεία παντοδαπῇ ἐπεσπᾶτο πρὸς εὖνοϊαν, γενομένους δὲ ἐν προσπαθείᾳ κατεῖχε ταῖς ἐπιθυμίαις ἀλογίστως φερομένους πρὸς τὰς ἡδονάς: En primer lloc se’ls guanyava amb tota mena de complaences. A l’Epítome d’Apol·lodor apareix l’escena d’un gran tiberi (ἢ δ’ ἐκάστω κυκεῶνα πλήσασα τυροῦ καὶ μέλιτος καὶ ἀλφίτων καὶ οἴνου δίδωσι) tot amanit amb una bona poció (μίξασα φαρμάκω), just abans de convertir-los a tots en bèsties.

Novament ens hem de referir a la comèdia per trobar elements de lligam amb una tradició anterior. Sembla ser que la vessant de bruixa perversa i amant seductora de Circe provenen del conte popular, una variant independent de l’Odissea recollida per les arts figuratives i que presentaria les víctimes de Circe complagudes i delitoses – i no afligides – després de l’encanteri. La comèdia reflecteix aquesta escena en banquetes a casa de Circe on els comensals mengen literalment ‘com a porcs’¹³⁹.

D’altra banda, la figura de l’home dominat i consumit per les seves pròpies passions no és nova en aquest text: ja els mateixos companys d’Odisseu es

¹³⁸ cf. **Schol. in Od.** X 136-137 (“Κίρκη εὐπλόκαμος, δεινὴ θεὸς, αὐδήεσσα” σημαίνει ἀνθρωπιστὶ φθεγγομένη, οὐχ ὡς θεός [...] ἢ δὲ Κίρκη “καλὸν ἀοιδιάει”).

¹³⁹ **Schol. in Ar. Plut.** 303 (ἐταίρους τοῦ Φιλωνίδου: (Δέον εἰπεῖν Ὀδυσσεώς, ὁ δὲ Φιλωνίδου εἶπε. κωμωδεῖ δὲ αὐτὸν ὡς πλούσιον καὶ παρασίτους ἔχοντα καὶ διὰ τὸν Λαῖδος ἔρωτα ἐν Κορίνθῳ διάγοντα. κωμωδεῖται δὲ καὶ ὡς σωδῆς σὺν τοῖς ἐταίροις αὐτοῦ, οὓς κάπρους εἶπε. τὴν δὲ Λαῖδα Κίρκην εἶπε, ἐπεὶ τοὺς ἐραστὰς ἐφαρμάκευεν).

troben en aquesta tessitura al cap. 2 sobre Escil·la, i clar és també l'exemple del guardià de les pomes d'or (cap. 36), que accepta de bon grat ser el criat d'unes dones a canvi de favors sexuals. Una mica més difús és el cas de Calipso (cap. 32), en que s'insinua que Odisseu va romandre al seu costat perquè li va prometre 'que gaudiria d'una magnífica abundància d'aliments i plaers de la vida'.

ἤττησε δὲ καὶ ταύτην Ὀδυσσεύς: Però Odisseu és l'astut (cap. 11, del Ciclop: σοφός), el previngut (cap. 2, d'Escil·la: φρόνιμος) que aconseguix sempre vèncer monstres irracionals com Escil·la i el Ciclop al mateix temps que magues com Circe i Calipso gràcies a la seva intel·ligència, apareixent sempre en un pla contraposat als seus companys¹⁴⁰.

¹⁴⁰ **Heracl.** 72, 2 (Ὀδυσσέως ἑταῖροι, χορὸς ὄντες ἡλίθιος, ἤττηνται τῆς γαστρομαργίας, ἢ δ' Ὀδυσσέως φρόνησις ἐνίκησε τὴν παρὰ Κίρκην τρυφήν); 73, 13 (ὑπὸ τοιούτου φρουρούμενος Ὀδυσσεὺς λογισμοῦ τὰ Κίρκης νενίκηκε φάρμακα).

17. Περὶ πυριπνῶων ταύρων.

Τίς ἂν ὑπολάβοι θνητὴν φύσιν πῦρ πνέειν ἐξ αὐτῆς, ὃ πάντων ἐστὶν ἀναιρετικόν; ἄγριοι δὲ καὶ τραχεῖς ὄντες πρὸς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ὄραθέντων ὀξεῖς ἦσαν. τὸ οὖν ἐν τάχει περὶ αὐτοὺς ἀναιρετικὸν εἰκάσθη πυρί.

XVII 1 ὑπολάβοι V Gal. West. Festa : ὑπολάβοιε All. | πνέειν V All. Gal. West. : πνεῖν Festa | αὐτῆς West. Festa : αὐτῆς V All. Gest. || **2** ἄγριοι δὲ V Festa : δὲ omm. All. Gal. West. | ὄραθέντων Festae suspectum (ὄραθτ' V).

Qui podria creure que una naturalesa mortal pogués expirar foc de dins seu, el foc, que tot ho destrueix? Agrestes i salvatges com eren, estaven avesats a anihilar els que els miraven. Així doncs la seva letal capacitat de destrucció igualava la del foc.

Τίς ἂν ὑπολάβοι θνητὴν φύσιν πῦρ πνέειν ἐξ αὐτῆς, ὃ πάντων ἐστὶν ἀναιρετικόν;: enjovar els toros que respiren foc és un dels treballs a què Eetes, rei de la Còlquida, sotmet Jàson a la seva arribada com a condició per poder endur-se el velló d'or. Aquests animals no havien estat mai enjovats i sovint tenen les potes de bronze¹⁴¹. Aquest mateix tema apareix al cap. 31 sobre les

¹⁴¹ **Pind.** *Pyth.* IV 224-229 és la font més antiga que transmet aquesta llegenda (ἀλλ' ὅτ' Αἰήτας ἀδαμάντινον ἐν μέσσοις / σοις ἄροτρον σκίμφατο / καὶ βόας, οἱ φλόγ' ἀπὸ ξαν- / θᾶν γενύων πνέον καιομένοιο πυρός, / χαλκείαις δ' ὀπλαῖς ἀράσσεσκον χθόν' ἀμειβόμενοι / τοὺς ἀγαγῶν ζεύγλα πέλασσαν μοῦνος); **Schol. in Pind.** *ad loc.* (ἀλλ' ὅτ' Αἰήτας, ὅτε δὲ ὁ Αἰήτης ἐν μέσσοις τὸ ἀδαμάντινον κατέθηκεν ἄροτρον καὶ τοὺς βούς, οἵτινες φλόγα ἀπέπνεον τῶν ξανθῶν γενύων καιομένου πυρός. [...] εἶχε γὰρ ὁ Αἰήτης χαλκόποδας ταύρους, οἱ τοὺς προσπελάζοντας κατέκαιον προχέοντες πῦρ τῶν μυκτήρων, οὓς ὁ Αἰήτης καταζεύξας εἰς μέσον ἤγαγε καὶ ἤροτρίασε τὴν γῆν, εἶτα λύσας ἐκέλευε τὸν Ἰάσωνα ζευγνύειν); **Ap. Rh.** III 230 ss. (καὶ οἱ χαλκοπόδας ταύρους κάμε, χάλκεα δὲ σφεων / ἦν στόματ', ἐκ δὲ πυρός δεινὸν σέλας ἀμπνεῖσκον); **Schol. in Ap. Rh.** III (Ἰάσων δὲ μετὰ τῶν Φοῖβου υἱῶν παραγενόμενος πρὸς Αἰήτην ἀξιοῖ λαβεῖν τὸ δέρος. ἀγανακτήσας δὲ ὁ Αἰήτης ἄθλους αὐτῷ προστάττει μεγάλους, ὥστε τοὺς πυρίπνους ταύρους ζεύξαι); **Schol. in Eur. Med.** 475 (πρῶται δὲ εὐεργεσίαί αἱ ἐπὶ Σκυθία, ὅτε ὁ Ἰάσων παρὰ τοῦ Αἰήτου ἐκτελέσαι τοῦτον τὸν ἄθλον κελευσθεῖς, τὸ σιδηραῖς ζεύγλαις τοὺς πυριπνῶους ζεύξαι βόας); **Asclepiad.** FGtH 12 F31, en què és Pèlias i no Eetes qui li exigeix aquest treball (τραφεῖς [sc. ὁ Ἰάσων] δὲ καὶ ἠβήσας ἔρχεται εἰς Ἰωλκὸν ἀπαιτῶν τὴν πατρῶαν ἀρχὴν τὸν Πελίαν, ὃ δὲ ἔφασκεν χρῆναι αὐτὸν πρότερον διακομίσαι τὸ χρυσοῦν δέρας ἀπὸ Κόλχων, καὶ τοὺς πυριπνῶους ἀνελεῖν ταύρους); **Palaeph.** 28, que atribueix a la Quimera la capacitat de treure foc pel nas (uid. nota

egües de Diomedes, animals antropòfags que tampoc no coneixen el jou (fins l'arribada d'Hèracles) i que vivien lligades amb una corda de bronze.

L'adjectiu πυρίπνοος també és un epítet habitual per a la Quimera¹⁴², que comparteix amb aquests toros la característica de monstre que requereix un heroi civilitzador que l'elimini (Bel·lerofontes en el cas de la Quimera) o que el redueixi, lligui o tanqui (Jàson per als toros que respiren foc).

D'aquest capítol no tenim la part de presentació del mite. Mitjançant una fórmula d'optatiu impersonal a mode de pregunta (qui hauria cregut que...?) ens introdueix l'explicació al·legòrica d'aquest passatge mític. La mateixa fórmula, però en forma enunciativa, és present al cap. 8 sobre les Harpies i cap. 11 sobre el Ciclop; sota la forma ὑπέλαβον al cap. 36 sobre les Heliades (36); en la forma del substantiu ὑπόληψις al cap. 6 sobre Tirèsias, cap. 12 sobre Atalanta i Hipòmenes i cap. 28 sobre Bòreas i Oritia (28), i amb la variant del verb πιστεύω al cap. 19 sobre els Esparts.

En aquest cas la ironia de la interrogació juga amb la paradoxa que resulta del fet mateix de respirar foc sense cremar-se, en la línia de les interpretacions que Heraclit inicia amb adjectius com ἀδύνατον (cap. 4, d'Atlant) γελοῖον (cap. 6, de Pasífae), οὐκ ἀληθές (cap. 15, de la Quimera, cap. 18, de l'Hidra, cap. 21, de l'Hades, cap. 23, d'Orfeu), πιθανότερον (cap. 26, d'Asclepi), ἄλογον (cap. 32, de Calipso), εἰκός (cap. 13, de les Fòrcides). Es tracta d'un recurs molt utilitzat pel seu antecessor Palèfat.

ἄγριοι δὲ καὶ τραχεῖς ὄντες πρὸς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ὀραθέντων ὄξεισ ἦσαν: la interpretació és paral·lela a la que ens ofereix Heraclit en el capítol 31

132) ja deia que era impossible que un ésser tal existís (τὸ θνητὴν ἔχον φύσιν πῦρ ἀποπνεῖν εὐθες).

¹⁴² cf. nota 132; significatiu és també el següent passatge de **Diod. S. IV 47, 3** en què titlla els toros de practicar la ξενοκτονία, un terme que apareix precisament en el text d'Heraclit referit a la Quimera (διαβεβοῆσθαι γὰρ ὅτι πυρίπνοοι ταῦροι περὶ τὸ τέμενος ὑπῆρχον, δράκων δ' αὐπνος ἐτήρει τὸ δέρος, ἀπὸ μὲν τῶν Ταύρων μετενεχθείσης τῆς ὀμωνυμίας ἐπὶ τὴν τῶν βοῶν ἰσχύν, ἀπὸ δὲ τῆς κατὰ τὴν ξενοκτονίαν ὠμότητος πυρπνεῖν τοὺς ταύρους μυθολογηθέντος).

sobre les egües de Diomedes, que són també salvatges i destructores, i tampoc no coneixien el jou fins que Hèracles aparegué per posar-los-el.

τὸ οὖν ἐν τάχει περὶ αὐτοὺς ἀναιρετικὸν εἰκάσθη πυρί: El mite es crea, novament, a partir d'una metàfora: la capacitat destructora d'aquestes bèsties era tal que igualava la del foc¹⁴³. Aquesta manera de concloure la interpretació i resoldre el significat intern del mite s'apropria a la dels capítols en què ofereix la visió de 'els que ho veieren', especialment el de Perseu (és tan ràpid que 'vola' i per això diu la llegenda que tenia unes sandàlies alades), però també els dels Centaures, Atalanta i Hipòmenes, Procne i Filomela o Heliades.

¹⁴³ Metàfores semblants les trobem a **Diod. S.** (παραπλησίως δὲ τοῦ τηροῦντος τὸ τέμενος Δράκοντος ὀνομαζομένου, μετενηνοχέναι τοὺς ποιητὰς ἐπὶ τὸ τερατῶδες καὶ καταπληκτικὸν τοῦ ζώου); i al **Schol. in Lyc.** 177bis 40, en què s'anomena Aquil·les πυρίπνοον pel seu valor i per la por que provoca (Πελασγικὸν δὲ Τυφῶνα ἢ δαίμονα ἢ ἀνάδοσιν πυρίπνοον τὸν Ἀχιλέα καλεῖ διὰ τὸ φοβερὸν καὶ ἀνδρεῖον εἶναι καὶ τὴν ἄλκην ἀνυπόστατον).

18. Περὶ ὕδρας.

Πολυκέφαλον ἱστορεῖται θηρίον, οὐχ οὕτως ἔχοντος τάληθοῦς· εἰκὸς δὲ νεοσσοὺς αὐτὴν ἐσχηκέναι πολλούς, οἱ συνόντες αὐτῇ καὶ τεκούση βοηθοῦντες τοὺς προσιόντας ἀπώλλυον μετ' αὐτῆς.

XVIII 2 καὶ τεκούση V All. Gal. Festa : <τῆ> τεκούση West. uidetur excidisse : ἄτε potius uel ὡς suppleuerit Festa.

Diu la llegenda que era una bèstia de molts caps, però això no pot ser cert de cap manera. És més versemblant que aquesta hagués tingut moltes cries, les quals es posaven al costat de la mare i l'ajudaven a matar els que se li acostaven.

Πολυκέφαλον ἱστορεῖται θηρίον: La fórmula amb el verb ἱστορέω, menys habitual que d'altres (apareix només al cap. 9 sobre Perseu), és equivalent a les més usades de φασὶ i λέγεται a l'hora d'introduir el mite que es vol tractar. L'ús d'aquestes formes impersonals li atorguen un doble valor al mite: d'una banda denota la seva vessant popular, que es parla de quelcom de tots conegut; de l'altra conté certes connotacions de descrèdit envers ell.

L'Hidra és un monstre de molts caps, filla de Tifó i Equidna, que viu al llac de Lerna. Pertany al cicle mític dels treballs d'Hèracles¹⁴⁴, el qual, en el seu paper d'heroi civilitzador, l'elimina. La seva condició serpentina i policefàlica lliga amb la funció de guardiana del llac¹⁴⁵.

¹⁴⁴ **Eur. Her.** 419 ss. (τάν τε μυριόκρανον / πολύφονον κύνα Λέρνας / ὕδραν); **Apd.** II 5, 2 que transmet nou caps (δεύτερον δὲ ἄθλον ἐπέταξεν αὐτῷ τὴν Λερναίαν ὕδραν κτεῖναι· αὕτη δὲ ἐν τῷ τῆς Λέρνης ἔλει ἐκτραφεῖσα ἐξέβαινεν εἰς τὸ πεδίον καὶ τὰ τε βοσκήματα καὶ τὴν χώραν διέφθειρεν. εἶχε δὲ ἡ ὕδρα ὑπερμέγεθες σῶμα, κεφαλὰς ἔχον ἑννέα); **Diod. S.** IV 11, 5 que en dóna cent (Δεύτερον δ' ἔλαβεν ἄθλον ἀποκτεῖναι τὴν Λερναίαν ὕδραν, ἧς ἐξ ἑνὸς σώματος ἑκατὸν ἀρχένης ἔχοντες κεφαλὰς ὄψεων διετετύπωντο); **Palaeph.** 38 que en dona cinquanta (Λέγεται καὶ περὶ τῆς ὕδρας τῆς Λερναίας ὅτι ὄφις ἦν ἔχων πεντήκοντα κεφαλὰς, σῶμα δὲ ἕν).

¹⁴⁵ cf. cap. 2, 33 i 36.

L'única informació que aporta sobre el passatge mític és que l'Hidra era una bèstia amb molts caps. Aquesta característica és compartida per un altre animal mitològic, Cèrber: Heraclit relaciona explícitament ambdós capítols, fins i tot la interpretació al·legòrica és la mateixa (cf. cap. 33 Τοῦτ' ἂν εἴη ὁ καὶ ἐπὶ τῆς Ὑδρας).

οὐχ οὕτως ἔχοντος τὰ ληθοῦς· εἰκὸς δὲ: No és tan habitual com en Palèfat l'ús per part d'Heraclit de l'expressió το ἀληθές per introduir la seva explicació al·legòrica o racionalista del mite. De fet apareix només a altres quatre capítols (Centaures, Quimera, Hades, Orfeu). Altres formes semblants apareixen aïllades al llarg de l'opuscle: πιθανότερον (Asclepi); γελοῖον (Pasífae); ἄλογον (Calipso); εἰκός (Fòrcides, Hidra). Per a la resta, sol limitar-se a un genèric ἔχει δὲ οὕτω o a un senzill i pragmàtic δὲ amb fort valor adversatiu.

νεοσσούς αὐτὴν ἐσχηκέναι πολλούς, οἱ συνόντες αὐτῇ καὶ τεκούση βοηθοῦντες τοὺς προσιόντας ἀπώλλυον μετ' αὐτῆς: La interpretació segons la qual un animal policèfal s'explica identificant els molts caps amb les seves cries, que l'acompanyen a tot arreu i l'ajuden a defensar-se dels enemics troba dos clars referents dins el text d'Heraclit. El primer i més evident, com ja hem vist, és el de Cèrber, que es troba en una situació paral·lela en tots els sentits a la de l'Hidra (cf. cap. 33 οὗτος γὰρ εἶχε δύο σκύμνους, ὧν ἀεὶ συμβαδιζόντων τῷ πατρὶ ἐφαίνετο εἶναι τρικέφαλος). L'altre referent, implícit si es vol, és Escil·la, en què no són les seves cries sinó els seus paràsits 'semblants a gossos' (cf. cap. 2 κυνώδεις) qui, juntament amb ella, es desfan dels qui se'ls acosten (uid. paral·lelisme formal entre τοὺς προσιόντας ἀπώλλυον d'aquest capítol i κατήσθιε τοὺς παραπλέοντας del cap. 2 sobre Escil·la).

La interpretació que ofereix Palèfat fa de l'Hidra un rei anomenat Lernos, escortat per cinquanta arquers que l'ajuden a defensar-se de l'atac d'Hèracles¹⁴⁶.

¹⁴⁶ **Palaeph.** (Λέρνος ἦν βασιλεύς καὶ ἐφρούρουν αὐτὸ πενήτηκοντα τοξόται ἀνδρεῖοι);

19. Περὶ τῶν Σπαρτῶν.

Τίς πιστεῦσαι δύναται ὅτι, τοῦ Κάδμου σπείραντος τοὺς δράκοντος ὀδόντας, ἔφυσαν ἔνοπλοι ἄνθρωποι; κρατήσας δὲ τῶν τόπων ὁ Κάδμος καὶ τὸ θηρίον ἀνελών δι' ὃ συνέβαινε ἐρημον εἶναι τὸν τόπον, τοὺς σποράδην οἰκοῦντας εἰς ἓν συνήγαγεν, οἱ ὄντες ἔνοπλοι καὶ θηριώδεις διηρέθησαν εὐθὺς πρὸς ἀλλήλους καὶ πλὴν ὀλίγων πάντες ἀπώλοντο.

XIX 1 τοὺς δράκοντος V² et edd. : τοὺς δράκοντας V¹ : τοὺς τοῦ δράκοντος Gal. : fort. τοὺς delendum Festa || **2** τῶν τόπων V : “fort. θηβῶν sed uid. cap. 15” adn. West. : Festae displicet sequens τὸν τόπον ubi τὴν χώραν scripserit.

Qui pot creure que, després que Cadme hagués sembrat les dents d'un drac, nasquessin uns homes armats? Quan Cadme tenia el domini de les terres va anihilar la bèstia culpable que la zona hagués esdevingut deserta i va congregar en un punt els habitants dispersos, els quals, armats com estaven i salvatges com eren, van combatre els uns contra els altres i, excepte uns pocs, tots van morir.

Τίς πιστεῦσαι δύναται ὅτι, τοῦ Κάδμου σπείραντος τοὺς δράκοντος ὀδόντας, ἔφυσαν ἔνοπλοι ἄνθρωποι: Cadme, després de matar el drac que guardava la font d'Ares – prop de la futura ciutat de Tebes – per consell d'Atena (o del mateix Ares, de qui també es diu que era fill el drac) va semblar-ne les dents, de les quals van sorgir uns guerrers proveïts d'armes¹⁴⁷.

¹⁴⁷ **Hellanic.** FGh 4 F1 (Ἑλλάνικος ἐν <α> Φορωνίδος, ἱστορῶν ὅτι καὶ τοὺς ὀδόντας ἔσπειρε τοῦ δράκοντος κατὰ Ἄρεως βούλησιν, καὶ ἐγένοντο πέντε ἄνδρες ἔνοπλοι, Οὐδαῖος Χθόνιος Πέλωρ Ὑπερήνωρ Ἐχίων.); **Apd. Bibl.** III 4,1 (πέμπει τινὰς τῶν μεθ' αὐτοῦ ληψομένους ἀπὸ τῆς Ἀρείας κρήνης ὕδωρ. φρουρῶν δὲ τὴν κρήνην δράκων, ὃν ἐξ Ἄρεως εἶπόν τινες γεγενῆσθαι, τοὺς πλείονας τῶν πεμφθέντων διέφθειρεν. ἀγανακτήσας ὁ Κάδμος κτείνει τὸν δράκοντα, καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ὑποθεμένης τοὺς ὀδόντας αὐτοῦ σπείρει. τούτων δὲ σπαρέντων ἀνέτειλαν ἐκ γῆς ἄνδρες ἔνοπλοι, οὓς ἐκάλεσαν Σπαρτούς); **Pherecyd.** fr. 22 Pàmias/Fowler, en què és Ares i no Atena qui mana a Cadme semblar les dents del drac (ἐπεὶ δὲ Κάδμος κατακίσθη ἐν Θήβησιν, Ἄρης διδοῖ αὐτῷ καὶ Αθηναίη τοῦ ὄφιος τοὺς ἡμίσεις ὀδόντας, τοὺς δὲ ἡμίσεις Αἰήτη· καὶ ὁ Κάδμος αὐτίκα σπείρει αὐτοὺς εἰς τὴν ἄρουραν Ἄρεως κελεύσαντος, καὶ αὐτῷ ἀναφύονται πολλοὶ ἄνδρες ὀπλισμένοι); **Palaeph.** (ὁ Κάδμος, ὄφιν ἀποκτείσας καὶ ἐκλέξας τοὺς ὀδόντας ἔσπειρεν ἐν τῇ ἰδίᾳ γῇ· ἔπειτα ἐξέφυσαν ἄνδρες τε καὶ ὄπλα);

La fórmula per introduir el mite és quasi paral·lela a la que utilitza al cap. 17 (τίς ἄν ὑπολάβοι) i a la resta de capítols on apareix qualsevol forma relativa a la veu ὑπόληψις (cap. 6, de Tirèsias, cap. 12, d'Atalanta i Hipòmenes, cap. 28, de Bòreas i Oritia) i al verb ὑπολαμβάνω (cap. 8, de les Harpies, cap. 11, del Ciclop, cap. 36, Helíades).

κρατήσας δὲ τῶν τόπων ὁ Κάδμος: Heraclit no especifica de quins indrets era amo i senyor Cadme, la qual cosa faria pensar en un tall de l'epitomista (potser per considerar que tothom sap que Cadme era senyor de Beòcia¹⁴⁸) i per tant no seria rebutjable postular la presència d'una llacuna. La mateixa expressió apareix al cap. 15, sobre la Quimera (γυνή τῶν τόπων κρατοῦσα), i al cap. 28, a propòsit de Bóreas (βασιλεὺς τῶν τόπων ἐκείνων).

τὸ θηρίον ἀνελὼν δι' ὃ συνέβαινεν ἔρημον εἶναι τὸν τόπον: El drac o serpent és tradicionalment un animal custodi (cf cap. 18, sobre l'Hidra, cap. 20, sobre les pomes d'or de les Hespèrides i cap. 33, sobre Cèrber), però també un animal salvatge que ataca els homes, la presa natural dels herois civilitzadors (cf. cap. 15 sobre la Quimera i cap. 31 sobre les egües de Diomedes)¹⁴⁹.

Schol. in Aesch. Th. 16 (φασὶν ὡς οἱ Θεβαῖοι σπαρτοὶ εἰσιν, ὡς τοῦ Ἄρεως τοὺς ὀδόντας τοῦ δράκοντος, ὃν ἀπέκτεινε ὁ Κάδμος, σπεύραντος τῆ Θεβαϊκῆ γῆ).

¹⁴⁸ Existeix un passatge paral·lel a Conó 37 (κρατεῖ Κάδμος τῆς Βοιωτῶν γῆς).

¹⁴⁹ Vid. J. Pàmias *Ferécides d'Atenes. Històries (vol. I i II)* 2008: "A pesar que són notablement ambigües les funcions atribuïdes al serpent a Grècia (vegeu L. BODSON, *I ERA ZWDIA*, Brussel·les 1978, 68-92), aquest és l'animal guardià per excel·lència en el mite, però també en el culte (per exemple, a l'acròpolis d'Atenes, on un serpent guardià rebia regularment ofrenes: vegeu ARISTÒFANES, *Lys.* 759; HERÒDOT VIII 41, 2). Tingut arreu pel 'sobirà de l'indret', el serpent encarna sovint un simbolisme cosmològic: en destruir el dragó (anomenat a vegades *Chaosdrache*), el déu o l'heroi elimina el caos per establir l'ordre en el món. D'altra banda, el combat de l'heroi contra el monstre és observat com el reflex d'un ritual iniciàtic (vegeu el combat de Perseu contra Medusa, en FERECIDES, frag. 11; o el combat d'Hèracles contra el serpent de les Hespèrides: ERATÒSTENES, *Cat.* III-IV).

τοὺς σποράδην οἰκοῦντας εἰς ἓν συνήγαγεν, οἱ ὄντες ἔνοπλοι καὶ
θηριώδεις διηνέχθησαν εὐθὺς πρὸς ἀλλήλους καὶ πλὴν ὀλίγων πάντες
ἀπώλοντο: El mite diu que Cadme, en veure sortir aquells guerrers armats, va
llençar-los pedres, de manera que ells, no sabent qui els havia atacat, van entrar
en acusacions mútues i van acabar per matar-se entre ells¹⁵⁰. És el mateix que
succeeix amb les dents del drac que Eetes fa semblar a Jàson per posar-lo a
prova¹⁵¹.

Heraclit sosté en la seva explicació racionalista que *σπαρτοί*, el terme amb
què s'anomenen aquests guerrers sorgits de la terra, nascuts de les dents del
drac, no significa 'els sembrats', tal com diu la mitologia, sino més aviat 'els
disseminats', és a dir els dispersos: els habitants de les terres que Cadme
governava vivien en un principi disseminats, sense formar un nucli urbà
concret; en fundar-se la ciutat de Tebes, totes aquestes gents es congregarien en
un mateix nucli de població, però com que eren feréstecs i no estaven
acostumats a viure en societat, van acabar matant-se els uns als altres.

Tal interpretació, si més no la idea que *σπαρτοί* són els disseminats i no els
sembrats, no és original d'aquest opuscle. Molt semblant és la notícia que ens
donen Diodor de Sicília, Androcí i Conó, que coincideixen en els canvis de
població de l'àmbit rural a l'àmbit urbà i en la idea de la congregació de
poblacions disperses en una de sola¹⁵².

¹⁵⁰ **Apd.** (Φερεκύδης δέ φησιν ὅτι Κάδμος, ἰδὼν ἐκ γῆς ἀναφυομένους ἄνδρας ἐνόπλους, ἐπ' αὐτοὺς ἔβαλε λίθους, οἱ δὲ ὑπ' ἀλλήλων νομίζοντες βάλλεσθαι εἰς μάχην κατέστησαν. περιεσώθησαν δὲ πέντε).

¹⁵¹ Ferecides ja ens informa que Ares havia lliurat la meitat de les dents a Cadme i l'altra meitat a Eetes. cf. nota 147 (Ἄρης διδοῖ αὐτῷ [sc. Κάδμω] ... τοὺς ἡμίσεις ὀδόντας, τοὺς δὲ ἡμίσεις Αἰήτη).

¹⁵² **Hellanic.** (τοὺς περιλειφθέντας ἐν τῇ μάχῃ σὺν Κάδμῳ κατοικῆσαι ἐν Θήβαις φησί); **Diod. S.** XIX 53, 4 (μετὰ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμόν, Κάδμου κτίσαντος τὴν ἀπ' αὐτοῦ προσαγορευθεῖσαν Καδμείαν συνήλθεν ἐπ' αὐτὴν λαὸς ὃν τινὲς μὲν Σπαρτὸν προσηγόρευσαν διὰ τὸ πανταχόθεν συναχθῆναι, τινὲς δὲ Θηβαγενῆ διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς προειρημένης πόλεως ὄντα διὰ τὸν κατακλυσμόν ἐκπεσεῖν καὶ διασπαρῆναι); **Androt.** FGtH 324 F60a-b (Ἀνδροτίων δὲ φησι φυγόντα ἐκ τῆς Φοινίκης τὸν Κάδμον μετὰ ἱκανῶν σποράδων, κατελθεῖν εἰς Θήβας. ὅθεν διὰ τὸ συμμιγῆς καὶ σποράδην εἶναι, Σπαρτοὶ ἐκλήθησαν); **Cono** 37 (Βοιωτίοις δὲ πρὸς τὴν ἔκπληξιν τῶν ὄπλων καὶ τῶν προλοχισμῶν καὶ

En Palèfat apareix racionalitzat el drac en forma de personificació: Drac era el rei d'aquelles terres, amb moltes riqueses, entre les quals dents d'ivori. Cadme mata Drac i el succeeix com a rei. Els amics de Drac ataquen Cadme però són vençuts, i en la seva retirada roben les dents de Drac i s'espargeixen cadascú pel seu costat, atacant les poblacions que es troben en el seu camí. 'Cadme ens ha portat aquesta desgràcia en matar Drac, perquè a causa de les seves dents hi ha un gran escampall d'homes valents que ens fan la guerra', diu el colorali del capítol¹⁵³.

τῆς ἐνέδρας δόξα παρέστη αὐτοῖς ὅπλοις ἀνεῖναι τῆς γῆς τοὺς ἄνδρας καὶ Σπαρτοὺς ὡς ἐκ τοῦ χωρίου φύντας αὐτοὺς ἐκάλεσαν. περὶ μὲν Κάδμου καὶ Θηβῶν οἰκίσεως οὗτος ὁ ἀληθὴς λόγος, τὸ δ' ἄλλο μῦθος καὶ γοητεία ἀκοῆς).

¹⁵³ **Palaeph.** 3 (ἦν δὲ βασιλεὺς τότε Θηβῶν Δράκων Ἄρεως παῖς, ἔχων ἄλλα τε πολλὰ ὅσα βασιλεὺς, καὶ δὴ καὶ ὀδόντας ἐλεφάντων. τοῦτον ὁ Κάδμος ἀποκτείνας αὐτὸς ἐβασίλευσεν· οἱ δὲ φίλοι τοῦ Δράκοντος ἐπολέμουν αὐτῷ ... οἱ οὖν φίλοι τοῦ Δράκοντος, ἐπεὶ ἤττονες ἐγένοντο τῇ μάχῃ, ἀρπάσαντες τὰ χρήματα τοῦ Κάδμου καὶ τοὺς ἐλεφαντίνους ὀδόντας κειμένους ἐν τῷ ἱερῷ, ὤχοντο φεύγοντες εἰς τὴν οἰκίαν. ἄλλοι δὲ ἀλλαχῇ διεσπάρησαν ... ἐπεὶ οὖν τοὺς ὀδόντας διαρπάσαντες ἔφυγον, ταῦτα ἔλεγον οἱ πολῖται τοιαῦτα κακὰ ἡμᾶς ὁ Κάδμος εἰργάσατο Δράκοντα ἀποκτείνας· ἐκ γὰρ τῶν ἐκείνου ὀδόντων πολλοὶ καὶ ἀγαθοὶ ἄνδρες γενόμενοι σπαρτοὶ καταγωνίζονται ἡμᾶς).

20. Περὶ τῶν χρυσῶν μῆλων.

Δράκοντά φασι τὰ τῶν Ἑσπερίδων χρυσᾶ μῆλα φυλάττειν· ἀνὴρ δὲ ἐγένετο Δράκων, ὃς ἐκ τῆς ἐπιμελείας τῶν δένδρων πολὺν ἐσώρευσε χρυσόν. τοῦτον διαπρεπεῖς ἐθήρυσαν γυναῖκες, καὶ ταῖς ἐρωτικάις ἐπιθυμίαις ἐνδήσασαι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ πρὸς τὸ λοιπὸν ὑπηρέτην ἔσχον καὶ φύλακα τοῦ κήπου.

Diuen que un drac custodiava les pomes d'or de les Hespèrides. En realitat Drac era un home que en la seva dedicació als arbres va acumular molt d'or. El van captivar distingides senyores que, un cop van dominar el seu ànim mitjançant la passió amorosa, el tenien per la resta com a servent i custodi del jardí.

Δράκοντά φασι τὰ τῶν Ἑσπερίδων χρυσᾶ μῆλα φυλάττειν: dins la complexitat i diversitat de les riques variants que emanen del mite del jardí de les Hespèrides¹⁵⁴, un dels elements més antics és la presència d'un drac o serp que custodia les pomes d'or que creixen als arbres d'aquest jardí¹⁵⁵. En aquest mateix opuscle, tot i que generalment s'accepta com a interpolació, apareix al cap. 13 com a característica de les Fòrcides que "custodiaven les pomes d'or".

No hi cap rastre de la participació d'Hèραcles en la llegenda de les pomes d'or ni cap vinculació amb Atlant ni amb la regió de l'Atlas en el text que ens ha pervingut.

¹⁵⁴ Per a un ampli i exhaustiu tractament d'aquest particular, vid. Francisco Díez de Velasco *Lenguajes de la Religión. Mitos, símbolos e imágenes de la Grecia antigua*, Ed. Trotta, Madrid 1998 75-129, i també J. Pàmias *Eratòstenes de Cirene, Catasterismes. Introducció, edició crítica, traducció i notes*. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2004.

¹⁵⁵ **Apd. Bibl.** II 5, 11 (ἐφύλασσε δὲ αὐτὰ δράκων ἀθάνατος); **Palaeph.** 18 (ἐφύλασσε δράκων); **Ap. Rh.** IV 1398 (χθόνιος ὄφις); **Schol. in Eur. Hipp.** 742 (τὸν δράκοντα τὸν μηλοφύλακα); **Diod. S.** IV 26, 2 (δράκοντος φοβερωτάτου); **Eratosth. Cat.** 3 (φύλακα τὸν ὄφιν ὑπερμεγέθη ὄντα). Per al caràcter custodi de serps i dracs, uid. cap 33 sobre Cèrber.

ἀνὴρ δὲ ἐγένετο Δράκων, ὃς ἐκ τῆς ἐπιμελείας τῶν δένδρων πολὺν ἐσώρευσε χρυσόν: El tractament que rep la figura del drac custodi és el que sol dispensar Heraclit a éssers de característiques semblants, que consisteix a identificar animals com a nom de persones (cf. el cap. 7, en què el toro de qui s'enamora Pasífae seria en realitat un home anomenat Toro; el cap. 15, on apareix la Quimera, racionalitzada com una dona acompanyada en tot moment dels seus guardaespalles, de noms Drac i Lleó; el cap 24, on Moltó ajuda a escapar Hel·le i Frixos; i fins i tot el cap. 38, en què s'insinua el mateix per a Selene).

Per bé que altres autors també es facin ressò d'aquesta visió del mite¹⁵⁶, no tenim notícia de cap personatge que s'enriquis fent-se càrrec dels arbres del jardí. En aquest cas ben podria tractar-se d'una recreació del mateix Heraclit per donar coherència al tractament que fa de les Hespèrides i justificar-ne el comportament.

τοῦτον διαπρεπεῖς ἐθήρευσαν γυναῖκες, καὶ ταῖς ἐρωτικάις ἐπιθυμίαις ἐνδήσασαι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ πρὸς τὸ λοιπὸν ὑπηρέτην ἔσχον καὶ φύλακα τοῦ κήπου: La situació que viu Drac, convertit en servent a disposició d'unes distinguides senyores a canvi de favors sexuals, és força paral·lela a la del cap. 16, en què Circe transforma els homes 'mitjançant una poció'¹⁵⁷, els sedueix

¹⁵⁶ Almenys dos autors transmeten un Drac pastor de les ovelles que pasturaven aquell jardí, anomenades 'daurades' per la seva bellesa i abundància: **Palaeph.** (τούτῳ [sc. Ἐσπέρω] δὲ ἦσαν ὄϊς καλαὶ καὶ εὐκαρποὶ [...] ἐπὶ τούτῳ δὴ ὠνομάζοντο χρυσαί· κάλλιστον γὰρ ὁ χρυσός, ἦσαν δὲ κάκειναι κάλλισται. μήλα δὲ ἐκαλεῖτο τὰ πρόβατα [...] τὸν ποιμένα αὐτῶν ὀνόματι Δράκοντα); **Diod. S.** (τινὲς δὲ λέγουσι ποιμένας προβάτων κάλλει διαφέρουσας κεκτηθῆσαι τὰς Ἐσπερίδας, χρυσαῖ δὲ μήλα ἀπὸ τοῦ κάλλους ὠνομάσθαι ποιητικῶς. [...] Δράκοντα δὲ τῶν ποιμνῶν ἐπιμελητὴν καθεστάμενον, καὶ ῥώμῃ σώματος καὶ ἀλκῇ διαφέροντα, τηρεῖν τὰ πρόβατα).

¹⁵⁷ Cf. la interessant aportació al respecte de J. Pàmias (2004) cap. 1: "Les Hespèrides presenten traces d'una "depuració" progressiva, pròpia del pensament mític grec (Kirk, 1985, 247 ss.), que les ha despullades dels trets més repugnants i monstruosos (cf. Wilamowitz, 1959d, 262): si Hesíode (Th. 211 ss.) les col·loca a tocar de les tenebres infernals i primordials (tal com escau a les filles de la nit), i Epimènides les equipara a les Harpies (FVS 3B9; cf. **Acus.** F10 Fowler), en canvi, la literatura (i sobretot la iconografia) del classicisme ha llimat sensiblement els aspectes

‘amb cants’¹⁵⁸, i els té ‘atrapats en el delit de les seves passions, empesos irracionalment al plaer’. D'altra banda, el tema de l'home vençut per les pròpies passions és present també als capítols de les ‘heteres’ (Escilla, Harpies i Sirenes devoren les existències dels homes que se'ls apropen) i fins i tot en el cas d'Odisseu i Calipso, per bé que menys explícit.

més violents i ha accentuat la figuració idíl·lica del jardí. [...] Segons una variant que ens documenta la iconografia vascular (Díez de Velasco, 1998, 112-114: sobretot al sud d'Itàlia), les Hespèrides adormen la serp amb un filtre màgic (vid. LIMC, s.u. "Hesperides", 36; cf. Sitting, 1912, 1246; Furtwängler, 1886-1890, 2227)".

¹⁵⁸ Existeix una tradició que atribueix a les Hespèrides dots musicals, tot i que sota diferents pretextos. Hesíode (Theog. 276) diu que tenen una veu aguda (λιγύφωνοι); **Ap. Rh.** IV 1399 les anomena 'cantores' (ἀείδουσαι); a l'escoli a **Eur. Hipp.** ploren amb cants la mort de Drac a mans d'Hèraclès (ἐπειδὴ καὶ αὐταὶ νῦν ἐν θρήνοις εἰσὶν θρηνοῦσαι τὸν δράκοντα [...] διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἀοιδούς αὐτὰς λέγει, διὰ τὸ ἐπὶ θρήνοις εἶναι).

21. Περὶ τῶν ἐν Ἄιδου.

Λέγεται ὡς Ἡρακλῆς κατελθὼν <εἰς Ἄιδου> ἀνήλθεν ἀναγαγὼν τὸν Κέρβερον, καὶ Ὀρφεὺς ὡσαύτως Εὐρυδίκην τὴν γυναῖκα. τὸ δ' ἀληθές, ὅτι ὀπηνίκα τις ἐκ μακρᾶς ἀποδημίας καὶ ἐπικινδύνου δια<ν>τλήσας ἐσώθη, ἔφασκον ἐξ Ἄιδου αὐτὸν διασεσῶσθαι. ὅθεν ἔτι καὶ νῦν τοὺς μακροὺς πόνους καὶ παραβόλους ὁδοὺς καὶ ἐπισφαλεῖς νόσους φεύγοντας φάσκομεν ἐξ Ἄιδου σεσῶσθαι.

XXI 1 εἰς Ἄιδου suppl. Festa | ἀναγαγὼν V All. Gal. West. : ἀνάγων corr. Hercher Festa || **3** ἐπικινδύνου edd. : ἐπὶ κινδύνου V | διαντλήσας corr. Mehler Festa : διατλήσας V All. Gal. West. : ἄλης Hercher || **5** φεύγοντας V All. Gal. West. : διαφεύγοντας Festa.

Es diu que Hèracles, després de davallar a l'Hades, va tornar a pujar enduent-se Cèrber, i que Orfeu féu el mateix amb la seva dona Eurídice. El cert és que, quan algú tornava sa i estalvi d'una absència perllongada i perillosa i havia sobreviscut fins al final, es deia que s'havia salvat de l'Hades. D'aquí que també encara ara, els que se n'han sortit de llargues penalitats, viatges temeraris i incertes malalties, diem que s'han salvat de l'Hades.

Λέγεται ὡς Ἡρακλῆς κατελθὼν <εἰς Ἄιδου> ἀνήλθεν ἀνάγων τὸν Κέρβερον, καὶ Ὀρφεὺς ὡσαύτως Εὐρυδίκην τὴν γυναῖκα: Aquest capítol va dedicat a aquells que han aconseguit sortir de l'Hades, defugir la sort ineludible de qui hi entra i tornar al món dels vius. Per a tal objectiu Heraclit recorre a dos exemples mítics prou coneguts. Un és el descens al món subterrani d'Hèracles per acomplir un dels treballs que li imposa Euristeu: apresar i endur-se el gos tricèfal Cèrber, guardià de les portes del regne d'Hades. L'altre és Orfeu, que hi davalla amb la intenció de convèncer Hades i Persèfone d'endur-se i retornar a la vida la seva esposa morta.

La complexitat del mite de la *katábasis* d'Orfeu seria inabastable en un capítol d'aquestes característiques. La versió canònica d'aquest particular és obra d'Ovidi. Hem de tenir en compte que l'esposa d'Orfeu apareix per primera vegada en Hermesíanax¹⁵⁹ amb el nom d'Agríope i que és el poeta Mosc¹⁶⁰ el primer testimoni d'Eurídice com a dona d'Orfeu. El tema de la serp (d'altra banda animal intermediari entre el món infernal i el món humà), malgrat que no es pot excloure l'existència d'una font grega perduda, només es troba en autors llatins.

τὸ δ' ἀληθές, ὅτι ὀπηνίκα τις ἐκ μακροῦς ἀποδημίας καὶ ἐπικινδύνου διακν>τλήσας ἐσώθη, ἔφασκον ἐξ Ἄιδου αὐτὸν διασεσῶσθαι. ὅθεν ἔτι καὶ νῦν τοὺς μακροὺς πόνους καὶ παραβόλους ὁδοὺς καὶ ἐπισφαλεῖς νόσους φεύγοντας φάσκομεν ἐξ Ἄιδου σεσῶσθαι: 'Salvar-se de l'Hades' com a metàfora d'haver estat en greu perill, d'haver vist la mort¹⁶¹. És probable que ens trobem davant d'una dita popular, que en un principi feia referència a llargs viatges i a perills (uid. iteratiu imperfect *ἔφασκον*) i que per extensió s'utilitza a l'època de l'autor (uid. iteratiu present 1p. plural *φάσκομεν* i l'expressió *ἔτι καὶ νῦν* 'encara avui') també per a llargues penalitats, viatges temeraris i incertes malalties. Glosses semblants són presents al cap. 1 sobre Medusa, cap. 9 sobre Perseu, cap. 25 sobre Pans i Sàtirs, cap. 32 sobre Calipso i Odisseu i cap. 37 sobre Panoptes.

¹⁵⁹ **Hermesian.** F7 Powell = **Athen.** 597b (οἶν μὲν φίλος υἱὸς ἀνήγαγεν Οἰαγρόιο / Ἀγριόπην Ἐρήσαν στείλαμενος κιθάρην / Αἰδόθεν. [...] Ἐνθεν ἀοιδιάων μεγάλους ἀνέπεισεν ἀνακτας / Ἀγριόπην μαλακοῦ πνεῦμα λαβεῖν βίτου).

¹⁶⁰ **Mosch.** III 113 (χῶς Ὀρφεί πρόσθεν ἔδωκεν / ἀδέα φορμίζοντι παλίσσυτον Εὐρυδίκειαν).

¹⁶¹ Expressions molt similars per a aquest concepte les trobem en autors tan antics com **Pind.** fr. 121 (κεῖνοι [sc. θεοί] γάρ τ' ἄνοσοι καὶ ἀγήραοι / πόνων τ' ἄπειροι, βαρυβόαν / πορθμὸν πεφευγότες Ἀχέροντος) i **Aesch.** Ag. 667 (Ἄδην πόντιον πεφευγότες).

22. Περὶ Φαέθοντος.

Οὗτος Ἥλιου ὦν υἱὸς ἐπεθύμησεν εἰς τὸ τοῦ πατρὸς ἄρμα ἀναβὰς διφρεῦσαι· ἀπείρως δὲ τοῦτο ποιοῦντος καὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπολλυμένων ὑπὸ τοῦ καύματος, ὁ Ζεὺς αὐτὸν ἐκεραύνωσεν***

XXII 3 lacunae signum apposuit Festa, librarius enim cod. V hic quoque in mg. ἀλληγορ/ adscripsit.

*Ell, que era fill d'Hèlios, va sentir el desig de pujar al carro del pare per conduir-lo. Inexpert com era en aquesta pràctica, va fer perir els homes per la xardor, i Zeus el va fulminar ****

Οὗτος Ἥλιου ὦν υἱός: La majoria d'autors consideren Faetont¹⁶² fill del déu solar Hèlios i de la mortal Clímene¹⁶³, per bé que uns pocs aporten altres versions pel que fa a la paternitat i maternitat del jove¹⁶⁴. Heraclit omet tota la part del mite corresponent a la disputa entre Faetont i la seva mare, en què ella li assegura que el seu pare veritable no és Mèrops, un mortal, sinó el déu Hèlios. El fill li demana proves fefaents que tals afirmacions són certes, de manera que Clímene li encomana que vagi a visitar-lo per tal que sigui el mateix Sol qui li confirmi. No ens és possible determinar fins a quin punt el lapse entre la discussió entre mare i fill i l'escena en què Faetont ja és damunt del carro es deu a un tall produït per l'epitomista o bé és una omissió volguda per l'autor, considerant aquest que la seqüència és prou coneguda.

¹⁶² L'adjectiu φαέθων (resplendent, lluminós) és en principi un epítet del sol, de la mateixa manera que ho és també ὑπερίων (el que travessa el cel).

¹⁶³ **Plat.** *Tim.* 228b s. (Φαέθων Ἥλιου παῖς); **Diod. S.** V 23 (πολλοὶ γὰρ τῶν τε ποιητῶν καὶ τῶν συγγραφέων φασὶ Φαέθοντα τὸν Ἥλιου μὲν υἱόν); **Paus.** II 3, 2 (Φαέθοντα Ἥλιου παῖδα); **Palaeph.** 52 (Φαέθων ὁ τοῦ Ἥλιου παῖς); **Olymp. in Arist. Meteora** 66 (Φαέθων, φησὶν, ὁ ἀπὸ Ἥλιου καὶ Κλυμένης).

¹⁶⁴ **Apd. Bibl.** III 14, 3 (Κέφαλος ... παῖδα ἐγέννησε Τιθωνόν, οὗ παῖς ἐγένετο Φαέθων); **Schol in Od.** XVII 208 (Ἥλιος Ῥόδη μιχθεὶς ... ἴσχει Φαέθοντα).

ἐπεθύμησεν εἰς τὸ τοῦ πατρὸς ἄρμα ἀναβὰς διφρεῦσαι: com a última prova de la seva paternitat, Faetont li demana a Hèlios que li permeti conduir el carro del Sol per un dia. Aquest en un principi s’hi nega, però davant la insistència del noi, entre precís i fins i tot llàgrimes, acaba deixant-se convèncer, malgrat ser-ne conscient de la seva manca de perícia¹⁶⁵. La font amb que connecta més directament el text d’Heraclit, si més no quant a la forma, és probablement el testimoni de Palèfat 52 (cf. Φαέθων ὁ τοῦ Ἡλίου παῖς πόθον ἐσχηκῶς παράλογον ἐπιβῆναι τοῦ πατρικοῦ ἄρματος).

ἀπείρως δὲ τοῦτο ποιῶντος καὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπολλυμένων ὑπὸ τοῦ καύματος: Els pitjors temors del pare s’acompleixen i el fill no és capaç de dominar els cavalls, de manera que el carro que du el Sol comença a sortir-se del recorregut establert i, fora de control, a apropar-se perillosament als homes, tot rostint-los i provocant l’abradió d’una part de la terra, al mateix temps que la manca d’energia solar corresponent provoca la congelació de l’altra¹⁶⁶. Hi ha dos autors, a més, que ens ofereixen la seva interpretació particular d’aquest mite: Plató al seu *Timeu* ens dóna una explicació racionalista, segons la qual el mite de Faetont no seria altra cosa que una imatge per descriure la desviació

¹⁶⁵ **Schol. in Od.** (ἐδεῖτο τοῦ πατρὸς ἐπ’ ὀλίγον αὐτῶ συγχωρῆσαι τὸ ἄρμα καὶ τοὺς ῥυτήρας, ὅπως κατοπτεῦσειε τὸν κόσμον. ὁ δὲ Ἥλιος ἀκούσας παραυτὰ μὲν ἀντέλεγεν εἰδῶς ἃ πείσεται, σφόδρα δὲ αὐτῶ ἐγκειμένῳ συγχωρεῖ διδάξας ὅ τι τὸ μεταίχιμιον); **Diod. S.** (πειῖσαι τὸν πατέρα μίαν ἡμέραν παραχωρῆσαι τοῦ τεθρίππου); **Palaeph.** (πολλαῖς ἰκεσίαις καὶ δάκρυσι πείθει τοῦτον); **Olymp.** (ἤτησε τὸν ἴδιον πατέρα παραδοῦνα αὐτῶ τὸ ἄρμα, ἐφ’ ᾧ ἠνιοχεῖται. ἐπέισθη, ἔδωκεν).

¹⁶⁶ **Plat.** (τὸ τοῦ πατρὸς ἄρμα ζεύξας διὰ τὸ μὴ δυνατὸς εἶναι κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς ὁδὸν ἐλαύνειν τὰ τ’ ἐπὶ γῆς συνέκαυσεν); **Schol. in Od.** (ἐπιβὰς δὲ ἐκεῖνος τοῦ ἄρματος ἀτάκτως ἐφέρετο, ὥστε πάντα τὰ ἐπὶ τῆς γῆς φρυγύνει); **Palaeph.** (ἠνιοχεῖν οὐκ εἰδῶς ... τοῖς ἵπποις παρασυρεῖς ... πλείονων τῆς περιοικίδος καταπυρποληθέντων μερῶν); **Arist. De Mundo** (τὰ πρὸς ἕω μέρη κατέφλεξαν, αἱ δὲ πρὸς ἑσπέραν ἐκ γῆς ἀναβλύσασθαι καὶ ἐκφυσήσασθαι); Diodor de Síclia i Olimpiodor coincideixen a identificar la part cremada del cel amb la galàxia: **Diod. S.** (τὸν μὲν Φαέθοντα ἐλαύνοντα τὸ τέθριππον μὴ δύνασθαι κρατεῖν τῶν ἠνίων, τοὺς δ’ ἵππους καταφρονήσαντας τοῦ παιδὸς ἐξενεχθῆναι τοῦ συνήθους δρόμου, καὶ τὸ μὲν πρῶτον κατὰ τὸν οὐρανὸν πλανωμένους ἐκυρῶσαι τοῦτον καὶ ποιῆσαι τὸν νῦν γαλαξίαν καλούμενον κύκλον, μετὰ δὲ ταῦτα πολλὴν τῆς οἰκουμένης ἐπιφλέξαντας οὐκ ὀλίγην κατακάειν χώραν); **Olymp.** (ἀτεχνῶς ἤλασεν, ἐλάσας κατέφλεξε, καὶ ὁ τόπος ἐκεῖνος ὁ καταφλεχθεὶς ἐστὶν ὁ γαλαξίας).

d'alguns cossos celestes que destrueixen amb el seu foc tot allò que hi ha damunt la terra; Olimpiodor, al seu torn, amplia d'alguna manera aquesta explicació i anomena Faetont amb el terme de 'cometa' i a continuació dóna sentit al·legòric a cadascun dels elements que ha exposat anteriorment¹⁶⁷.

Són interessants en aquest punt les reflexions de Gregory Nagy¹⁶⁸, que recull primer les opinions d'altres estudiosos que associen l'episodi de Faetont amb un fenomen celest no habitual sinó esporàdic; a continuació mostra el seu desacord i assenyala amb encert que aquest mite 'presenta un problema, no una solució. És més, aquest problema té a veure amb la condició humana, no amb forces celestes'.

ὁ Ζεὺς αὐτὸν ἐκεραύνωσεν***: Pel que fa a la mort de Faetont, els testimonis solen adduir que el carro es desvia del seu camí, perd la verticalitat i Faetont cau al riu Erídan¹⁶⁹; no són pocs, però, els autors que recullen la variant en què Zeus, per tal d'evitar que el jove continui cauteritzant la terra, el fulmina i és llavors quan el seu cos cau al riu¹⁷⁰.

Hi ha, dins l'opuscle d'Heraclit, un lloc paral·lel d'heroi fulminat per Zeus per contravenir o transgredir una llei establerta. És el cas d'Asclepi, eliminat per Zeus a instàncies d'Hades, que es lamenta que el jove metge no només salva els

¹⁶⁷ **Plat.** (τοῦτο μῦθος μὲν σχῆμα ἔχον λέγεται, τὸ δὲ ἀληθές ἐστι τῶν περὶ γῆν κατ' οὐρανὸν ἰόντων παράλλαξις καὶ διὰ μακρῶν χρόνων γιγνομένη τῶν ἐπὶ γῆς πυρὶ πολλῶ φθορὰ); **Olymp.** (ἀλληγορήσωμεν οὕτως· ὁ Φαέθων κομήτης ἦν).

¹⁶⁸ G. Nagy "Phaethon, Sappho's Phaon and the white rock of Leukas". *HSPH* 1973 77 137-177.

¹⁶⁹ **Palaeph.** (ἐκτινάσσεται παρὰ τὸν Ἡριδανὸν ποταμὸν καὶ ἀποπνίγεται); **Paus.** I 4,1 (... Ἡριδανός, ἐφ' ᾧ τὰς θυγατέρας τὰς Ἥλιου οἰόμενοι τὸ περὶ τὸν Φαέθοντα τὸν ἀδελφὸν πάθος).

¹⁷⁰ **Diod. S.** (διὸ καὶ τοῦ Διὸς ἀγανακτήσαντος ἐπὶ τοῖς γεγενημένοις, κεραυνῶσαι μὲν τὸν Φαέθοντα, ἀποκαταστήσαι δὲ τὸν ἥλιον ἐπὶ τὴν συνήθη πορείαν. τοῦ δὲ Φαέθοντος πεσόντος πρὸς τὰς ἐκβολὰς τοῦ νῦν καλουμένου Πάδου ποταμοῦ, τὸ δὲ παλαιὸν Ἡριδανοῦ...); **Schol. in Od.** (καὶ δὴ τῆς ἀφροσύνης ἐπισχεῖν αὐτὸν κεραυνῶ τὸν Δία. καταπεσόντος δὲ αὐτοῦ μετὰ τῆς θείας φλογὸς ἐπὶ τὸν Ἡριδανὸν ποταμὸν ...); **Arist. Mirabulum auscultationes** (μυθεύουσι δὲ οἱ ἐγχώριοι Φαέθονται κεραυνωθέντα πεσεῖν εἰς ταύτην τὴν λίμνην [sc. Ἡριδανόν]); **Olymp.** (ὁ Ζεὺς ὀργισθεὶς ἐκεραύνωσεν ... διὸ καὶ ἐν τῷ Ἡριδανῶ λέγουσι τοῦτον πεπτακέναι); **Plat. Tim.** (κεραυνωθεὶς διεφθάρη); **Schol. in Arat.** 355, 10 (καὶ γὰρ ἐκεραυνώθη μετασχὼν τοῦ κεραυνοῦ τοῦ Φαέθοντος. εἰς αὐτὸν γὰρ κατηνέχθη ὁ Φαέθων ὑπὸ Διὸς καταφλεχθεὶς διὰ τὸ ἐπιβῆναι τῷ τοῦ Ἥλιου ἄρματι).

malalts de la mort sinó que fins i tot gosa tornar els morts a la vida. No és competència d'un mortal ressuscitar els morts, com tampoc no ho és conduir el carro del Sol. Però Faetont negligeix la seva condició humana, en tant que fill d'una mortal, amb la fatal conseqüència de la seva mort¹⁷¹.

Festa, a la seva edició de 1902, conjectura una llacuna al final del capítol, basant-se en el fet que en el manuscrit que conserva l'opuscle, el copista escriu *ἀλληγορ.* al marge allà on comença la interpretació del mite. En aquest cas el signe hi és però la interpretació manca. Aquest fet, sumat a la naturalesa pròpia d'aquest text, encaminat a guarir els mites dels seus elements confusos, ens inclina a pensar que probablement Festa tingui raó.

El mite continua al cap. 36 sobre les Heliades, les germanes de Faetont, que van a buscar el cos del noi al riu Erídan, i tal és el seu plany, que queden convertides en àlbers.

¹⁷¹ Per a un ampli desenvolupament d'aquest particular, v. G. Nagy *op.cit.*, que estableix paral·lelismes entre el significat del riu Erídan i el significat d'Ocèan, i entre la desil·lusió de Faetont i la d'Èdip.

23. Περὶ Ὀρφέως.

Οὗτος κινεῖν λέγεται καὶ πέτρας καὶ δένδρα καὶ θήρας οἰωνούς τε· εἶποι δ' ἄν τις ἀληθῶς ὅτι θηριώδεις ὄντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ οὔτε ἔθνη οὔτε νόμους εἰδότας εἰς δεισιδαιμονίαν ἀγαγόν, καὶ ἐπὶ τὸ εὐσεβεῖν παρακαλέσας πετρώδεις ὄντας καὶ δενδρώδεις καὶ διὰ τῶν λόγων κηλήσας ταύτης τῆς φήμης ἔτυχε.

XXIII 1 καὶ θήρας οἰωνούς τε del. Hercher | θήρας corr. Festa : θήρας V All. Gal. West. || **4** πετρώδεις ... κηλήσας del. Hercher | δενδρώδεις corr. Festa : θηριώδεις V All. Gal. West. | καὶ (ante διὰ) “partim eras. in V” adn. Festa, bene autem legitur : omm. All. Gal. West. || **5** ἔτυχε V Festa : ἔτυχεν All. Gal. West.

Es diu d'ell que feia moure les roques i els arbres, les feres i les aus. Algú diria amb encert que, conduint vers el respecte als déus els homes que eren salvatges i que no coneixien ni lleis ni costums i cridant a la veneració els que eren com roques i arbres, tot seduïnt-los amb paraules, es va guanyar aquesta fama.

Οὗτος κινεῖν λέγεται καὶ πέτρας καὶ δένδρα καὶ θήρας οἰωνούς τε: Són nombrosos els testimonis literaris que evoquen i celebren el poder de seducció que la música d'Orfeu exerceix sobre la natura: les pedres i els arbres¹⁷² es mouen al so de la seva cítara, els animals salvatges jauen inofensius, els ocells el segueixen i els peixos salten al ritme que ell marca¹⁷³. Fins i tot el mar

¹⁷² La roca i l'arbre sovint són símbols de primitivisme: els centaures es presenten davant dels làpites armats amb troncs i roques ja que no posseïen armes treballades. cf. també **Od.** XIX 162-164 (ἀλλὰ καὶ ὡς μοι εἶπε τεὸν γένος, ὀππόθεν ἔσσι / οὐ γὰρ ἀπὸ δρυός ἔσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης." / τὴν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πολύμητις Ὀδυσσεύς) i **Hes. Th.** 35 (ἀλλὰ τί μοι ταῦτα περὶ δρῶν ἢ περὶ πέτρης;), així com Y. Vadé: “Sur la maternité du chêne et de la pierre”. *RHR* 1977 1 3-42.

¹⁷³ El testimoni més antic sobre aquest aspecte és **Simònides** PMG 567 (F40) (τοῦ καὶ ἀπειρέσιοι / πωτῶντ' ὄρνιθες κεφαλᾶς, / ἀνὰ δ' ἰχθύες ὄρθοι / κυανέου 'ξ ὕδατος ἄλ- / λοντο καλαῖ σὺν αἰοιδᾷ), cf. a més, a mode d'exemple **Eur. Bacch.** 560-563 (τάχα δ' ἐν ταῖς πολυδένδροισιν Ὀλύμπου / θαλάμαις, ἔνθα ποτ' Ὀρφεὺς κιθαρίζων / σύναγεν δένδρεα μούσαις / σύναγεν θήρας ἀγρώστας); *Iph. Aul.* 1211s. (εἰ μὲν τὸν Ὀρφέως εἶχον, ᾧ πάτερ, λόγον / πείθειν

indomable es calma i la tempesta amaina quan Orfeu entona el seu cant¹⁷⁴. Aquest poder sobre la natura es farà aviat extensiu a altres éssers monstruosos: només Orfeu és capaç de contrarrestar, oposant-hi la seva música, el cant de les Sirenes i derrotar-les¹⁷⁵ (és aquesta la seva gran missió a bord de l'Argo, a banda de marcar el ritme als remers).

εἴποι δ' ἄν τις ἀληθῶς ὅτι: No és tan habitual com en Palèfat l'ús per part d'Heraclit de l'expressió τὸ ἀληθές per introduir la seva explicació al·legòrica o racionalista del mite. De fet apareix només a altres quatre capítols (Centaures, Quimera, Hidra, Hades). Altres formes semblants apareixen aïllades al llarg de l'opuscle: πιθανότερον (Asclepi); γελοῖον (Pasífae); ἄλογον (Calipso); εἰκός (Fòrcides, Hidra). Per a la resta, sol limitar-se a un genèric ἔχει δὲ οὕτω o a un senzill i pragmàtic δὲ amb fort valor adversatiu.

θηρώδεις ὄντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ οὔτε ἔθη οὔτε νόμους εἰδόμενος εἰς δεισιδαιμονίαν ἀγαγών, καὶ ἐπὶ τὸ εὐσεβεῖν παρακαλέσας πετρώδεις ὄντας καὶ δενδρώδεις καὶ διὰ τῶν λόγων κηλήσας ταύτης τῆς φήμης ἔτυχε: El mite d'Orfeu ha estat objecte de racionalització per part de diversos autors, d'èpoques molt diferents, i amb resultats d'allò més dispers. Existeix una tradició lligada a la interpretació segons la qual el poder de seducció de la música d'Orfeu sobre animals, roques i arbres és una al·legoria del poder de la

ἐπάδουσ', ὥσθ' ὀμαρτεῖν μοι πέτρας); **Agatharch.** VII 49 (καὶ τῶ μὲν κιθαρίζοντι διὰ φιλομουσίαν τὰ ὄρη καὶ τὰς πέτρας ἀκολουθεῖν); **Paus.** IX 17, 7 (τοιαῦτα δὲ ἕτερα λέγεται καὶ περὶ Ὀρφέως, ὡς κιθαρωδοῦντι ἔποιτο αὐτῶ τὰ θηρία); **Iamb.** V.P. XIII 62, 6 (διὰ τούτων δὴ καὶ τῶν παραπλησίων τούτοις δέδεικται τὴν Ὀρφέως ἔχων ἐν τοῖς θηρίοις ἡγεμονίαν καὶ κηλῶν αὐτὰ καὶ κατέχων τῇ ἀπὸ τοῦ στόματος τῆς φωνῆς προϊούση δυνάμει) entre d'altres.

¹⁷⁴ cf. **Ap. Rh.** II 161-163 (Ὀρφεὶ φόρμιγγι συνοίμιον ὕμνον ἄειδον / ἐμμελέως, περὶ δὲ σφιν νήγεμος ἀκτὴ / μελπομένοις); **Philostr.** *Im.* II 15,1 (καὶ θέλγει τὴν θάλατταν Ὀρφεὺς ἄδων, ἢ δὲ ἀκούει καὶ ὑπὸ τῇ ᾠδῇ κεῖται ὁ Πόντος).

¹⁷⁵ cf. **Ap. Rh.** IV 907 (παρθενίην δ' ἐνοπήν ἐβύησατο φόρμιγγι); **Herodor.** FGtH 31 F43b = **Schol. in Ap. Rh.** I 23 (μάντις ὦν ὁ Χείρων ἔχρησε δύνασθαι καὶ τὰς Σειρήνας παρελθεῖν αὐτοῖς Ὀρφέως συμπλέοντος); **Apd. Bibl.** I 9, 25 (παραπλεόντων δὲ Σειρήνας αὐτῶν, Ὀρφεὺς τὴν ἐναντίαν μοῦσαν μελωδῶν τοὺς Ἀργοναύτας κατέσχε).

música per seduir els homes i fins i tot per civilitzar els éssers humans més rudes i aliens a la cultura. Aquesta tradició la trobem recollida a l'escoli als *Treballs* d'Hesíode 143, que parla dels homes de l'edat de bronze en tant que salvatges i els compara amb feres i arbres, i a Dió Crisòstom, que compara el poder d'Orfeu d'encantar pedres, plantes i arbres amb la força de l'art d'Homer, capaç d'atraure i civilitzar homes estrangers i ignorants¹⁷⁶; a Pausànias¹⁷⁷, que opina que Orfeu va superar els seus predecessors en la composició literària, tot assolint un alt grau de poder; a la *Historia Alexandri*¹⁷⁸, en què l'oracle diu a Alexandre que ha de continuar el seu camí a través de pobles bàrbars i convèncer-los, igual que Orfeu va fer amb les feres; i a Eustati¹⁷⁹, segons el qual la música, element d'inspiració divina, expulsa la irracionalitat i la salvatgia

¹⁷⁶ **Schol. in Hes. Op.** 143 (τοῦτο δὴ τὸ χαλκοῦν γένος <ἐκ μελιᾶν> εἶπε φῦναι, Δωρικῶς, ἀντὶ τοῦ ἐκ τῶν μελιῶν τῶν δένδρων, οὐχὶ ἐκ τῶν Μελιῶν Νυμφῶν – καὶ γὰρ Μελίας Νύμφας εἶναι φασιν – ἄτοπον δὲ τὸ ἐκ τοῦ θείου γένους ὄντας θηριώδεις φῦναι, ἀλλ' ὡς ἐκ δένδρων στερεῶν καὶ δυσσῆπτων γεγονότας τὰ τε σώματα γενέσθαι ἰσχύοντας καὶ τὰ ἦθη ἀτεράμονας καὶ βιαίους); **D. Chrys.** LIII 7ss. ([Sobre Homer] τοσοῦτον ἴσχυσεν ἑνὸς ἀνδρὸς μουσικῆ· καὶ δοκεῖ ἔμοιγε τῇ δυνάμει ταύτῃ τὰς τε Σειριῆνας ὑπερβαλέσθαι καὶ τὸν Ὀρφέα. τὸ γὰρ λίθους τε καὶ φυτὰ θηρία κηλεῖν καὶ ἄγειν τί ἐστιν ἕτερον ἢ τὸ βαρβάρους ἀνθρώπους ἀσυνέτους τῆς Ἑλληνικῆς φωνῆς οὕτως ἄγαν χειρώσασθαι, μήτε τῆς γλώττης μήτε τῶν πραγμάτων ἐμπείρους ὄντας, ὑπὲρ ὧν ὁ λόγος, ἀλλὰ ἀτεχνῶς καθάπερ οἶμαι πρὸς κιθάραν κηλουμένους; ἡγοῦμαι δὲ ἔγωγε πολλοὺς καὶ τῶν ἀμαθεστέρων ἔτι βαρβάρων τὸ γε ὄνομα ἀκηκοέναι τὸ Ὀμήρου, ὃ, τι δὲ δηλοῖ, τοῦτο μὴ εἰδέναι σαφῶς, εἴτε ζῶν εἴτε φυτὸν εἴτε πρᾶγμα ἕτερον). cf també **Schol. in Plat. Resp.** 544d (οἱ γὰρ παλαιοὶ ἐκ δρυῶν καὶ πετρῶν τοὺς πρὸ αὐτῶν γεννηθῆναι ὑπελάμβανον, διὰ τὸ τὰς τικτούσας εἰς στελέχη καὶ σπήλαια τὰ βρέφη ἐκτιθέναι, ἐπεὶ καὶ τὰς μίξεις κατὰ τὰς ἐρημίας ἐποιοῦντο οἱ πάλοι ἀνθρώποι, δρυῶν ἢ πετρῶν πλησίον).

¹⁷⁷ **Paus.** IX 30, 4 (ὁ δὲ Ὀρφεὺς ἐμοὶ δοκεῖν ὑπερεβάλετο ἐπῶν κόσμῳ τοὺς πρὸ αὐτοῦ καὶ ἐπὶ μέγα ἦλθεν ἰσχύος οἷα πιστευόμενος εὐρηκέναι τελετὰς θεῶν καὶ ἔργων ἀνοσίων καθαροὺς νόσων τε ἰάματα καὶ τροπὰς μηνιμάτων θεῶν).

¹⁷⁸ I 42, 7 (καμῖν ἔχεις Ἀλέξανδρε βασιλεῦ μετὰ ἰδρώτων καὶ κόπων, τὰ τῶν βαρβάρων ἔθνη καὶ τὰς τῶν Ἑλλήνων πόλεις καθυποτάσσων καὶ διὰ θηρίων τὴν ὁδοιποροῖαν ποιούμενος, ὡσπερ ὁ Ὀρφεὺς λυρίζων καὶ ἄδων τοὺς Ἕλληνας ἔπεισε καὶ τοὺς βαρβάρους πρὸς ἔρωτα γλυκεῖ λόγῳ ἔτρεψε καὶ τοὺς θήρας ἡμέρωσεν).

¹⁷⁹ **Laud. Const.** XIV 5 (Ὀρφέα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς παντοῖα γένη θηρίων θέλγειν τῇ ὥδῃ ἐξημεροῦν τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμούς, ἐν ὀργάνῳ πλήκτρῳ κρουομένων χορδῶν, παραδίδωσι, καὶ τοῦθ' Ἑλλήνων ἄδεται χορῶ, καὶ πιστεύεται ἀψυχὸς λύρα τιθασεύειν τοὺς θήρας καὶ δὴ καὶ [τὰ δένδρα] τὰς φυγὸς μεταβάλλειν μουσικῇ εἰκόντα. ... μουσικὸν ὄργανον χερσὶ λαβῶν, αὐτοῦ ποίημα σοφίας, τὸν ἀνθρώπον ὠδὰς καὶ ἐπὶ ὠδὰς διὰ τούτου λογικοῖς καὶ οὐκ ἀλόγοις θερσὶν ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων πάθη τε ἄγρια καὶ θηριώδη ψυχῶν τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας φαρμάκοις ἐξιῶμενος).

pròpia de grecs i bàrbars. No hem d'oblidar, però, que en testimonis literaris molt antics ja s'utilitza la figura d'Orfeu i de la seva música en símls i comparacions que fan referència a aquest poder de seducció no només sobre homes sinó també sobre els déus¹⁸⁰. Altres interpretacions racionalistes ens les ofereixen Palèfat, en què Orfeu és un pastor que aconsegueix convèncer les dones d'un poble perquè baixin de la muntanya, i Temisti, que atribueix a l'aprenentatge de l'agricultura i a les ofrenes de primícies als déus el poder d'Orfeu¹⁸¹.

¹⁸⁰ cf. els passatges que tenen com a *leit motiv* l'expressió 'si jo posseïes el cant d'Orfeu', com el cèlebre d'**Eur. Alc.** 357-362 (εἰ δ' Ὀρφέως μοι γλῶσσα καὶ μέλος παρῆν / ὥστ' ἦ κόρην Διμήτρος ἢ κείνης πόσιν / ὕμνοισι κηλήσαντα σ' ἐξ Αἴδου λαβεῖν / κατήλθον ἄν, καί μ' οὐθ' ὁ Πλούτωνος κύων / οὐθ' οὐπί κώπη ψυχοπομπὸς ἄν Χάρων / ἐσχ' ἄν, πρὶν ἐς φῶς σὸν καταστῆσαι βίον); **Schol. ad loc.** (εἰ δὲ εἶχον τὸ μέλος τοῦ Ὀρφέως πρὸς τὸ σὲ λαβεῖν κηλήσαντα τὴν Κόρην ἢ τὸν Πλούτωνα, καὶ τοῦτο ἄν ἐποίησα); **Eur. Iph. Aul.** 1211-1214 (εἰ μὲν τὸν Ὀρφέως εἶχον, ὦ πάτερ, λόγον / πείθειν ἐπάδουσ' ὥσθ' ὄμαρτεῖν μοι πέτρας / κηλεῖν τε τοῖς λόγοισιν οὐς ἐβουλόμην / ἐνταῦθ' ἄν ἦλθον).

¹⁸¹ cf. **Palaeph.** 34 i **Them. Or.** 30, 349.

24. Περὶ Ἑλλης καὶ Φορίξου.

Ἦνίκα τὴν Ἰνουῦς ἐπιβουλήν μητροιᾶς οὔσης ἔφευγον Ἑλλη καὶ Φορίξος, ὁ παιδαγωγός, ᾧ ἦν Κριὸς ὄνομα, ἐπὶ πλοιαρίου μικροῦ χειμῶνος ὄντος ἔφυγεν ἔχων αὐτούς. καὶ συμβαίνει τὴν μὲν Ἑλλην ἐκπεσεῖν εἰς τὴν θάλασσαν (ὅθεν ἐκλήθη Ἑλλήσποντος), τοῦ δὲ Φορίξου σωθέντος ἐπιθυμητικῶς ἔχειν τὸν Αἰήτην, τὸν δὲ Κριὸν διακωλύοντα καὶ περιώμενον ἄφθορον διατηρῆσαι τὸν Φορίξον, ἀποδαρῆναι καὶ τὸ δέρμα αὐτοῦ προσπασσαλευθῆναι, χρυσοῦν δὲ προσαγορευθῆναι διὰ τὸ πιστότατον <αὐτὸν> γεγενῆσθαι.

XXIV 1 Ἰνουῦς corr. Valckener West. Festa : ἰοῦς V All. Gal. || **2** πλοιαρίου μικροῦ Gal. Festa : πλοιαρ' μικρ' V : πλοιαρίῳ μικρῶ All. West. || **6** ἀποδαρῆναι corr. Hercher Festa : ἀπο////ναι V : ἀποδαρθῆναι V mg. All. Gal. West. || **7** αὐτὸν suppl. Festa.

Quan Hel·le i Frixos volien escapar a les insídies d'Ino, que era la seva madrastra, llur preceptor, el nom del qual era Moltó, va fugir enduent-se'ls en una petita barca enmig d'una tempesta. I succeí que Hel·le va caure al mar (que per això fou anomenat Hel·lespont), mentre que de Frixos, que s'havia salvat, va enamorar-se Eetes, el qual va desollar Moltó (per intentar que Frixos mantingués la seva incorruptibilitat) i va penjar d'un clau la seva pell. Se l'anomenà d'or per la lleialtat que havia demostrat.

Ἦνίκα τὴν Ἰνουῦς ἐπιβουλήν μητροιᾶς οὔσης ἔφευγον Ἑλλη καὶ Φορίξος:
Hel·le i Frixos són fills d'Atamant i Nèfele. Ino, casada en segones núpcies amb Atamant – amb qui tindrà descendència – intenta desfer-se dels seus fillastres¹⁸².

¹⁸² A les fonts, Nèfele desapareix de l'escena bé perquè mor: **Schol. in Aesch. Pers.** 70 (Ἀθάμας ἐκ Νεφέλης Ἑλλην καὶ Φορίξον πεποίηκε. τελευτησάσης δὲ τῆς Νεφέλης ἠγάγετο γυναῖκα Ἰνώ, ἣτις Φορίξω καὶ Ἑλλη φθονοῦσα ὡς μητροιᾶ); **Schol. in Ap. Rh.** II proleg. (ποιεῖ [sc. Ἀθάμας] ἐκ Νεφέλης δύο παῖδας Φορίξον καὶ Ἑλλην, τελευτησάσης δὲ ταύτης γαμεῖ δευτέραν γυναῖκα τὴν Ἰνώ. αὕτη ὡς μητροιᾶ ἐπεβούλευε τοῖς παιδίοις τοῖς ἐκ τῆς προτέρας γυναϊκός); ο βέ desapareix de l'escena perquè senzillament marxa, repudiada pel seu marit: **Schol. in Lyc.** 22, en què per ordre d'Hera Atamant es casa amb Nèfele en detriment d'Ino, però Nèfele els sorprèn trobant-se d'amagat i decideix marxar (κατὰ Ἡρας δὲ πρόσταγμα

La versió més estesa diu que per acomplir el seu pla Ino va coure les llavors de blat per tal que la terra no donés fruits i que va subornar els missatgers enviats a Delfos per tal que diguessin que l'oracle determinava que Frixos (o bé tots dos germans) havia de ser sacrificat¹⁸³ per posar fi a aquesta calamitat¹⁸⁴. A l'últim instant, quan Frixos i Hel·le són a punt de ser sacrificats, l'aparició d'un moltó 'diví' (ja sigui perquè l'envia un déu, ja sigui perquè un ent diví li atorga la

ἀποπεμφόμενος [sc. ὁ Ἀθάμας] τὴν Ἰνώ καὶ ἐπιγῆμας Νεφέλην ἔσχεν ἔξ αὐτῆς παιῶν δύο Ἑλλήν καὶ Φρύξον. μὴ γινόμενον δὲ αὐτὸν λάθρα τῇ Ἰνοὶ κατοπτεύσασα ἢ Νεφέλη ᾤχετο. πάλιν δὲ τῆς οἰκίας ἐπικρατήσασα ἢ Ἰνώ ἐπεβούλευσε τοῖς τῆς Νεφέλης παισίν); **Apd. Bibl.** I 9,1 (Ἀθάμας ... ἐκ Νεφέλης τεκνοῖ παιῶν μὲν Φριξὸν θυγατέρα δὲ Ἑλλήν. αὐθις δὲ Ἰνώ γαμῆ [...] ἐπιβουλεύσασα δὲ Ἰνώ τοῖς Νεφέλης τέκνοις).

¹⁸³ Per al significat del sacrifici, veu J. Pàmias (2004) cap. 19: "El sacrifici de Frixos ha suggerit diverses interpretacions ritualistes: per a Frazer (1996 [1922], 336-341; cf. Krappe, 1924), reflecteix l'antic costum de sacrificar el fill del rei en època de penúria; per a altres, el rescat in extremis de Nèfele ("el núvol") forma part de la categoria "weather magic" (Burkert 1983, 114; cf. Nilsson 1967, 396-397). El fet cert és que el testimoni d'Heròdot (VII 197) prova solament la connexió entre el mite i un ritual sacrificial local: a Halós (Tessàlia), els descendents del llinatge d'Atamant participen en una comèdia of innocence que es tanca amb un "sacrifici humà". Si el membre més gran de la família posa el peu en el pritaneu, aquesta profanació és pretext per al sacrifici. És dut, engarlandat (στέμμασι πυκασθεῖς), en processó sacrificial al temple de Zeus Lafisti. D'aquesta manera, és identificat amb la víctima que, a l'últim moment, el reemplaçarà".

¹⁸⁴ **Schol. in Aesch. Pers.** 70, en què ambdós germans hauran de ser sacrificats a Apol·lo per aplacar el déu i eradicar la fam (Ἰνώ ... ἐλυμνήσατό τισι μηχαναῖς τὰ σπέρματα, ὡς μηκέτι σπειρόμενα οἶά τε ἐκ τῆς γῆς ἀναδίδοσθαι. λιμοῦ οὖν κατελιηφότος τὴν χώραν οἱ ταύτης ἔνοικοι βουλόμενοι ἀπιέναι πρὸς τὸ μαντεῖον καὶ παρ' ἐκείνου λύσιν μαθεῖν τοῦ κακοῦ, διεφθάρησαν ὑπὸ τῆς Ἰνοῦς χρήμασιν, ἵνα ἐκεῖθεν ἀναστρέφοντες μηδὲν ἄλλο λέγοιεν πρὸς Ἀθάμαντα ἢ ὡς Φρύξον τε καὶ Ἑλλήν θυσαὶ προστάττειν Ἀπόλλω εἰς ἀλλαγὴν τοῦ λιμοῦ); **Schol. in Ap. Rh.** II Proleg. on també són els dos germans sacrificats (Ἰνώ ... φρύττουσα τὰ σπέρματα παρείχε τοῖς γεωργοῖς πρὸς σπόρον. οἱ δὲ ἔσπειρον μὲν ἐν τῇ γῇ, ἢ δὲ γῆ λαβοῦσα οὐκ ἔφερεν τοὺς καρποὺς τοὺς ἐτησίους διὰ τὸ πεφρῦχθαι αὐτὰ καὶ οὕτως σπαρῆναι. λοιπὸν Ἀθάμας τοὺς μάντεϊς συναγαγὼν ὡς βασιλεὺς ἐπερωτᾷ τὴν αἰτίαν βουλόμενος μαθεῖν. ἢ δὲ πέμπει πρὸς αὐτοὺς δῶρα ἐπαγγελομένη διδόναι πολλά, ὥστε εἰπεῖν, εἰ μὴ πρότερον τὰ παιδία τὰ ἐκ τῆς Νεφέλης ... ἀναίρεθει, οὐκ ἂν φύσειεν ἢ γῆ τοὺς καρποὺς); **Schol. in Lyc.**, on Ino ni tan sols suborna els emissaris oraculars, sinó que directament els ordena què han de dir a Atamant: que un dels dos fills de Nèfele ha de ser sacrificat (Ἰνώ ... εὐροῦσα δὲ τινα μηχανὴν ἔφρουγε τὸν πυρὸν διὰ τὸ μὴ ἀναφύεσθαι. καὶ δὴ πολλῆς οὔσης ἀκαρπίας ἐν τῇ χώρᾳ ἔπεμψαν οἱ Ἀθηναῖοι θεοπρόπους εἰς Πυθῶν, ἢ δὲ Ἰνώ ὑπέθετο τοῖς μάντεσι τοιοῦτόν τινα χρησμὸν κατὰ Φρύξου λέγειν Ἀθάμαντι ὡς διὰ τοῦτον σῆτον μὴ φύεσθαι μηδὲ τὰ λοιπὰ τῶν σπορίμων, ὅτι τῶν τῆς Νεφέλης παιδίων χρεῖα θεοῖς ἔνα τυθῆναι); **Apd. Bibl.** I 9, 1, en què Ino convenç, primer, les dones perquè coguin el blat, i, més tard, convenç els enviats a Delfos de la conveniència d'explicar a Atamant que l'oracle disposa que Frixos ha de ser sacrificat en honor de Zeus (Ἰνώ ... ἔπεισε τὰς γυναῖκας τὸν πυρὸν φρύγειν. λαμβάνουσαι δὲ κρύφα τῶν ἀνδρῶν τοῦτο ἔπρασσον. γῆ δὲ πεφρουγμένους πυροὺς δεχομένη καρποὺς ἐτησίους οὐκ ἀνεδίδου. διὸ πέμπων ὁ Ἀθάμας εἰς Δελφοὺς ἀπαλλαγὴν ἐπυνθάνετο τῆς ἀφορίας. Ἰνώ δὲ τοὺς πεμφθέντας ἀνέπεισε λέγειν ὡς εἴη κεχρησμένον παύσεσθαι τὴν ἀκαρπίαν, ἐὰν σφαγῇ Διὶ ὁ Φριξός).

capacitat de parlar o perquè la seva pell daurada és obra d'Hermes¹⁸⁵) salva els dos germans enduent-se'ls enlaire cap a l'orient¹⁸⁶. En altres versions és la mateixa Nèfele qui, com a núvol, baixa del cel i se'ls emporta, o bé els porta el moltó que els treurà de la seva terra¹⁸⁷.

παιδαγωγός, ὃς ἦν Κριός ὄνομα, ἐπὶ πλοιαρίου μικροῦ χειμῶνος ὄντος ἔφυγεν ἔχων αὐτούς: L'aspecte d'aquest mite que interessa a Heraclit és, malgrat el títol del capítol, la figura del moltó, Àries, el velló d'or, aquí racionalitzat com a tutor dels nens. És un recurs freqüent en el mètode racionalista d'Heraclit explicar la presència d'animals argumentant que són

¹⁸⁵ **Ap. Rh.** II 1144 s. (τόν ῥα χρύσειον ἔθηκεν / Ἑρμείας); **Schol. in Ap. Rh.** *ad loc.* (λέγεται γὰρ τῆ τοῦ Ἑρμοῦ ἐπαφῆ τὸ δέρος τοῦ κριοῦ χρυσοῦν γενέσθαι); **Schol. in Lyc.** i **Apd.** (παρ' Ἑρμοῦ λαβοῦσα χρυσόμαλλον κριόν).

¹⁸⁶ **Schol. in Aesch. Pers.** 70, en què el moltó avisa de la desgràcia que plana damunt dels seus caps i fugen amb ell per mar (οὗτος [sc. ὁ κριός] παραδόξως αὐτοῖς τὸ κατ' αὐτῶν ἐμήνυσε δρᾶμα. φεύγοντες οὖν ἐποχοῦμενοι τῷ κριῷ, ἐπεὶ θαλάττης ἐπέβησαν); **Schol. in Lyc.** és un altre testimoni del moltó que parla, per acció d'algun *daemon* que li atorga la capacitat de parlar (μυθολογεῖται δὲ ὅτι παραγενομένῳ τῷ Φρύξῳ μετὰ τῆς ἀδελφῆς κατὰ τινος δαίμονος ἐπιφάνειαν ἀνθρωπίνη φωνῆ λαλήσαι τὸν κριόν καὶ πᾶσαν αὐτῷ τὴν ἐπιβουλήν ἀναγγεῖλαι κελευσαί τε αὐτὸν μετὰ τῆς ἀδελφῆς περικαθίσει τὰ νῶτα, ὅπως τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον ἐκφυγεῖν δυνηθῶσιν); **Palaeph.** 30 també transmet l'element del moltó que avisa els nens del perill que corren i se'ls endú per salvar-los (ἰστοροῦσιν ὡς ὁ κριός αὐτῷ προὔλεγεν ὅτι ὁ πατήρ αὐτούς μέλλοι θύειν· καὶ λαβὼν τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ ἀναβάς τε ἐπ' αὐτὸν σὺν αὐτῇ, διὰ θαλάσσης ἀφίκοντο εἰς τὸ Εὐξείνιον πόντον); **Paus.** IX 34, 5, el moltó és enviat per Zeus (Ἀθάμαντος δὲ θύειν Φρίξον καὶ Ἑλλήν ἐνταῦθα μέλλοντος πεμφθῆναι κριόν τοῖς παισὶ φασιν ὑπὸ Διός); **Schol. in Ap. Rh.** II proleg., on el moltó 'baixa' (del cel?) just abans de perpetrar-se l'assassinat i pujant-los a les seves espatlles fugir nedant (μελλόντων δὲ τῶν παίδων Νεφέλης, Φρίξου καὶ Ἑλλῆς, φονεύεσθαι κατήλθε κριός. εἶτα ἐπὶ τῶν νώτων λαβὼν εἴσεισιν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ οὕτως ἄρχεται κολυμβᾶν).

¹⁸⁷ **Schol. in Lyc.**, que ofereix una segona versió, diferent a la que apareix a la nota 182, on Nèfele rescata els seus fills i els deixa en mans del moltó, que havia rebut d'Hermes, per tal que se'ls endugui, aquesta vegada per aire (ἕτεροι δὲ λέγουσιν ὅτι Νεφέλη καὶ τὸν Φρύξον καὶ τὴν Ἑλλήν ἀρπάζει καὶ παρ' Ἑρμοῦ λαβοῦσα χρυσόμαλλον κριόν ἔδωκεν, ὑφ' οὗ φερομένων διὰ τοῦ ἀέρος); **Apd.** (Νεφέλη δὲ μετὰ τῆς θυγατρὸς αὐτὸν ἀνήρπασε, καὶ παρ' Ἑρμοῦ λαβοῦσα χρυσόμαλλον κριόν ἔδωκεν, ὑφ' οὗ φερόμενοι δι' οὐρανοῦ γῆν ὑπερέβησαν καὶ θάλασσαν), cf. F. Cuartero *ad loc.* (edició comentada d'Apol·lodor en preparació): "La història de Frixos, del Velló d'Or i del trasllad de tots dos de Jolcos a la Còlquida constitueixen els pressuposts de la gran aventura argonàutica (I 109-144), i és a la vegada l'anunci d'un eixamplament de l'univers grec vers l'Orient Mitjà i possiblement la mitificació de les primeres exploracions gregues, preludi de la colonització"; **Eratosth. Cat.** 19 (Κριοῦ. οὗτος ὁ Φρίξον διακομίσας καὶ Ἑλλήν· ἄφθιτος δὲ ὢν ἐδόθη αὐτοῖς αὐτοῖς ὑπὸ Νεφέλης τῆς μητρὸς).

persones amb nom d'animal. És el cas de Toro en el cap. 7 sobre el Minotaure, els personatges de Drac i Lleó com a escortes de la Quimera (cap. 15), novament Drac com a guardià en el mite de les pomes d'or de les Hespèrides (cap. 20) i fins i tot Lluna en el mite de Selene i Endimió (cap. 38). És la mateixa solució que ofereixen Palèfat i Dionisi Escitobraquíon. Aquesta mateixa interpretació la recullen també altres fonts en què, sense ser de caire racionalista o al·legòric, la figura del moltó és un tutor o mentor (τροφεύς, παιδαγωγός) de nom Kriós ('moltó' en grec), el qual ajuda els joves a fugir de les ires de la seva madrastra¹⁸⁸.

La majoria de variants solen transmetre que el moltó s'endú Hel·le i Frixos a la seva gropa, ja sigui travessant el cel volant o bé els mars nedant, però l'element de la barca no és únic en Heraclit. L'escoli a Apol·loni i Dionisi Escitobraquíon aporten la variant que van fugir en una nau que tenia per mascaró un moltó¹⁸⁹.

καὶ συμβαίνει τὴν μὲν Ἑλλην ἐκπεσεῖν εἰς τὴν θάλασσαν (ὄθεν ἐκλήθη Ἑλλήσποντος): L'etiologia del nom de l'Hel·lespont com a regió marítima on va caure Hel·le en el seu viatge a llom del moltó està documentada en quasi totes les fonts que tracten el mite. En la majoria d'autors la noia cau¹⁹⁰, però en

¹⁸⁸ **Schol. in Ap. Rh.**. I 256 s. (Διονύσιος δὲ ἐν β [32 F2] Κριὸν φησι Φοῖξου τροφέα γενέσθαι καὶ συμπεπλευκέναι αὐτῷ εἰς Κόλχους); **Schol. in Ap. Rh.**. II 1144-45, que segueix els mateixos patrons d'un autor racionalista: a partir del fet que Kriós, el tutor de Frixos, va intuir les intencions d'Ino i va preparar la fugida, es va crear el mite que l'havia salvat un moltó (Διώνυσος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις [32 F2] φησὶ Κριὸν γεγονέναι τροφέα Φοῖξου, ὃν αἰσθόμενον τῆς ἐπιβουλῆς Ἰνοῦς ὑποθέσθαι τῷ Φοῖξω τὴν φυγὴν ποιήσασθαι, ὄθεν καὶ μεμυθεῦσθαι ὡς ὑπὸ κριοῦ διασωθεῖν); **Dion. Scyt.** (τὸν δὲ παιδαγωγὸν ὀνομαζόμενον Κριός).

¹⁸⁹ **Schol. in Ap. Rh.**. I 256 s. (ἔνιοι δὲ φασιν αὐτὸν ἐπὶ κριοπώρου σκάφους πλεῦσαι); **Dion. Scyt.** FGtH 32 F14 (διαπλεῦσαι γὰρ αὐτὸν φασιν οἱ μὲν ἐπὶ νεῶς προτομὴν ἐπὶ τῆς πρῶρας ἐχούσης κριοῦ).

¹⁹⁰ **Schol. in Aesch. Pers.** 70 en què rellisca i cau (επεὶ μὲν θαλάττης ἐπέβησαν, ἢ μὲν Ἑλλην ὀλισθήσασα τοῦ κριοῦ πίπτει ἐντὸς τοῦ πελάγους, ἀφ' ἧς Ἑλλήσποντος κέκληται); **Ap. Rh.**. I 256 s. (ὅτ' ὤλετο παρθένος Ἑλλη / κῦμα μέλαν κριῶ ἄμ' ἐπικλῦσαι); **Schol. in Lyc.**, on Hel·le no és capaç de suportar la força del mar i cau, d'on Tetis rep el nom de mata-verges (μετὰ πολλῆς τῆς βίας συνέβη τὴν Ἑλλην μὴ δυναμένην ἀντέχειν εἰς τὸ ὑποκείμενον *κατα*πεσεῖν πέλαγος καὶ ἀποπνιγῆναι, προσαγορευθῆναι δὲ τοῦτο ἀπὸ ταύτης

algunes fonts el moltó empeny la noia i la fa caure al mar¹⁹¹. En tots els casos Hel·le mor, tret del testimoni d'Eratòstenes, en què Posidó la salva i té amb ella un fill.

τοῦ δὲ Φοίξου σωθέντος ἐπιθυμητικῶς ἔχειν τὸν Αἰήτην, τὸν δὲ Κριὸν διακωλύοντα καὶ περιώμενον ἄφθορον διατηρῆσαι τὸν Φοίξον, ἀποδαρῆναι καὶ τὸ δέσμα αὐτοῦ προσπασσαλευθῆναι: A la majoria de fonts, Frixos arriba sà i estalvi a la Còlquida, on és acollit de bon grat per Eetes, qui li dóna en matrimoni la seva filla Calcíope a canvi del velló d'or¹⁹². Heraclit transmet, però, que Eetes s'enamora del jove Frixos i mana matar i desollar el seu protector per haver intentat impedir qualsevol apropament per part seva. L'únic paral·lel a aquesta versió el trobem a Dionisi Escitobraquíon, qui ens diu que el rei dels escites, que era gendre o bé cunyat d'Eetes, va encaterinar-se del jove i el va prendre com a regal de part d'Eetes. Tanmateix afegeix que va estimar-lo com a un fill legítim i li va deixar el reialme en herència¹⁹³. El protector de Frixos pateix la mateixa sort que a la resta de fonts: és sacrificat (en

Ἑλλησποντον· ὅθεν καὶ παρθενοκτόνον Θέτην τὴν θάλασσαν οὗτος ἐκάλεσε); **Palaeph.**, on no cau, si no que mor durant el viatge per mar a causa d'una malaltia (ἡ μὲν οὖν Ἑλλη κατὰ τὸν πλοῦν ἀσθενήσασα ἀπέθανεν. ἐξ ἧς καὶ Ἑλλησποντος ἐκλήθη); **Apd.** (ὠλισθεν εἰς τὸ βυθὸν ἢ Ἑλλη, κακεῖ θανοῦσης αὐτῆς ἀπ' ἐκείνης Ἑλλησποντος ἐκλήθη τὸ πέλαγος); **Dion. Scyt.**, on Hel·le cau al mar a causa d'un mareig (καὶ τὴν Ἑλλην δυσφοροῦσαν ἐπὶ τῇ ναυτίᾳ, καὶ διὰ τοῦτ' ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς νεῶς ἐκκύπτουσιν, εἰς τὴν θάλατταν προπεσεῖν).

¹⁹¹ **Schol. in Ap. Rh.** II proleg. (ἐλθὼν [sc. ὁ κριός] ἐπὶ τὸ Τρωϊκὸν πέλαγος ἀποβάλλει τὴν Ἑλλην, ὅθεν καὶ ἀπ' αὐτῆς Ἑλλησποντος ὠνομάσθη); **Eratosth.** (διακομίζων δ' αὐτοὺς κατὰ τὸ στενότατον τοῦ πελάγους, τοῦ ἀπ' ἐκείνης κληθέντος Ἑλλησπόντου, ἔρριψεν αὐτὴν ... Ποσειδῶν δὲ σφάζει τὴν Ἑλλην καὶ μιχθεὶς ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς παῖδα ὀνόματι Παίονα).

¹⁹² **Ap. Rh.** II 1148-1150 (καί μιν ἔδεκτο / Αἰήτης μεγάρῳ τέ οἱ [sc. Φοίξῳ] ἐγγυάλιξεν / Χαλκιόπην ἀνάεδνον εὐφροσύνησι νόοιο); **Schol. in Ap. Rh.** II proleg. (γαμεῖ δὲ Χαλκιόπην θυγατέρα Αἰήτου τοῦ Σκυθῶν βασιλέως καὶ ποιεῖ ἐξ αὐτῆς παῖδας τέσσαρας); **Schol. in Lyc.** (Φρύξος δὲ ἦλθεν εἰς Κόλχους ... Φρύξος δὲ ἐλὼν Χαλκιόπην τὴν Αἰήτητος); **Palaeph.** (εἶτα Φοίξος ... τὸ δέσμα ἀποδείρας ἔδωκεν ἔδνον Αἰήτη τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ); **Apd.** (Φοίξος δὲ ἦλθεν εἰς Κόλχους, ὧν Αἰήτης ἐβασίλευε ... οὗτος αὐτὸν ὑποδέχεται καὶ μίαν τῶν θυγατέρων Χαλκιόπην δίδωσιν).

¹⁹³ **Dion. Scyt.** (ἐνιοὶ δὲ φασιν τὸν βασιλέα τῶν Σκυθῶν, ὄντα γαμβρὸν Αἰήτητος, παρὰ τοῖς Κόλχοις ἐπιδημῆσαι καθ' ὃν καιρὸν ἀλῶσαι συνέβη τὸν Φοίξον μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ, ἐρωτικῶς δὲ σχόντα τοῦ παιδὸς λαβεῖν αὐτὸν ἐν δωρεᾷ παρ' Αἰήτητος, καὶ καθάπερ υἱὸν γνήσιον ἀγαπήσαντα καταλιπεῖν αὐτῷ τὴν βασιλείαν).

la majoria de casos en honor a Zeus Fixi, el que ajuda en la fugida) i la seva pell penjada d'una alzina¹⁹⁴.

χρυσούν δὲ προσαγορευθῆναι διὰ τὸ πιστότατον <αὐτὸν> γεγενῆσθαι: La relació entre l'or de la pell del moltó i la seva lleialtat és resultat de la racionalització del mite. Tot i que Palèfat també parla de Kriós com a un administrador fidel i digne de confiança, que, per despit per no haver rebut el regne en herència, mana Frixos que forneixi una nau amb tot d'objectes valuosos per sortir del país, relaciona l'or amb una estàtua daurada que s'havien endut a la Còlquida i que va servir com a dot per al casament de Frixos amb la filla d'Eetes¹⁹⁵.

¹⁹⁴ **Ap. Rh.** II 1145-1148 (κῶας δὲ καὶ εἰσέτι νῦν κεν ἴδοισθε / πεπτάμενον λασιόισιν ἐπὶ δρυὸς ἀκρεμόνεσσιν· / τὸν μὲν ἔπειτ' ἔρρεξεν ἑῆς ὑποθημοσύησιν / Φυξίῳ ἐκ πάντων Κρονίδη Διί); **Schol. in Ap. Rh.** II proleg. (τὸν δὲ Φρίξον ἐπὶ τὴν Σκυθίαν διακομίζει. ἔνθα αὐτὸς σφάζει μὲν τὸν κριὸν καὶ θύει Διὶ Φυξίῳ, ὅτι ἐξέφυγε τὴν ἐπιβουλήν τῆς μητροιάς); **Schol. in Lyc.** (Φρύξος δὲ ἦλθεν εἰς Κόλχους καὶ θύει ἐκεῖ Φυξίῳ Διὶ τὸν κριόν. τὸ δὲ δέρος Αἰήτης ἐν Ἄρεος ἄλσει καθήλωσε περὶ δρυῖν); **Palaeph.** (εἶτα Φρίξος τὸν τὴν σωτηρίαν αὐτῷ φράσαντα κριὸν καὶ διασώσαντα σφάξας καὶ τὸ δέσμα ἀποδείρας ἔδωκεν ἔδνον Αἰήτη); **Apd.** (ὁ δὲ [sc. Φρίξος] τὸν χρυσόμαλλον κριὸν Διὶ θύει Φυξίῳ, τὸ δὲ τούτου δέρας Αἰήτη δίδωσιν· ἐκεῖνος δὲ αὐτὸ περὶ δρυῖν ἐν Ἄρεος ἄλσει καθήλωσεν); **Dion. Scyt.** (τὸν δὲ παιδαγωγὸν ὀνομαζόμενον Κριὸν τυθῆναι τοῖς θεοῖς, καὶ τοῦ σώματος ἐκδαρέντος προσηλωθῆναι τῷ νεῷ τὸ δέσμα κατὰ τι νόμιμον); **Schol. in Arat.** 225 (τοῦτον τὸν κριὸν Ἐρατοσθένης εἶναι φησι τὸν Ἕλλησ καὶ Φρύξου ὃν θύσας τῷ φυξίῳ Διὶ Φρίξος τὴν δορὰν ἔδωκεν Αἰήτη).

¹⁹⁵ **Palaeph.** (Ἀθάμας ... ἐβασίλευσε τῆς Φθίας. ἦν δὲ αὐτῷ ἀνὴρ ἐπίτροπος τῶν χρημάτων καὶ τῆς ἀρχῆς, ὃν μάλιστα πιστὸν ἠγεῖτο καὶ πλεῖστου ἄξιον, ὄνομα δὲ ἦν αὐτῷ Κριός. [...] γεμίσας τὴν ναῦν ἀπάντων ἀγαθῶν καὶ χρημάτων, ἐν οἷς καὶ εἰκῶν ἦν, ἦν ἡ μήτηρ Μέροπος ... (ὄνομα δ' ἦν αὐτῇ Κῶς) ... ἰσόμετρον χρυσοῦν ἐποιήσατο. [...] καὶ γαμειὶ Φρίξος τὴν τοῦ Κόλχων βασιλέως θυγατέρα Αἰήτου, δούς ἔδνον τὴν χρυσοῦν εἰκόνα τῆς Κῶ. ὕστερον δὲ Ἀθάμαντος τελευτήσαντος Ἰάσων πλεῖ τῇ Ἀργοῖ ἐπὶ τοῦτον τὸν χρυσοῦν τῆς Κῶ, ἀλλ' οὐχὶ δέσμα κριοῦ).

25. Περί Πανῶν καὶ Σατύρων.

*** ἐν ὄρεσι καταγινόμενοι καὶ γυναικῶν ἄπειροι ὄντες, ὅταν τις παρεφάνη γυνή, κοινῶς αὐτῇ ἐχρῶντο. τράγων δὲ τρίχας καὶ σκέλη ἐδόκουν ἔχειν διὰ τὴν περὶ τὰ λουτρὰ ἀμέλειαν καὶ τὴν περὶ ταῦτα δυσοσμίαν. καὶ διὰ τοῦτο Διονύσου φίλοι· τὴν γὰρ ἐργασίαν τῶν ἀμπέλων ἐποίουν. καὶ νῦν δὲ ἔτι τὰς εἰς πλῆθος γυναικας λέγομεν “ὅτι πανεύομεν αὐτάς”.

XXV 1 lacunae signum posuit Festa || ἄπειροι V All. Gal. West. : ἀπωτέρω Festa : pro ἄπειροι ὄντες ἀπορούμενοι scribendum censebat Hercher : ἀπὸ γυναικῶν ὄντες coni. Vitelli || **2-4** τράγων ... ἐποίουν additamentum ex margine illatum uidetur Festae || **5** πανεύομεν Hercher : ἐπανεύομεν V et edd.

*** *Com que eren originaris de les muntanyes i no tenien experiència amb dones, en aparèixer una dona en feien ús en comú. Semblava que tenien pèls i potes de cabrit per la seva deixadesa en la higiene i per la consegüent fetor. Eren amics de Dionís perquè li feien la collita de les vinyes. I ara també diem de les dones públiques que les tractem a la manera de Pan.*

*** ἐν ὄρεσι καταγινόμενοι καὶ γυναικῶν ἄπειροι ὄντες, ὅταν τις παρεφάνη γυνή, κοινῶς αὐτῇ ἐχρῶντο: El tema que centra la interpretació racionalista d'aquest capítol dedicat als Pans i als Sàtirs és la seva relació amb les dones. La manca de la part del text que exposa el relat mític objecte d'interpretació dificulta la tasca de situar el passatge en una tradició mítica concreta i l'absència de referents explícits impedeixen d'explicar amb nitidesa el perquè dels elements que hi apareixen.

El déu Pan neix en plena muntanya, fruit d'una relació entre Hermes i una filla de la nimfa Dríops, la qual, en veure l'aspecte mig humà, mig animal de la criatura, fuig esfereïda i l'abandona. Hermes se'n fa càrrec, però la seva existència transcorre en plena natura, a les muntanyes, entre rius i arbres, entre

pastors i cabres¹⁹⁶. Altres versions el consideren fill de Penèlope, fruit d'una relació amb Apol·lo¹⁹⁷ o amb el mateix Odisseu¹⁹⁸. L'escoli a Licòfron recull diferents tradicions: que Pan és fill d'Hermes i Penèlope, o bé que és fill de Zeus i d'Hibris, la personificació de la desmesura¹⁹⁹.

He preferit mantenir la lectura ἄπειροι del manuscrit en lloc de la correcció ἄπωτέρω de Festa, basant-me en el paral·lel del cap. 38 sobre Endimió, un pastor, un personatge que, com Pan, viu al bosc, allunyat de la ciutat, i de qui Heraclit diu que era ἄπειρος γυναικός. La vida sexual de Pan és polifacètica i segueix diversos patrons. D'alguna manera es correspon amb el seu caràcter ambigu. Pan és una divinitat itifàl·lica, molt lligada a la sexualitat. D'una banda se'l presenta perseguint les nimfes dels boscos, amb qui té encontres amorosos dins les coves; però també empaita els joves pastors i és notori el seu delictu per les cabres. No dubta a cercar en ell mateix la seva satisfacció quan resta sense *partenaire*²⁰⁰.

L'aparició al títol del nom de Pan en plural no és cap innovació d'aquest autor. L'escoli a Eurípides dona la notícia que ja per a Èsquil hi ha dos Pans, un que és fill de Zeus, l'altre fill de Cronos²⁰¹. Aquest fenomen no és infreqüent en aquest tipus de literatura amb personatges que apareixen en diversos episodis

¹⁹⁶ **Hymn. Pan. passim** (Πᾶν' ... ὃς πάντα λόφον νιφόεντα λέλογχε / καὶ κορυφὰς ὄρεων καὶ πετρῆεντα κέλευθα. / φοιτᾷ δ' ἔνθα καὶ ἔνθα διὰ ῥωπήϊα πυκνά [...] θάλε γὰρ πόθος ὑγρὸς ἐπελθὼν / νύμφη ἐϋπλοκάμω Δρύοπος φιλότρητι μιγῆναι [sc. Ἑρμῆν]. / ἐκ δ' ἐτέλεσσε γάμον θαλερόν, τέκε δ' ἐν μεγάροισιν / Ἑρμείη φίλον υἷον ἄφαρ τεραπωτὸν ιδέσθαι, / αἰγιπόδην δικέρωτα πολύκροτον ἠδυγέλωτα· / φεῦγε δ' ἀναΐξασα, λίπεν δ' ἄρα παῖδα τιθήνη· / δεῖσε γὰρ ὡς ἴδεν ὄψιν ἀμείλιχον ἠϋγένειον. / τὸν δ' αἰψ' Ἑρμείας ἐριούνιος εἰς χεῖρα θῆκε / δεξάμενος, χαῖρεν δὲ νόῳ περιώσια δαίμων); **Cornut. 49, 4-17** (ἐν ταῖς ἐρήμοις δὲ διατρίβειν μάλιστα τῆς μονότητος αὐτοῦ); **Schol. in Theocr. Anec Est 1, 26** (καὶ τῶν θηρίων δὲ αἱ μορφαὶ τοῦ Πανὸς ἐνεκεν λαμβάνονται, ἐπειδὴ ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ ταῖς ἐρημίαις παραδίδοται διατρίβειν, τόποις θηριώδεσι, καὶ ἅμα καὶ αὐτὸς τὰ κάτω τραγῶδη καὶ λάσια παραδίδοται ἔχειν).

¹⁹⁷ **Pind. fr. 200 Sn.-M.**

¹⁹⁸ **Schol. in Theocr. I 123** (τὸν δὲ Πᾶνα οἱ μὲν Πηνελόπης καὶ Ὀδυσσεῶς ἢ Οἰνηΐδος, ἔνιοι δ' Οὐρανοῦ καὶ Γῆς).

¹⁹⁹ **Schol. in Lyc. 772** (ὁ Πᾶν γὰρ Ἑρμοῦ καὶ Πηνελόπης ἄλλης. καὶ ἕτερος δὲ Πᾶν Διὸς καὶ Ὑβρεως).

²⁰⁰ Philippe Bourgeaud: "Pan". *Dictionnaire des mythologies et des religions des sociétés traditionnelles et du monde antique*. Paris 1981.

²⁰¹ **Schol. in Eur. Res. 36** (Αἰσχύλος [F35] δὲ δύο Πᾶνας, τὸν μὲν Διὸς, τὸν δὲ Κρόνου).

de la mitologia o als quals se'ls atribueixen diverses funcions. Orfeu i Hèracles són clars exemples²⁰². John Boardman²⁰³ afirma que la multiplicitat de Pan pot haver-se donat per mimetització amb figures com els Sàtirs i els Centaures, que pertanyen a la mateixa esfera que Pan i que són sempre múltiples, però que no té a veure amb el culte, en què, per cert, també pot desdoblar-se.

Per la seva banda, els Sàtirs són uns personatges d'unes característiques molt similars a les de Pan, tot i que més impersonals i anònims. Tots formen part del seguici dionisiac i són també presents a la poesia bucòlica. Pel que fa a la relació d'aquests personatges amb el gènere femení, és sabut que els agradava empaitar nimfes pel bosc. Autors ja tardans fan referències a pràctiques sexuals atípiques atribuïdes a Pan o als Sàtirs²⁰⁴.

²⁰² **Herodor.** FGrH 31 F42 que parla de dos Orfeus (Ἡρόδωρος δύο εἶναι Ὀρφεῖς φησιν ὧν τὸν ἕτερον συμπεπλευκέναι τοῖς Ἀργοναύταις); F14, sobre Hèracles (καθὼς Ἡρόδωρος ὁ σοφώτατος συνεγράψατο, ὃς καὶ ἄλλους Ἡρακλεῖς ἱστορεῖ γεγενῆσθαι ἐπτά).

²⁰³ "Pan". LIMC. Zurich 1981.

²⁰⁴ Els escolis noten la inclinació a la lascívia de Pans i Sàtirs: **Schol. in Theocr.** 4, 62 (τοὺς Πᾶνας πλείους φησὶν ὡς καὶ τοὺς Σειληνοὺς καὶ τοὺς Σατύρους, ὡς Αἰσχύλος μὲν ἐν Γλαύκῳ (fgm. 35 Nauck *Trag. gr. fgm* 213), Σοφοκλῆς δὲ ἐν Ἀνδρομέδῃ (fgm. 132 Nauck 159). ὅτι οἱ Σάτυροι καὶ οἱ Πᾶνες εὐεπίφοροι πρὸς τὰς συνουσίας λάγνοι ὄντες); **Schol. in Luc.** 29, 33 (οἳ τε γὰρ Σάτυροι καταγέλαστοι τοῦ ὁρᾶσθαι αἷ τε κωμωδίαι γελοῖοι καὶ πλήρεις σκωμμάτων· οἱ Σάτυροι δὲ μεθύοντες αἰεὶ καὶ παρασφαλλόμενοι εἰσάγονται καὶ πρὸς τῷ ἀλλοκότῳ τοῦ σώματος τῆς μορφῆς ἔτι καὶ ὀρμητικοὶ πρὸς συνουσίας αἰσχροῦς); **D. Chrys.** IV 18 en què Hermes ensenya a Pan l'autosatisfacció sexual per calmar-li l'excés de passió insatisfeta en la seva persecució infructuosa de la nimfa Eco, i ell, al seu torn, va ensenyar-la als pastors (ἔλεγε δὲ παίζων τὴν συνουσίαν ταύτην εὖρεμα εἶναι τοῦ Πανός, ὅτε τῆς Ἥχους ἐρασθεὶς οὐκ ἐδύνατο λαβεῖν, ἀλλ' ἐπλανᾶτο ἐν τοῖς ὄρεσι νύκτα καὶ ἡμέραν, τότε οὖν Ἑρμῆν διδάξει αὐτόν, οἰκτεῖραντα τῆς ἀπορίας, ἅτε υἱὸν αὐτοῦ. καὶ τόν, ἐπεὶ ἔμαθε, παύσασθαι τῆς πολλῆς ταλαιπωρίας· ἀπ' ἐκείνου δὲ τοὺς ποιμένας χρῆσθαι μαθόντας); **Ael. Nat. an.** VI 42, que explica la història d'un jove pastor que s'enamora d'una bella cabra i la tracta com la seva amant, amb la qual té un fill amb els trets característics de Pan (τὴν ἡλικίας ἀντίπαις, αἰπόλος τὸ ἐπιτήδευμα, ὄνομα Κραῖθις, ἐς ὀρμὴν ἀφροδίσιον ἐμπεσὼν τῇ τῶν αἰγῶν ἰδεῖν ὠραιότατη μίγνυται, καὶ τῇ ὁμιλίᾳ ἦσθε, καὶ εἰ ποτε ἐδεῖτο ἀφροδίτης ὡς αὐτὴν ἐφοίτα, καὶ εἶχεν ἐρωμένην αὐτὴν [...] γίνεται δὲ ἐκ τῆς ὁμιλίας τῆς πρὸς τὴν αἶγα παιδίον, καὶ ἦν αἰξ τὰ σκέλη, τὸ πρόσωπον ἀνθρωπος); **Paus.** I 23 5-6 relata l'arribada d'uns mariners a les anomenades 'illes dels sàtirs', habitades per uns homínids salvatges que sense dir paraula assaltaren la nau i usaren violència (també sexual) contra una dona que els mariners els van deixar per fugir-ne indemnes (νήσους δὲ εἶναι μὲν ἔλεγεν ἐρήμους πολλὰς, ἐν δὲ ἄλλαις οἰκεῖν ἄνδρας ἀγρίους ... ταύτας καλεῖσθαι μὲν ὑπὸ τῶν ναυτῶν Σατυρίδας. ... τοὺς ἐνοικοῦντας ... καταδραμόντας ἐπὶ τὴν ναῦν φωνὴν μὲν οὐδεμίαν ἰέναι, ταῖς δὲ γυναιξὶν ἐπιχειρεῖν ταῖς ἐν τῇ νήϊ· τέλος δὲ δεῖσαντας τοὺς ναύτας βάρβαρον γυναικὰ ἐκβαλεῖν ἐς τὴν νῆσον· ἐς ταύτην οὖν ὑβρίζειν τοὺς Σατύρους οὐ μόνον ἢ καθέστησεν, ἀλλὰ καὶ τὸ πᾶν ὁμοίως σῶμα).

τράγων δὲ τρίχας καὶ σκέλη ἐδόκουν ἔχειν διὰ τὴν περὶ τὰ λουτρά ἀμέλειαν καὶ τὴν περὶ ταῦτα δυσοσμίαν: Pan és un ésser quasi humà. En època més antiga se'l veu representat fins i tot com a animal sencer i el seu aspecte es va humanitzant amb el pas del temps. A partir d'època hel·lenística tan sols les seves dues banyes i les potes de cabra fan d'ell un personatge a mig camí entre els homes i el món animal²⁰⁵. En realitat, sempre segons l'anàlisi racionalitzadora d'Heraclit, els pèls i les cames de bòc són resultat de la pèssima higiene personal i de la conseqüent fetor corporal²⁰⁶. Un episodi paral·lel a aquest dins el mateix Heraclit és el de Làmia (cap. 34), que per viure en soledat, apartada del món civilitzat, i per dur una vida malcurosa i bruta, semblava una fera (διὰ δὲ τὸ ὑπὸ ταῖς ἐρημίαις καταγινομένην αὐτὴν ἄλουτον καὶ ἀθεράπευτον εἶναι, ἐδόκει θηρίον ὑπάρχειν). En certa manera també el Ciclop (cap.11) comparteix aquesta característica d'ésser allunyat de la civilització, de no seguir les regles socials establertes per l'home; però no hem d'oblidar, però, que Pan és capaç de relacionar-se amb homes i que se li atribueixen diverses habilitats artístiques, entre d'altres la invenció de la siringa²⁰⁷.

²⁰⁵ **Hymn. Pan 2** (αἰγιπόδην δικέρωτα φιλόκροτον); **Schol. in Lyc.** (τὸν τραγοσκελῆ Πάνα); **Cornut.** (καὶ τὰ μὲν κάτω λάσια καὶ τραγώδη διὰ τὴν γῆς δασύτητα ἔχειν, τὰ δ' ἄνω ἀνθρωπόμορφα).

²⁰⁶ Interessantíssim el paral·lel de l' **Schol. in Plat. Symp.** 215b, que transmet un text tan proper al nostre pel que fa al lèxic i al contingut, que és probable que no és descartable que procedeixi d'una mateixa tradició (τῶ Σατύρῳ. Σάτυροι Διονύσου ὄπαδοι καὶ οὔτοι, οἱ διὰ τὸ ἐν ὄρεσιν οἰκεῖν ἄλουτοῦντες, τράγων σκέλη καὶ τρίχας νομιζόμενοι ἔχειν παραδέδονται, καὶ ταύτη καλεῖσθαι ἀπὸ τοῦ σεσηρῆναι τῷ οἴνῳ, τουτέστι κεχηνέναι φίλοινοι γὰρ εἰσι). cf. també **Ps-Nonn.** 39, 4, 19-26 (Θεὸν δὲ ἀνδρόγυνον καλεῖ τὸν Διόνυσον αὐτὸν ὡς ποτὲ μὲν γυναικίζομενον, ποτὲ δὲ ἀνδριζόμενον. χορὸν δὲ μεθύοντων λέγει τοὺς Σατύρους καὶ τὰς Βάκχας καὶ τοὺς Σειληνοὺς. δαίμονες δὲ οὔτοι, ὄπαδοι καὶ ὁμοκέλευθοι τοῦ Διονύσου. αὐτοὺς δὲ τούτους λέγει καὶ στρατὸν ἔκλυτον τοὺς δαίμονας· ἔκλυτον δὲ αὐτὸν καλεῖ διὰ τὴν μέθην. ἐπειδὴ γὰρ τοῦ οἴνου ἔφορος ὁ Διόνυσος, εἰκότως τοὺς σὺν αὐτῷ δαίμονας μεθυστὰς εἰσάγουσιν) i nota 208.

²⁰⁷ **Paus.** VIII 38, 11 (τῆς Λυκοσοῦρας δὲ ἐστὶν ἐν δεξιᾷ Νόμια ὄρη καλούμενα, καὶ Πανός τε ἱερὸν ἐν αὐτοῖς ἐστὶ Νομίου καὶ τὸ χωρίον ὀνομάζουσι Μέλπειαν, τὸ ἀπὸ τῆς σύριγγος μέλος ἐνταῦθα Πανὸς εὐρεθῆναι λέγοντες).

καὶ διὰ τοῦτο Διονύσου φίλοι· τὴν γὰρ ἐργασίαν τῶν ἀμπέλων ἐποίουν:

Pans i Sàtirs són companys del seguici de Dionís²⁰⁸. La siringa, en tant que instrument de vent, és inequívocament dionisiaca. No hem trobat cap font literària que faci referència al fet que Pan o els Sàtirs s'encarreguessin de fer la verema. El testimoni més proper és de l'escoli a Plató (cf. nota 206), en què apareixen com a seguidors de Dionís els quals troben gran delit en el vi (φίλοινοι). No obstant això, sí que hi ha múltiples representacions iconogràfiques en què es veuen representats Pan i Sàtirs collint raïm²⁰⁹.

Les semblances formals entre Pan i els Centaures²¹⁰ ens ha portat a pensar en un primer moment que, *a priori*, la verema difícilment pot ser assignada a aquesta mena d'éssers, per ser una activitat que requereix una cultura de la terra, pròpia de l'home al temps que impròpia d'éssers que són més semblants als déus²¹¹. Hem vist que Pan viu a les muntanyes, als boscos, a les coves, en uns termes aplicables als Centaures i als Ciclops, uns éssers que no coneixen el vi (cf. en els capítols corresponents de Centaures i Ciclop els efectes que l'ús inadequat del vi provoca en ells). Ara bé, aquesta imatge de món aïllat, sense comunicació amb la vida de la ciutat o dels camps conreats no pot tenir valor absolut. Es tractar-se més aviat d'una imatge explotada sobretot per la poesia bucòlica. Hi ha una clara oposició entre animals de l'àmbit salvatge (ἄγρια

²⁰⁸ **Suid.** β 51 (Βάκχαι καὶ Σάτυροι καὶ Πᾶνες καὶ Σιληνοί, ὄπαδοὶ Διονύσου).

²⁰⁹ *LIMC.* "Pan". Relació d'imatges: 42 (skyphos. Essen, Mus. Folkwang RE 68, 300 a.C.): Pan entre vinyes; 78 (kantharos. Berlin, Staatl. Mus. 3779.11, s I a.C.): cara frontal amb fulles de parra entrelaçades i un cap de sàtir; 98 (estàtues de marbre. Roma, Mus. Cap. 757 – 758, s. II a.C., del teatre de Pompeia): una parella de Pans vestits amb pell de pantera, duen al cap un cistell ple de raïm i també raïm a les mans; 109 (estauteta de bronze. Brugg. Vindonissa Mus. Jdl 54, 1939, 536-539, s. III d.C.): Pan amb una safata amb raïm; 209 (grup de marbre. Kos Mus., s. II d.C.) Pan s'asseu en una columna recoberta de raïm en què Dionís recolza una mà, acompanyat d'un Sàtir; 211 (triple figura de bronze. Budapest, Mus. Nat. Hongrois, 91.1885.1, hel·lenístic): Pan i un sàtir acompanyent Dionís entre vinyes; 228 (cratera. Lecce, Mus. Prov. 772, s. IV a.C.): un jove Pan agafa raïm d'una parra en una escena de Dionís i Ariadna.

²¹⁰ cf. el capítol dedicat al Centaures a S.G. Kirk: *El mito. Su significado y funciones en las distintas culturas.* 1970

²¹¹ cf. **Od.** VII 205 s., en què Alcínous es compara amb els Ciclops i amb les tribus salvatges dels Gegants en tant que propers als déus (ἐπεὶ σφισιν ἐγγύθεν εἰμέν / ὥς περ Κύκλωπές τε καὶ ἄγρια φύλα Γιγάντων).

ζῶα) i animals d'àmbit domèstic (ἡμερα ζῶα). Pan és més semblant a un pastor (ἄπειρος γυναικῶν com Endimió) que no freqüenta la ciutat, que passa la major part del temps ἐν ἐρημία (com Làmia i el Ciclop), però que és més aviat un personatge intermediari entre la vida del camp i la vida de ciutat²¹². L'estreta relació de Pan amb Dionís, una divinitat que també ve de fora, que tampoc pertany a l'àmbit ciutadà, juntament amb aquest caràcter d'intermediari, ha pogut propiciar el desenvolupament de la figura de Pan com a ajudant del déu del vi en les seves tasques agrícoles.

Festa considera en la seva edició que aquest passatge és un afegit marginal perquè 'trenca' el fil de l'argument sobre del comportament sexual de Pans i Sàtirs. No obstant això, crec que l'estat en què ens ha arribat el text no ens permet de saber com estava estructurat en realitat aquest capítol, i en conseqüència, aquest passatge tant pot tractar-se d'un afegit marginal com pot ser el relíct d'un tractament més ampli del mite.

καὶ νῦν δὲ ἔτι τὰς εἰς πλῆθος γυναικας λέγομεν “ὅτι πανεύομεν αὐτὰς”:

Aquest final enllaça amb el supòsit inicial que els Pans i els Sàtirs usaven en comú les dones que es trobaven. De la mateixa manera, a l'època de l'autor es deia que a les dones públiques se les 'panejava'. El verb πανεύω és un *hapax*. Pel tractament que fa Heraclit de les glosses populars – cf. el cap. 1 sobre Medusa, cap. 9 sobre Perseu, cap 21 sobre els de l'Hades, cap. 25 sobre Pans i Sàtirs i cap. 37 sobre Panoptes – en principi hauríem de pensar que realment es tracta d'una expressió quotidiana. La manca de testimonis paral·lels fa difícil establir-ne les connotacions, però per la descripció del mite sembla que es tracta d'una situació més aviat desagradable: una mateixa dona que és usada en comú per una munió d'homes rudes i grollers, mig animals, gens acostumats a tractar amb dones i que es passen el dia bevent vi. Tal interpretació resta, però, en mera hipòtesi.

²¹² Ph. Borgeaud (1981).

26. Περὶ Ἀσκληπιοῦ.

Λέγουσιν αὐτὸν κεκεραυνῶσθαι· εἷη δ' ἂν πιθανώτερον οὕτω. ἰατρικῇ νικήσας καὶ ὑψώσας αὐτὸς ὑπὸ πυρετοῦ φλεχθεὶς ὤλετο. ὅθεν διὰ τὴν φλεγμονὴν αὐτὸν κεραυνωθῆναι λέγουσιν.

XXVI 1-2 ἰατρικῇ νικήσας correxi : ἰατρικὴν νικήσας V All. Gal. West. : ἰατρικὴν κινήσας Festa : malit ἀσκήσας West. | | **3** αὐτὸν κ. λέγουσιν V Festa : αὐτὸς κ. λέγεται All. Gal. West.

Diuen que va caure fulminat. Però seria més creïble com segueix: tot i haver estat el millor en medicina i el més important, va morir consumit per una febre. En conseqüència, pel seu estat d'inflamació, diuen que va caure fulminat.

Λέγουσιν αὐτὸν κεκεραυνῶσθαι: L'únic aspecte del mite d'Asclepi que prendrà en consideració l'autor és la seva mort, causada per un llamp segons la tradició. Una vegada més ens veiem incapaces de determinar en quina mesura la manca de detalls – en aquest cas no esmenta que va ser Zeus qui el va fulminar, segons algunes fonts per por que amb la seva art mèdica salvés masses vides humanes i deixés buit l'Hades²¹³ – es deu a l'epitomista o al fet que es tracta de detalls que no li interessaven per a la interpretació²¹⁴.

²¹³ **Apd. Bibl.** III 10, 4 (Ζεὺς δὲ φοβηθεὶς μὴ λαβόντες ἄνθρωποι θεραπείαν παρ' αὐτοῦ βοηθῶσιν ἀλλήλοις, ἐκεραύνωσεν αὐτὸν); **Diod. S.** V 71 (διὸ καὶ τὸν μὲν Ἄϊδην μυθολογοῦσιν ἐγκαλοῦντα τῷ Ἀσκληπιῷ κατηγορίαν αὐτοῦ ποιήσασθαι πρὸς τὸν Δία ὡς τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ ταπεινουμένης· ἐλάττους γὰρ αἰεὶ γίνεσθαι τοὺς τετελευτηκότας, θεραπευμένους ὑπὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. καὶ τὸν μὲν Δία παροξυνθέντα κεραυνώσαντα τὸν Ἀσκληπιόν); **Schol. in Eur. Alc.** 1 (ὅτι κτείνει Ζεὺς Ἀσκληπιὸν τὸν παῖδα αὐτοῦ [sc. τοῦ Ἀπόλλωνος] κεραυνῶ ἐν Πυθῶνι. ἀνίστη γὰρ ἰώμενος τοὺς τεθνεῶτας); **Theodoret. Affect.** VIII 19-23 (διὸ δὴ τὸν τερπικέρανον χαλεπήσαντα πρηστήρησι βαλεῖν καὶ εξαγαγεῖν τῆς ζωῆς).

²¹⁴ Per a una visió més àmplia dels motius pels quals Zeus decideix eliminar Asclepi, vegeu E.J. i L. Edelstein *Asclepius. Collection and interpretation of the testimonies*. London Joseph Hopkins University Press 1945 (reimpr. 1998) 45-50, en què s'apunta la causa que Asclepi, amb la seva actitud d'ajudar els homes a fugir de la mort, era una amenaça per a l'ordre còsmic establert pels déus olímpics i la seva mort és el càstig a la transgressió de les normes que regeixen aquest cosmos.

εἷη δ' ἄν πιθανώτερον οὕτω: és la primera i única vegada en tot el text que Heraclit parla en termes de 'probabilitat' o 'plausibilitat'. La fórmula més semblant que trobem en aquest opuscle, tot i que el sentit no és ben bé el mateix, és la del cap. 16 sobre Circe γένοιτο δ' ἄν τὸ ἀληθὲς τοιοῦτον, i podria també situar-se a prop d'expressions com εἷη δ' ἄν τοιοῦτο, ἔχοι δ' ἄν.

ιατρικῆ νικήσας καὶ ὑψώσας: tot i que sembla bastant clar el sentit del text en aquest punt, els editors no s'acaben de posar d'acord a l'hora de corregir la construcció *ιατρικὴν νικήσας* que dóna el manuscrit: Westerman apunta una fórmula *ιατρικὴν ἀσκήσας* basant-se en alguns paral·lels literaris²¹⁵, però sense gosar introduïr-la a la seva edició, mentre que Festa opta per corregir en *ιατρικὴν κινήσας*, amb un sentit de 'fer avançar la medicina', però creiem que aquest concepte d'evolució difícilment és aplicable a la mentalitat de l'època. Nosaltres preferim corregir *ιατρικῆ νικήσας*, emparant-nos en nombrosos paral·lels en què aquesta construcció té el sentit de 'ser el millor en una disciplina'²¹⁶ i que enllaça perfectament amb el participi que l'acompanya.

Segons la tradició, Asclepi és un mestre en l'art de la medicina, capaç no només de guarir els malalts, sinó fins i tot de retornar a la vida aquells que ja havien mort²¹⁷. Potser per això Diodor s'atreveix a comparar els efectes de la

²¹⁵ **Apd.** (τὴν ἰατρικὴν ἐδιδάχθη ... καὶ τὴν τέχνην ἀσκήσας); **Theodoret.** (ἀσκηθῆναι τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην); **Cornut.** *Theol. graec. comp.* (τοῖς τῆς ἰατρικῆς θεωρήμασι ἡσχηκέναι).

²¹⁶ cf. Liddell & Scott v. νικάω, ὦ. p. 1176 (e.gr. πυγμῆ, δρόμῳ, κάλλει).

²¹⁷ **Pind.** *Pyth.* III 9 s. (ἡμερον γυιαρκέος Ἀσκληπιόν, / ἦροα παντοδαπᾶν ἀλκτῆρα νούσων); **Apd.** (πρὸς Χείρωνα τὸν Κένταυρον ἤνεγκε, παρ' ᾧ καὶ τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν κυνηγετικὴν τρεφόμενος ἐδιδάχθη. καὶ γενόμενος χειρουργικὸς καὶ τὴν τέχνην ἀσκήσας ἐπὶ πολὺ οὐ μόνον ἐκώλυε τινὰς ἀποθνήσκειν, ἀλλ' ἀνήγειρε καὶ τοὺς ἀποθανόντας); **Diod. S.** IV 71 (ζηλῶσαι τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην, καὶ πολλὰ τῶν συντεινόντων πρὸς ὑγίειαν ἀνθρώπων ἐξευρεῖν. ἐπὶ τοσοῦτο δὲ προβῆναι τῇ δόξῃ ὥστε πολλοὺς τῶν ἀπεγνωσμένων ἀρρώστων παραδόξως θεραπεύειν, καὶ διὰ τοῦτο πολλοὺς δοκεῖν τῶν τετελευτηκότων ποιεῖν πάλιν ζῶντας); **Hymn. Hom.** (ἱητῆρα νόσων Ἀσκληπιόν); **Theodoret.** (κομίσει λέγει Χείρωνι τῷ Κενταύρῳ, εἶτα ἐκεῖ τραφῆναί τε καὶ ἀσκηθῆναι τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην, ἐν Τρίκκῃ δὲ πρῶτον καὶ Ἐπιδαύρῳ δοῦναι πείραν τῆς τέχνης. οὕτω δὲ ἄκρως φησὶν ἐπαιδευθῆ καὶ μάλα γε σπουδαίως, ὡς μὴ μόνον τοὺς ἀρρωστούοντας ἰᾶσθαι ἀλλὰ καὶ τινὰς τῶν τετελευτηκότων

medicina i amb els de la música, en una al·lusió velada als poders sobrenaturals que sovint s'atribueixen a músics com Orfeu i explícita al caràcter màgic de la medicina a Creta²¹⁸, mentre que Apol·lodor ens transmet que Asclepi obté el poder guaridor de la sang de la Medusa²¹⁹.

αὐτὸς ὑπὸ πυρετοῦ φλεχθεὶς ὤλετο. ὅθεν διὰ τὴν φλεγμονὴν αὐτὸν κεραινωθῆναι λέγουσιν: Heraclit és l'únic testimoni de la mort d'Asclepi a causa de la febre. L'absència de paral·lels ens indueix a pensar que allò que transmet pertany a una tradició que no ha arribat fins a nosaltres, o bé es tracta d'una interpretació de collita pròpia. La versió d'Hesíode però sobretot la d'Eurípides²²⁰, en què apareix explícita l'expressió 'posar la flama dins el pit' són les més propícies d'haver inspirat l'explicació al·legòrica del nostre autor. Un possible punt de connexió el trobem en els textos mèdics, en què s'associa la febre a una inflamació del cos, i per a definir-la s'usen paraules del camp semàntic de 'cremar', com ara καῦμα, φλογισμός, φλεγμονή. No oblidem que el mateix mot per a 'febre' (πυρετός) deriva directament de πῦρ, 'foc'²²¹.

ἐγείρειν); **Cornut.** (κατ' ἀκόλουθον πάλιν τὸν Ἀσκληπιὸν υἱὸν αὐτοῦ ἔφασαν γενέσθαι, τὸν δοκοῦντα τοῖς ἀνθρώποις ὑποδεδειχέναι τὴν ἰατρικὴν· ἐχρῆν γὰρ καὶ τούτῳ τῷ τόπῳ θεῖόν τι ἐπιστῆσαι. ὠνομάσθη δὲ ὁ Ἀσκληπιὸς ἀπὸ τοῦ ἠπίως ἰᾶσθαι καὶ ἀναβάλλεσθαι τὴν κατὰ τὸν θάνατον γινομένην ἀπόσκλησιν).

²¹⁸ **Diod. S.** V 74 (Ἀπόλλωνα δὲ τῆς κιθάρας εὐρέτην ἀναγορεύουσι καὶ τῆς κατ' αὐτὴν μουσικῆς· ἔτι δὲ τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην ἐξενεγκεῖν διὰ τῆς μαντικῆς τέχνης γινομένην, δι' ἧς τὸ παλαιὸν συνέβαινε θεραπείας τυγχάνειν τοὺς ἀρρωστούοντας· εὐρέτην δὲ καὶ τοῦ τόξου γενόμενον διδάξει τοὺς ἐγχωρίους τὰ περὶ τὴν τοξείαν, ἀφ' ἧς αἰτίας μάλιστα παρὰ τοῖς Κρησὶν ἐζηλώσθαι τὴν τοξικὴν καὶ τὸ τόξον Κρητικὸν ὀνομασθῆναι).

²¹⁹ **Apd.** (παρὰ γὰρ Ἀθηναῖς λαβὼν τὸ ἐκ τῶν φλεβῶν τῆς Γοργόνης ἔνεν αἷμα, τῷ μὲν ἐκ τῶν ἀριστερῶν ἔνεντι πρὸς φθορὰν ἀνθρώπων ἐχρήτο, τῷ δὲ ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς σωτηρίαν, καὶ διὰ τούτου τοὺς τεθνηκότας ἀνήγειρεν).

²²⁰ **Hes.** fr.125 (πατήρ δ' ἀνδρῶν τε θεῶν τε / χῶσατ', ἀπ' Ὀλύμπου δὲ βαλὼν ψολόεντι κεραινωῖ / ἔκτανε Λητοῖδην, Φοῖβῳ σὺν θυμὸν ὀρίων); **Eur. Alc.** 3-4 (Ζεὺς γὰρ κατακτὰς παῖδα τὸν ἐμὸν αἴτιος / Ἀσκληπιόν, στέρνοισιν ἐμβαλὼν φλόγα).

²²¹ **Gal.** VII 4 (πυρετός ὀνομάζεται τὸ νόσημα τοῦ παντός ζῶου θερμοῦ τις ἄμετρος οὔσαι); **Arist. Pr.** 860a Bekker (καὶ ἐν τοῖς σώμασιν ὡσαύτως πνίγη καὶ καῦματα, τὸ δὲ ἐν σώματι καῦμα πυρετός ἐστιν); **Hesych.** s.v. (πυρετός· φλογισμός, καῦμα, τὸ δὲ σῶμα πῦρ λέγει).

27. Περὶ τῆς τοῦ Ἄιδου κυνῆς.

Ὅτι ὁ τὴν Ἄιδος κυνῆν, ὡς καὶ ὁ Περσεύς, περιθέμενος ἀόρατος ἐγίνετο· ἔστι δὲ κυνῆ Ἄιδος τὸ τέλος εἰς ὃ ἀπελθὼν ὁ τετελευτηκῶς ἀόρατος γίνεταί.

XXVII tit. κυνῆς V Festa : κυνῆς All. Gal. West. || **1** <Λέγεται> ὅτι uidetur excidisse West. : sed “cf. Excerpta Vaticana 3 et 4 et 12” adn. Festa || **2** τέλος V : στέγος legendum esse contendit Mehler, sed cf. **Plat.** Phaed. 80d : fort. τὸ τοῦ βίου τέλος coni. Festa.

Que aquell que es posés el casc d’Hades, com ara Perseu, es feia invisible. És casc d’Hades el terme final en que esdevé invisible quan el travessa qui ja és mort.

Ὅτι ὁ τὴν Ἄιδος κυνῆν, ὡς καὶ ὁ Περσεύς, περιθέμενος ἀόρατος ἐγίνετο:
Malgrat que Westermann postula una possible caiguda d’un λέγεται inicial, he preferit mantenir la lectura manuscrita no només per l’anotació de Festa referent als exemples de l’Anònim Vaticà, sino també i principalment pels nombrosos exemples que ens ofereixen les col·leccions de fragments²²².

El casc d’Hades, amb la propietat de fer invisible aquell que el du sobre el cap, és un dels presents amb què són obsequiats els Olímpics en la seva lluita contra la generació anterior (com ho són també el llamp i el tro de Zeus). La seva atribució a Hades es justifica per la pseudetimologia del nom del déu, “invisible”, a partir de ἀ-, ἰδεῖν (no veure)²²³. Algunes fonts, majoritàriament escolis, identifiquen d’aquesta manera l’objecte amb el terme ἀορασία (‘invisibilitat’)²²⁴. Aquesta associació d’idees pot ser l’explicació al fet que el nom d’Hades (generalment Ἄιδης amb esperit aspre i sense dièresi del diftong)

²²² cf. e.gr. **Diod. S.** VII 3; 4; 6; 7.

²²³ uid. F. Cuartero *Apol·lodor* I 2, 7 i I 6, 2 (edició comentada en preparació).

²²⁴ **Schol. in Il.** V 845 (Ἄιδος κυνῆην. Νέφος τι, καὶ ἀορασίαν. [...] νέφος, δι’ οὗ οἱ θεοὶ ἀλλήλοις ἀφανεῖς γίνονται); **Schol. in Pind.** *Nem.* 10, 6 (παρασχοῦσα αὐτῶ καὶ τὴν Ἄιδος κυνῆην, εἴη δ’ ἄν ἡ ἀορασία); **Schol. in Plat.** *Rep.* 612b (Ἄιδος κυνῆην. νέφος τὴν αἶδος κυνῆην φασὶν ἀθάνατον καὶ ἀφανές, ἥτοι ἀορασίαν).

aparegui a les fonts que remetent a l'episodi del casc en la forma Ἄϊδος amb esperit suau i dièresi, grafia que es correspondria amb el significat d 'invisible'.

L'episodi mitològic més conegut i més utilitzat per les fonts en què apareix el casc d'Hades és el de Perseu, que rep d'Hermes i d'Atena, a banda del casc, un sarró especial i unes sandàlies alades per acometre amb èxit la seva missió de tallar el cap a la Medusa i endur-se'l a la seva illa²²⁵. Però també Hermes i Atena se serveixen del casc ²²⁶.

ἔστι δὲ κυνῆ Ἄϊδος τὸ τέλος εἰς ὃ ἀπελθὼν ὁ τετελευτηκῶς ἀόρατος γίνεταί: Estretament lligada al sentit d'invisibilitat ja esmentat es desenvolupa la interpretació al·legòrica d'Heraclit, que veu en el casc d'Hades el punt del món subterrani en el qual les ànimes dels morts esdevenen invisibles. Les referències a les tenebres que cobreixen el cap del difunt com si es tractés d'un vel i la figura recurrent de l'obscuritat de la mort són molt freqüents a la literatura grega ja des d'Homer²²⁷.

²²⁵ **Pherecyd.** fr. 26 Pàmias/Fowler (ὁ δὲ Περσεὺς αὐτὸν ἔχειν ἔφη, καὶ ἀποδώσειν, ἐὰν αὐτῷ ὑποδείξωσι τὰς νύμφας αἱ ἔχουσι τὴν Ἄϊδος κυνῆν, καὶ τὰ πέδιλα τὰ ὑπόπτερα καὶ τὴν κίβισιν. αἱ δὲ αὐτῷ φράζουσι. καὶ ὁ Περσεὺς ἀποδίδωσι. καὶ ἀπελθὼν πρὸς τὰς νύμφας σὺν Ἑρμῇ, αἰτήσας τε καὶ λαβὼν ὑποδεσεμεῖται τὰ ὑπόπτερα πέδιλα καὶ τὴν κίβισιν περιβάλλει κατὰ τῶν ὤμων καὶ τὴν Ἄϊδος τῇ κεφαλῇ περιτίθεισιν. [...] ὁ δὲ, πλησίον γενόμενος, ἀποτέμνει τῇ ἄρπῃ τὴν κεφαλὴν, καὶ ἐνθὺς εἰς τὴν κίβισιν φεύγει. αἱ δὲ αἰσθόμεναι διώκουσιν· οὐχ ὀρώσι μέντοι αὐτὸν διὰ τὴν Ἄϊδος κυνῆν); **Schol. in Pind.** (παρασχοῦσα αὐτῷ καὶ τὴν Ἄϊδος κυνῆν, εἴη δ' ἂν ἡ ἀορασία, καὶ ἀποτεμεῖν τῆς Γοργόνης τὴν κεφαλὴν); **Apd. Bibl.** II 4, 2-3 (εἶχον δὲ καὶ τὴν Ἄϊδος κυνῆν [...] τὴν δὲ κυνῆν τῇ κεφαλῇ ἐπέθετο- ταύτην ἔχων αὐτὸς μὲν οὐς ἠθέλεν ἔβλεπεν, ὑπὸ ἄλλων δὲ οὐχ ἑωρᾶτο. [...] αἱ δὲ Γοργόνες ἐκ τῆς κοίτης ἀναστᾶσαι τὸν Περσεῖα ἐδίωκον, καὶ συνιδεῖν αὐτὸν οὐκ ἠδύναντο διὰ τὴν κυνῆν. [...] ἀπέδωκε τὰ μὲν πέδιλα καὶ τὴν κίβισιν καὶ κυνῆν Ἑρμῇ, τὴν δὲ κεφαλὴν τῆς Γοργόνης Ἀθηνᾶ); **Diogenian. Paroemiogr.** 1, 39 (Ἄϊδος κυνῆ:> ἐπὶ τῶν κρυπτόντων ἑαυτοὺς διὰ τινῶν μηχανημάτων· τοιαύτη γὰρ ἡ τοῦ Ἄϊδος κυνῆ, ἣ Περσεὺς χρησάμενος τὴν Γοργῶν ἐδειροτόμησεν).

²²⁶ **Il.** V 844 s., en què Atena s'amaga d'Ares (αὐτὰρ Ἀθήνη / δύν' Ἄϊδος κυνῆν, μὴ μιν ἴδοι ὄβριμος Ἄρης); **Apd. Bibl.** I 6, 2, on Hermes l'usa per matar Hipòlit (Ἑρμῆς δὲ τὴν Ἄϊδος κυνῆν ἔχων κατὰ τὴν μάχην Ἰππόλυτον ἀπέκτεινεν).

²²⁷ La fórmula homèrica τὸν δὲ σκοτός ὅσσε κάλυψεν apareix a **Il.** IV 461, 506, 523 etc.; **Theogn.** I 707 (ὄντινα δὲ θανάτοιο μέλαν νέφος ἀμφικαλύψει). Per a més aprofundiment i per a la implicació d'aquest concepte en la literatura òrfica veu. A. Bernabé – A. Jiménez *Instrucciones para el más allá* 2001.

28. Περὶ Βορέου καὶ Ὠρειθυίας.

Λέγεται ὅτι Βορέας Ὠρείθυιαν ἥρπασεν· ἦν δὲ βασιλεὺς τῶν τόπων ἐκεῖνων. ἡ δὲ αὐτὴ ὑπόληψις καὶ μέθοδος καὶ περὶ Διὸς καὶ Γανυμήδους· βασιλεύων γὰρ <ὁ Ζεὺς> ἀρπάζει τὸν Γανυμήδη, ἀετὸς γενόμενος, ὅτι καὶ τὸ ζῶον ἄλκιμον. ὁ δ' αὐτὸς τρόπος καὶ περὶ Ἡοῦς καὶ Τιθωνοῦ, καὶ Ἀγχίσου καὶ Ἀφροδίτης.

XXVIII 1 λ. ὅτι V Festa : λ. δὲ ὅτι All. Gal. West. || **2** paragraphi signum (~:) ante ἡ δὲ αὐτὴ V || **3** ὁ Ζεὺς suppl. Vitelli cf. 34 | γενόμενος V All. Gal. West. : γεν<έσθαι λεγ>όμενος Festa.

Es diu que Bòreas va raptar Oritia. Ell era rei d'aquelles terres. Aquesta creença segueix el mateix procediment que la de Zeus i Ganimedes. De fet Zeus és un rei i rapta Ganimedes després d'esdevenir àguila, en tant que animal poderós. És el mateix que passa amb Eos i Titó, amb Anquises i Afrodita.

Λέγεται ὅτι Βορέας Ὠρείθυιαν ἥρπασεν: Bòreas, fill de l'Aurora i d'Astreu, personifica el vent del nord procedent de Tràcia. És conegut per haver raptat Oritia, la filla d'Erictoni, rei d'Atenes, i haver-se-la endut al seu palau. Oritia li va donar dos fills: Càlais i Zetes.

ἦν δὲ βασιλεὺς τῶν τόπων ἐκεῖνων: El fil conductor d'aquest capítol que aglutina altres personatges mítics és el del personatge diví que, a través del filtre evemerista, és considerat un mortal poderós, un rei o reina, que rapta el seu amant. A banda del mite de Bòreas i Oritia, hi apareixen Zeus i Ganimedes, Eos i Titó, Anquises i Afrodita.

Es tracta d'un dels pocs capítols de tota l'obra d'Heraclit netament evemerista. Malauradament les dades que ens forneix són tan minses que es fa molt difícil establir els mecanismes que han dut l'autor a congregar en un

mateix capítol, i sota el pretext que es tracta del mateix mètode, històries tan diferents.

ἡ δὲ αὐτὴ ὑπόληψις καὶ μέθοδος καὶ περὶ Διὸς καὶ Γανυμήδους· βασιλεύων γὰρ <ὁ Ζεὺς> ἀρπάζει τὸν Γανυμήδην, ἀετὸς γενόμενος, ὅτι καὶ τὸ ζῶον ἄλκιμον: Com a primer dels paral·lels de l'episodi de Bòreas i Oritia, Heraclit ens presenta el rapte de Ganimedes per part de Zeus, que era un rei, però convertit en àguila. La connexió entre els elements no és gens clara. El més significatiu és que, *a priori*, una intepretació de caire evemerista com aquesta no podria admetre una metamorfosi en animal. L'afegit final sobre l'àguila ('en tant que és l'animal coratjós') insinua que es tracta potser d'una metàfora, però l'estat en què ens ha arribat aquesta part del text no ofereix gaire marge de maniobres. Al cap. 34 sobre Làmia també apareix Zeus com a rei.

ὁ δ' αὐτὸς τρόπος καὶ περὶ Ἡοῦς καὶ Τιθωνοῦ, καὶ Ἀγχίσου καὶ Ἀφροδίτης: A continuació Heraclit aporta dos paral·lels més, però de deesses que raptin homes mortals. Eos, l'aurora que obre les portes del cel al carro del Sol, protagonitza el rapte d'alguns dels seus amants, entre els quals hi ha Titó, un mortal que pertany a la casa de Troia. També pertany al cicle troià Anquises, pare d'Eneas, fruit de la relació que va mantenir amb Afrodita. J. Stern suggereix que aquestes deesses, tal i com presenta Heraclit aquest capítol, siguin considerades aquí reines mortals, un tractament que si més no donaria una mica de coherència al capítol en el seu conjunt.

29. Περί Πρωτέως.

Λέγεται ὅτι ἐγίνετο ποτὲ μὲν ὕδωρ, ποτὲ δὲ πῦρ. ἔχει δὲ οὕτως· τοῖς μὲν χρηστοῖς ἐγίνετο ὡσπερ ὕδωρ <καὶ οὕτως εὖ ποιῶν>, τοῖς δὲ μοχθηροῖς κατ' ἀξίαν τιμωρητικός. ὅθεν ταύτην τὴν φήμην περὶ αὐτοῦ διέσπειραν.

XXIX aliter in codice Marciano gr. 613 (M), apud **Schol. in Od.** IV 458: λέγουσιν ὅτι ἐγίνετο μὲν ποτὲ ὕδωρ, ποτὲ δὲ πῦρ. ἔχει δὲ οὕτως· τοῖς μὲν χρηστοῖς ἐγίνετο ὡσπερ ὕδωρ, τοῖς δὲ μοχθηροῖς κατὰ τὴν ἀξίαν τιμωρητικὴν, καὶ οὕτως εὖ ποιῶν, ὅθεν ταύτην τὴν φήμην περὶ αὐτοῦ διέσπειραν.

1 λέγεται V : λέγουσι M | ἐγίνετο VM All. Gal. : ἐγένετο West. Festa | ποτὲ μὲν V : μὲν ποτὲ M | ἔχει δὲ οὕτως M : δηλονότι V || 2 ἐγίνετο ὡσπερ M : ὡς V | μοχθηροῖς M : πονηροῖς V : πονηροῖς <ὡς πῦρ> Vitelli | κατ' ἀξίαν τιμωρητικός V : κατὰ τὴν ἀξίαν τιμωρητικὴν M || 3 οὕτως Pontani : οὕτος M : καὶ ... ποιῶν om. V.

Es diu que de vegades esdevenia aigua, de vegades foc. La realitat és aquesta: per als bons era com l'aigua <i feia el bé d'aquesta manera>, però amb els malvats que s'ho mereixien era venjatiu. I fent bé d'aquesta manera, per això s'ha escampat el que d'ell es diu.

Λέγεται ὅτι ἐγίνετο ποτὲ μὲν ὕδωρ, ποτὲ δὲ πῦρ: el mite de Proteu és present en un llarg passatge de l'Odissea (IV 360-572), en que Menelau explica a Telèmac el seu retorn de Troia i el seu sojorn forçat a Egipte. Proteu és inicialment un déu marí que habita els mars que rodegen l'illa de Faros, prop de la costa d'Egipte, i es dedica a fer péixer els seus ramats de foques. Com a divinitat marina que és, té el do de la màntica i Menelau ha de aconseguir d'ell la informació necessària per poder continuar el seu viatge: és el mateix cas dels Argonautes amb Glauc (cf. cap. 10) i d'Hèracles amb Nereu (uid. nota 229). Tots tres són anomenats en algun moment 'el vell del mar'.

La filla de Proteu, Idòtea, dóna a Menelau les indicacions necessàries per aconseguir el seu objectiu, ja que Proteu defuig qualsevol visita transformant-se

en tota mena d'animals (lleó, drac, pantera, senglar) i d'elements de la natura (arbres, aigua, foc)²²⁸. Aquest do d'adoptar diverses formes i figures també és propi de les divinitats marines i d'alguns dels seus descendents²²⁹.

Les fonts immediatament posteriors a Homer tendeixen a considerar Proteu un home, rei de Faros o bé de tot Egipte, que acull Hèlena durant la guerra de Troia, fins que Menelau torna a buscar-la²³⁰. No és fins a autors d'època tardana que Proteu torna a ser tractat en la seva vessant divina²³¹.

ἔχει δὲ οὕτως: He preferit editar la variant que ofereix M, ja que es tracta d'una expressió molt utilitzada en aquesta mena de textos per introduir la interpretació racionalista o al·legòrica de l'autor. Posseeix alguns paral·lels significatius en l'opuscle que ens ocupa: al cap. 1 sobre Medusa apareix la construcció idèntica; al cap. 18 sobre l'Hidra trobem la variant en participi οὐχ οὕτως ἔχοντος τάληθουῶς; al cap. 26 sobre Asclepi εἶη δ' ἂν πιθανότερον

²²⁸ **Od.** IV 417s, en què Idòtea avisa Menelau de les capacitats de Proteu (πάντα δὲ γινόμενος πειρήσεται, ὅσσοι ἐπὶ γαῖαν / ἔρπετά γίνονται καὶ ὕδωρ καὶ θεσπιδαῆς πῦρ); 455-458, en què es descriu pròpiament l'escena (οὐδ' ὁ γέρον δολῆς ἐπελήθετο τέχνης / ἀλλ' ἦ τοι πρῶτιστα λέων γένετ' ἠὺγένειος / αὐτὰρ ἔπειτα δράκων καὶ πάρδαλις ἠδὲ μέγας σῦς / γίνετο δ' ὕγρον ὕδωρ καὶ δένδρεον ὑψιπέτηλον).

²²⁹ Nereu, una divinitat marina antiga, té dins el mite d'Hèracles un paper paral·lel al de Proteu: es transforma en aigua i en foc i en tota mena de formes per evitar donar cap informació a l'heroi, però al final es veu obligat a fer-li la predicció que aquell necessita per continuar el seu viatge: **Pherecyd.** fr. 16a Pàmias/Fowler (Φερεκύδης ἐν β' τῆς Ἡρας γαμουμένης φησὶ τὴν Γῆν ἀναδοῦναι μηλέας χρυσοῦν καρπὸν φερούσας. καὶ ὅτι αἱ Νύμφαι <αἱ> Διὸς καὶ Θέμιδος οἰκοῦσαι ἐν σπηλαίῳ περὶ τὸν Ἡριδανόν, ὑπέθεντο Ἡρακλεῖ ἀποροῦντι μαθεῖν παρὰ Νηρέως, ποῦ ἔλη τὰ χρύσεια μῆλα· καὶ λαβὼν αὐτὸν βία, πρῶτον μὲν μεταφορούμενον εἰς ὕδωρ καὶ πῦρ εἶτα ἐς τὴν παλαιὰν ὄψιν καταστάντα καὶ δηλώσαντα, ἀφίησιν); **Schol. in Ap. Rh.** 20 recorda el cas de Neleu, fill de Posidó (τοῦτον δὲ ὡς ἔγγονον αὐτοῦ ὁ Ποσειδῶν – Νηλεὺς γὰρ Ποσειδῶνος – καὶ τοῖς ἄλλοις ἐκόσμησεν καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ εἰς πάντα μεταβάλλεσθαι); **Schol. in Pind. Nem.** 4 101b per a Tetis, a qui compara amb Proteu per aquesta qualitat (φαίνεται δὲ ἐκ τούτων ἢ Θέτις μὴ βουλουμένη γαμηθῆναι θνητῶ· μετεβάλλετο οὖν ὥσπερ ὁ Ὀμηρικὸς Πρωτεύς).

²³⁰ Ja és així a **Heròdot** (II 110 ss.) i sobretot a l'*Hèlena* d'**Eurípides** (cf. vv.4-5: Πρωτεύς δ' ὅτ' ἔζη τῆσδε γῆς τύραννος ἦν / Φάρον μὲν οἰκῶν νήσον, Αἰγύπτου δ' ἄναξ), que segueix el rastre d'**Estesícor** i que esdevé font de gran influència; **Schol. in Od.** IV 384 (ὁ Πρωτεύς ἄνθρωπος ἦν οἰκῶν κατὰ θάλασσαν, εἶτε πλησίον αὐτῆς εἶτε ἐν νήσῳ).

²³¹ **Schol. in Luc.** 78, 5 (λέγουσιν ὅτι ὁ Πρωτεύς δαίμων ὑπῆρχε θαλάσσιον εἰς πᾶν εἶδος μεταβαλλόμενος); **Artemid.** II 38 (Πρωτεύς δὲ καὶ Γλαῦκος καὶ Φόρκυς καὶ οἱ περὶ τούτους δαίμονες); **Athen.** VIII 34 (γίνεθ' ὕδωρ καὶ πῦρ καὶ ὁ βούλεται).

ούτω; al cap. 34 sobre Lãmia εἴη δ' ἄν τάδε; al cap. 35 sobre Procne i Filomela τοῦτο δ' ἄν ἔχοι οὕτως. La variant de V, δηλονότι, seria doncs una innovació per simplificació.

τοῖς μὲν χρηστοῖς ὡς ὕδωρ, τοῖς δὲ μοχθηροῖς κατ' ἀξίαν τιμωρητικός.
<καὶ οὕτως εὖ ποιῶν>, ὅθεν ταύτην τὴν φήμην περὶ αὐτοῦ διέσπειραν: No posseïm cap font directa que transmeti aquesta interpretació al·legòrica del significat de l'aigua i del foc en Proteu; per tant no és possible determinar si es tracta d'una aportació original o bé presa d'una font perduda. [εὐεργέτης] Pel que fa al foc com a element de caràcter negatiu i destructor, el mateix Heraclit l'utilitza en el cap. 17 sobre els toros que respiren foc, la capacitat destructiva dels quals 'igualava la del foc'. Un altre element estretament relacionat amb el foc i letal per a qui el rep és el llamp, utilitzat per Zeus per eliminar Faetont (cap. 22) i Asclepi (cap. 26).

Dos són els autors que aporten altres interpretacions sobre aquest personatge: la versió més semblant a la d'Heraclit és la de Diodor de Sicília (I 62), que l'identifica amb el rei egipci Keten, i dóna com a explicació lògica de la seva facilitat per canviar d'aspecte el fet que els antics faraons tenien per costum posar-se màscares de tota mena, d'animals i arbres i tal vegada foc, per tal de donar una imatge agradable o bé causar estupor al seu interlocutor²³²; i l'escoliasta de l'Odissea, que recull diverses opinions al·legoritzants sobre la naturalesa Proteu, com ara que representava bé el bosc bé la primavera²³³.

²³² **Diod. S. I 62** (βασιλεύς, ὃν Αἰγύπτιοι μὲν ὀνομάζουσι Κέτηνα, παρὰ δὲ τοῖς Ἑλλησιν εἶναι δοκεῖ Πρωτεύς ὁ κατὰ τὸν Ἰλιακὸν γεγωνῶς πόλεμον. τούτου δὲ παραδεδωμένου τῶν τε πνευμάτων ἔχειν ἐμπειρίαν καὶ τὴν μορφὴν μεταβάλλειν ὅτε μὲν εἰς ζώων τύπους, ὅτε δὲ εἰς δένδρον ἢ πῦρ ἢ τι τῶν ἄλλων. [...] ἐν ἔθει γὰρ εἶναι τοῖς κατ' Αἴγυπτον δυνάσταις περιτίθεσθαι περὶ τὴν κεφαλὴν λεόντων καὶ ταύρων καὶ δρακόντων προτομάς, σημεῖα τῆς ἀρχῆς· καὶ ποτὲ μὲν δένδρα, ποτὲ δὲ πῦρ, ἔστι δ' ὅτε καὶ θυμιαμάτων εὐωδῶν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς οὐκ ὀλίγα, καὶ διὰ τούτων ἅμα μὲν ἑαυτοὺς εἰς εὐπρέπειαν κοσμεῖν, ἅμα δὲ τοὺς ἄλλους εἰς κατάπληξιν ἄγειν καὶ δεισιδαίμονα διάθεσιν).

²³³ **Schol. in Od. IV 384** (τινὲς δὲ καὶ ἀλληγορικῶς Πρωτέα τὴν ὕλην. ἄνευ γὰρ ὕλης φασὶ τὸν δημιουργὸν πάντα τὰ ὀρώμενα *** ὕλης δὲ τῆς μὴ φαινομένης ἡμῖν, ἐξ ἧς ἄνθρωποι, δένδρα, ὕδατα καὶ πάντα τᾶλλα. [...] ἄλλοι δὲ Πρωτέα φασὶν ἀλληγορικῶς τὸν πρὸ τοῦ

Pel que fa a l'afegit "i feia el bé d'aquesta manera" que aporta M, malgrat que és discutible la seva presència dins la tradició textual (ben podria tractar-se d'una glossa marginal del copista), he seguit la recomanació de F. Pontani i he decidit introduir-ho després de la referència a l'aigua com a metàfora de l'εὐεργεσία de Proteu. El paral·lel el trobem en els escolis a l'Odissea, en què Proteu rep el tractament de benefactor (εὐεργέτης) amb aquells que ell considera mereixedors del seu favor²³⁴.

ἕαρος καιρόν, μεθ' ὃν ἄρχεται ἡ γῆ εἶδη ποιεῖν βοτανῶν καὶ γενῶν. [...] τὸ δὲ Πρωτέως ὄνομα εἰς τὴν ἀλληγορίαν ἐπιτήδειον).

²³⁴ **Schol. in Od.** IV 365 (Πρωτέος ἰφθίμου] ἡδέως τῷ ἐπιθέτῳ· ὡς γὰρ εὐεργέτην ἐγκωμιάζει); IV 465 (μάντις ὦν καὶ φρόνιμος ὁ Πρωτεὺς μερίζεται καὶ τρέπεται εἰς πολλὰ, εἰς λέοντα, καὶ εἰς τὰ τοιαῦτα διὰ δριμύτητος, καὶ δι' ἄλλων ποικίλων τρόπων, θέλων ἰδεῖν εἰ ἔστιν ἄξιος τοῦ εὐεργετηθῆναι).

30. Περὶ τοῦ κυνὸς καὶ τῆς ἀλώπεκος.

Τῷ μὲν κυνὶ τοῦ Κεφάλου δεδομένον εἶναι φασιν γέρας ὃ ἂν ἴδη θηρίον καταλαμβάνειν, τῇ δὲ ἀλώπεκι ὑπὸ μηδενὸς καταλαμβάνεσθαι. διώκοντος οὖν τοῦ κυνὸς τὴν ἀλώπεκα, ἵνα μὴ λυθῇ τὸ πεπρωμένον, τοὺς δύο λίθους ὁ Ζεὺς ἐποίησεν. εἷη δ' ἂν τὸ τοιοῦτον πλάσμα παρὰ τὴν αὐτῶν ἀμφοτέρων κατὰ τὸν διωγμὸν πλάνην.

XXX tit. τοῦ κυνὸς West. Festa (cf. initium τῷ μὲν κυνὶ) : τῆς κυνὸς V All. Gal. || **2** τῇ δὲ ἀλώπεκι V All. Gal. West. : τῇ δὲ <Τευμεσία> ἀλώπεκι suppl. Festa || **3** λυθῇ “cf. **Eur. Iph. Aul.** 1268 θέσφατ' εἰ λύσω θεᾶς” adn. Vitelli || **4** αὐτῶν V Festa : τῶν All. Gal. West. : del. Hercher : ἄπαυστον uel ἐν ἀπόπτω coni. Festa.

Diuen que al gos de Cèfal li fou concedit el do de capturar un animal quan el veia, i a la guineu el do de no ser capturada per ningú. Així doncs, mentre el gos perseguia la guineu, per tal que no es desfés allò que estava establert, Zeus va convertir-los a tots dos en pedres. Tal cosa seria una invenció a partir de l'interminable cursa de tots dos en mútua persecució.

Τῷ μὲν κυνὶ τοῦ Κεφάλου δεδομένον εἶναι φασιν γέρας ὃ ἂν ἴδη θηρίον καταλαμβάνειν, τῇ δὲ ἀλώπεκι ὑπὸ μηδενὸς καταλαμβάνεσθαι: El gos de Cèfal tenia el do diví d'atrapar tot el que perseguia²³⁵. Diu la tradició més antiga que és obra d'Hefest i que havia estat regalat per Zeus a Europa, que el va regalar a Minos, el qual el va donar a Procris en recompensa per haver-lo guarit, i de Procris va passar finalment a Cèfal²³⁶, el seu espòs, qui el va cedir a

²³⁵ **Aristodem.** FGtH 383 F2 (κύνα ... ὃν οὐδὲν διέφευγε τῶν θηρίων); **Apd. Bibl.** II 7 (ἦν δὲ καὶ τούτῳ [sc. τῷ κυνὶ] πεπρωμένον πᾶν, ὃ τι ἂν διώκη, λαμβάνειν); **Ant. Lib.** 41, 8-10 (ἦν δὲ θεμιτὸν ... τὸν κύνα ἐκφυγεῖν διωκόμενον οὐδὲν); **Pollux** 38, 6 (φύσιν δ' εἶχεν ἄφυκτος εἶναι).

²³⁶ La seqüència sencera la trobem a **Pollux** (ὃν Ἡφαιστος ἐκ χαλκοῦ Δημονησίου χαλκευσάμενος, ψυχὴν ἐνθείς, δῶρον ἔδωκε Διὶ κάκεϊνος Εὐρώπη, αὕτη δὲ Μίνῳ Πρόκριδι καὶ Πρόκρις Κεφάλῳ); **Eratost.** (περὶ τούτου ἰστορεῖται ὅτι ἐστὶν ὁ δοθεὶς Εὐρώπη φύλαξ μετὰ τοῦ ἄκοντος· ἀμφοτέρω δὲ ταῦτα Μίνῳς ἔλαβε καὶ ὕστερον ὑπὸ Πρόκριδος ὕγιασθεις

Amfitrió en la cacera de la guineu de Teumessos²³⁷, que assolava la terra de Tebes²³⁸. Aquesta guineu també posseïa un do, el de no ser capturada per ningú.

διώκοντος οὖν τοῦ κυνός τὴν ἀλώπεκα, ἵνα μὴ λυθῇ τὸ πεπρωμένον, τοὺς δύο λίθους ὁ Ζεὺς ἐποίησεν: Davant d'aquesta situació insoluble d'un gos perseguidor que sempre atrapa la seva presa i d'una guineu perseguida que no pot ser atrapada per cap depredador, Zeus adopta la solució de la metamorfosi i els converteix tots dos en pedres²³⁹.

ἐκ νόσου ἐδωρήσατο αὐτῇ. μετὰ δὲ χρόνον δέ τινα Κέφαλος ἀμφοτέρων αὐτῶν ἐκράτησε διὰ τὸ εἶναι Πρόκριδος ἀνήρ); **Apd.** (τὸν κύνα ὃν Πρόκρις ἤγαγεν ἐκ Κρήτης παρὰ Μίνωος λαβοῦσα); **Paus.** IX 19, 1 ens aporta la variant segons la qual va ser Ἄρτεμις qui va obsequiar Πρόκρις amb el gos (τοῦ κυνός, ὃν Πρόκριδι τῇ Ἐρεχθέως ἔδωκεν Ἄρτεμις).

²³⁷ Amfitrió va rebre l'encàrrec per part dels cadmeus, i ell, al seu torn, va demanar ajut a Cèfal, a canvi de contribuir amb un contingent tebà en la campanya contra els Telèboes: **Ant. Lib.** (ἐφάνη γὰρ χρόνῳ τούτῳ Καδμείους ἀλώπηξ, χρῆμά τι ἐξηλλαγμένον· αὕτη συνεχῶς ἐκ τοῦ Τευμησοῦ κατιοῦσα πολλάκις τοὺς Καδμείους ἠρπάζετο. [...] καὶ ἐπειδὴ Ἀμφιτρώων εἰσιῶν τὰς Θήβας ἐδεήθη Καδμείων ἐπὶ Τηλεβόας αὐτῷ συστρατεῦσαι. [...] καὶ ἐλθὼν πρὸς τὸν Κέφαλον ἔλεγε τὴν συνθήκην καὶ ἔπειθε βῆναι εἰς Θήβας σὺν τῷ κυνί, ὁ δὲ Κέφαλος ἀποδέχεται τὸν λόγον καὶ ἐλθὼν κυνηγετεῖ τὴν ἀλώπεκα); **Apd. Bibl.** II 6-7 ἠέφθειρε γὰρ τὴν Καδμείαν ἀλώπηξ θηρίον [...] ἀπαλλαγείς οὖν Ἀμφιτρώων εἰς Ἀθήνας πρὸς Κέφαλον τὸν Διονεύως, συνέπειθεν ἐπὶ μέρει τῶν ἀπὸ Τηλεβοῶν λαφύρων ἄγειν ἐπὶ τὴν θήραν τὸν κύνα).

²³⁸ La presència de la guineu a Tebes s'atribueix a un càstig dels déus per haver exclòs del tron els descendents de Cadme: **Aristodem.** (ἐπιπεμφθῆναι μὲν γὰρ ὑπὸ θεῶν τὸ θηρίον τοῦτο τοῖς Καδμείους, διότι τῆς βασιλείας ἐξέκλειον τοὺς ἀπὸ Κάδμου γεγονότας); o bé per enuig de Dionís: **Paus.** (ἐκ μηνίματος Διονύσου τὸ θηρίον ἐπ' ὀλέθρῳ τραφεῖη Θηβαίων); o senzillament per una injustícia: **Apd. Bibl.** II 7 (ἀδικουμένης δὲ τῆς χώρας). Alguns autors fins i tot al·ludeixen al tribut d'un ciutadà jove al mes per no patir els atacs de la guineu: **Apd. Bibl.** II 7 (ἓνα τῶν ἀστῶν παῖδα οἱ Θηβαῖοι κατὰ μῆνα προετίθεσθαι αὐτῇ, πολλοὺς ἀρπαξούση τοῦτ' εἰ μὴ γένοιτο); **Ant. Lib.** (καὶ αὕτη προὔτιθεσαν παιδίον διὰ τριακοστῆς ἡμέρας, ἡ δὲ κατήσθιε λαμβάνουσα).

²³⁹ **Ant. Lib.** (ἦν θεμιτὸν οὔτε τὴν ἀλώπεκα καταληφθῆναι ὑπὸ τινος οὔτε τὸν κύνα ἐκφυγεῖν διωκόμενον οὐδέν. ἐπεὶ δὲ ἐγένοντο ἐν τῷ πεδίῳ τῶν Θηβαίων, Ζεὺς ἐποίησεν ἀμφοτέρους λίθους); **Apd. Bibl.** II 7 (διωκομένης οὖν ὑπὸ τοῦ κυνός τῆς ἀλώπεκας, Ζεὺς ἀμφοτέρους λίθους ἐποίησεν); **Pollux** (φύσιν δ' εἶχεν ἄφυκτος εἶναι [sc. ὁ κύων], ὥσπερ ἡ Τευμησσία ἀλώπηξ ἄληπτος. καὶ διὰ τοῦτο ἀπελιθώθησαν ἄμφω, ὁ μὲν ἵνα μὴ λάβῃ τὴν ἄληπτον ἀλώπεκα, ἡ δ' ἵνα μὴ φύγῃ τὸν ἄφυκτον κύνα); **Aristodem.** (λίθους γενέσθαι τὸν τε κύνα καὶ τὴν ἀλώπεκα); **Paus.** (λίθος ἐγένετο ἡ ἀλώπηξ καὶ ὁ κύων οὗτος); L'únic autor que presenta una variant és **Eratòstenes**, que manté la metamorfosi de la guineu però transforma el gos en constel·lació (τὴν ἀλώπεκα ... ἣ ἦν λόγιον ὑπὸ μηδενὸς ἀπόλεσθαι. οὐκ ἔχων οὖν τί ποιῆσαι ὁ Ζεὺς τὴν μὲν ἀπελίθωσε, τὸ δὲ εἰς τὰ ἄστρα ἀνήγαγεν ἄξιον κρίνας).

εἴη δ' ἂν τὸ τοιοῦτον πλάσμα παρὰ τὴν αὐτῶν ἀμφοτέρων κατὰ τὸν διωγμὸν πλάνην: La solució que ens proposa Heraclit és la d'interpretar aquesta metamorfosi com una imatge metafòrica dels dos animals en eterna persecució. La conversió en pedra desfà la paradoxa al temps que conserva intactes les habilitats que caracteritzen el gos i la guineu.

Una interpretació al marge de tots els autors ens l'ofereix Palèfat, que opta per la identificació dels animals amb antropònims. Seria ridícul pensar que un animaló com la guineu pogués terroritzar els homes d'aquesta manera. Així, la guineu (en grec ἀλώπηξ, *alòpex*) seria un noble tebà anomenat Alòpex, malfactor, que es dedicaria a assaltar la ciutat amb els seus mercenaris²⁴⁰.

²⁴⁰ **Palaeph.** 5 (φασὶ περὶ τῆς Τευμησίας Ἀλώπεκος ὡς ἀρπάζουσα τοὺς Καδμείους κατήσθιεν. ἔστι δὲ εὐθηες. οὐδὲ γὰρ ἄλλο τί ἐστι χερσαῖον θηρίον ὃ δύναται ἀρπάσαν ἀνθρώπον φέρειν, ἀλώπηξ δὲ μικρὸν ἐστὶ καὶ ἀσθενές. ἐγένετο δὲ τι τοιοῦτον· ἀνὴρ Θηβαῖος καλὸς κάγαθὸς ἐκαλεῖτο Ἀλώπηξ, ὃ ἦν πανοῦργος· [...] συναγαγὼν δὲ ἐκεῖνος πολὺν στρατὸν καὶ ἄλλους μισθοφόρους κατέλαβε τὸν καλούμενον λόφον Τευμήσιον. ἐντεῦθεν ὀρμῶμενος ἦγε καὶ ἔφερε τοὺς Θηβαίους. ἔλεγον δὲ οἱ ἄνθρωποι “Ἀλώπηξ ἡμᾶς κατατρέχων ὑποχωρεῖ”).

31. Περὶ τῶν Διομήδους ἵππων.

Φασὶ ταύτας ἀνθρωποφάγους εἶναι· ἄγρια δὲ ἦσαν νομάδες. οὐ δυναμένου δέ τινος αὐτὰς ὑφ' ἄρμα ζεῦξαι, ὁ Ἡρακλῆς ἔζευσεν.

Diuen que eren antropòfagues. En realitat eren nòmades salvatges. Com que ningú no podia enjovar-les al carro, Hèracles ho va fer.

Φασὶ ταύτας ἀνθρωποφάγους εἶναι: La llegenda de les egües de Diomedes s'enquadra dins els treballs d'Hèracles²⁴¹ i són considerades generalment salvatges i fins i tot antropòfagues²⁴²(passen per haver-se menjat Abder, company d'Hèracles en honor del qual van fundar la ciutat d'Abdera²⁴³).

ἄγρια δὲ ἦσαν νομάδες, οὐ δυναμένου δέ τινος αὐτὰς ὑφ' ἄρμα ζεῦξαι, ὁ Ἡρακλῆς ἔζευσεν: el caràcter d'aquestes bèsties, així com la seva funció, és comparable al d'Escil·la, la Quimera²⁴⁴, l'Hidra o els toros que respiren foc, monstres que resulten una amenaça per a l'home i per a l'entorn. Es fa necessari, al capdavall, un heroi civilitzador com Hèracles que se'n desfaci per fer més habitable la terra.

Tot i que el cavall, en tant que domesticat per l'home, sovint fa la funció d'ajudant de l'eroi (cf. Bel·lerofontes), no hem d'oblidar que és també un animal amb connotacions infernals, una força indòmita de la natura amb un costat

²⁴¹ **Apd.** *Bibl.* II 5, 8 (ὄγδοον ἄθλον ἐπέταξεν αὐτῶ τὰς Διομήδους ἵππους εἰς Μυκίνας κομίζειν); **Diod. S.** IV 15, 3 (ἔλαβεν ἄθλον ἀγαγεῖν τὰς Διομήδους ἵππους).

²⁴² **Apd.** (ἀνθρωποφάγους ἵππους); **Diod. S.** (τὰ τῶν ξένων μέλη διαιρούμεναι τροφήν εἶχον); **Palaeph.** 7 (φασὶν ὅτι ἀνδροφάγοι ἦσαν); **Str.** VII 1, 47 (Ἀβδήρου, ὃν οἱ τοῦ Διομήδους ἵπποι ἔφαγον); **Eur. Her.** 385 (ἀνδροβοῶσι); **Q. Sm.** VI 246s. (Διομήδεος ἵπποι / ἀνδροβόροι).

²⁴³ **Apd.** (κτίσας πόλιν Ἀβδηρα παρὰ τοῦ τάφου τοῦ διαφθέροντος Ἀβδήρου).

²⁴⁴ Pel que fa al tòpic del monstre que 'es menja' o 'assassina' els hostes, cf. les semblances entre el testimoni de **Diod. S.** sobre les egües de Diomedes (τὰ τῶν ξένων μέλη διαιρούμεναι τροφήν εἶχον) i els capítols d'Heraclit 2 ([sc. Σκύλλα] τοὺς ξένους κατήσθειν) i 15 ([sc. Χίμαιρα] παράσπονδος οὔσα καὶ ξενοκτόνος), a banda de les similituds formals amb altres éssers mitològics que, segons la interpretació d'Heraclit, roben o devoren la hisenda dels que s'hi acosten (cf. Harpies, Sirenes, Circe).

salvatge que es fa ben palès en éssers com els Centaures (que es dediquen a saquejar²⁴⁵) i també al mite de Medusa²⁴⁶.

A propòsit del testimoni d'Apol·lodor (II 5, 8) i en relació amb el caràcter de les egües, ens remetem al comentari de F. Cuartero: "La tòpica bel·licositat dels tracis portà a considerar Diomedes fill d'Ares, déu que els grecs a voltes consideraven d'origen traci; veg. Hdt. V 7: θεούς δὲ σέβονται (sc. Θρηῆκες) μούνους τούσδε, Ἄρεια καὶ Διόνυσσον καὶ Ἄρτεμιν. Cf. VII 76; *Il.* XIII 298-301. Aquesta opinió ha estat compartida per molts moderns; cf. Farnell, *CGS* V, p. 399 s. Els cavalls tracis eren famosos a l'època arcaica, i els de Diomedes, ferotges i carnívors, s'adiuen a la imatge gairebé infernal del país. Burkert (*H&S*, p. 94 s.) identifica aquest Diomedes traci amb el «señor dels animals» que rebia culte al santuari vènet de Timavos (Str. V 1, 5) i de qui hauria estat un avatar, humanitzat i hel·lenitzat, el Diomedes argiu, fill de Tideu, auriga expert (*Il.* IV 365 s. *al.*). Higí parla de cavalls, no d'egües, i dóna una llista de llurs noms (*Fab.* 30, 9)".

La solució que proposa Heraclit, que ningú no era capaç d'enjojar-les i que només Hèracles va aconseguir-ho, no apareix a cap font coneguda. Palèfat, a banda d'assegurar que aquests animals mengen de bon grat herbes i cereals enlloc de carn humana, se serveix d'una interpretació freqüent al seu tractat: que l'amo dels cavalls va perdre tots els seus béns, tota la seva hisenda, per dedicar-se a alimentar-los i criar-los, de manera que els seus amics van dir que les egües eren unes 'menja-homes'²⁴⁷.

L'escoli a Aristòfanes ens aporta la interpretació que aquestes egües eren en realitat unes prostitutes, germanes de Diomedes. Ell obligaria els seus hostes a

²⁴⁵ Heraclit 5 (τὰ πεδία ληστεύοντες).

²⁴⁶ Cf. cap. 1.

²⁴⁷ **Palaeph.** (μᾶλλον χόρτω καὶ κριθῆ ἥδεται ἢ κρέασιν ἀνθρωπίνοις. [...] τὰ πάντα αὐτοῦ ἀπώλεσε καὶ πάντα πωλῶν κατανάλωσεν εἰς τὴν τῶν ἵππων τροφήν. οἱ οὖν φίλοι ἀνδροφάγους τοὺς ἵππους ὠνόμασαν).

‘muntar-les’ fins a consumir-se, d’aquí fossin anomenades ‘antropòfagues’²⁴⁸. Aquesta interpretació s’articula en la línia de les heteres d’Heraclit (Medusa, Escil·la, Harpies, Sirenes, Circe), que amb la seva bellesa atrauen els homes i els devoren la hisenda.

²⁴⁸ **Schol. in Ar. Eccl.** 1029 (Διομήδεια: Ὅτι Διομήδης ὁ Θράξ, πόρνας ἔχων θυγατέρας, τοὺς παριόντας ξένους ἐβιάζετο αὐταῖς συνεῖναι, ἕως οὗ κόρον σχῶσι καὶ ἀναλωθῶσιν οἱ ἄνδρες· ἄς καὶ ὁ μῦθος ἵππους ἀνθρωποφάγους εἶπεν).

32. Περί Καλυψούς καὶ Ὀδυσσέως.

Ἄλογον θνητὸν ὄντα Ὀδυσσέα αὐτὴν ἐπαγγέλλεσθαι ποιήσῃν ἀθάνατον, ἀλλὰ τὸ τὰ πρὸς τροφήν καὶ πρὸς βίου ἀπόλαυσιν ἄφθονα καὶ λαμπρὰ ἔξεῖν. ὅθεν καὶ ἡμεῖς, ὅταν πού κλιθῶμεν καὶ λαμπρῶς εὐωχώμεθα, ἐν θεοῖς φαμεν γεγονέναι.

XXXII 1 ἐπαγγέλλεσθαι corr. All. Gal. West. Festa : ἐπαγγέλεσθαι V || **2** βίου corr. All. Gal. West. Festa : βίον V || **3** ὅταν πού V Festa : ὅτάνπη All. : ὅταν πη Gal. West. || κλιθῶμεν (i.e. accubuerimus) V Festa : κληθῶμεν All. Gal. West. : κληθῶμεν coni. Pierson

No és lògic que ella prometés a Odisseu, mortal com era, que el faria immortal, però sí que gaudiria d'una magnífica abundància d'aliments i plaers de la vida. Per això també nosaltres, quan seiem a taula i gaudim d'un magnífic banquet, diem que ens trobem "entre els déus".

Ἄλογον θνητὸν ὄντα Ὀδυσσέα αὐτὴν ἐπαγγέλλεσθαι ποιήσῃν ἀθάνατον, ἀλλὰ τὸ τὰ πρὸς τροφήν καὶ πρὸς βίου ἀπόλαυσιν ἄφθονα καὶ λαμπρὰ ἔξεῖν: Durant l'estada d'Odisseu a l'illa de Calipso, que dura set anys, la nimfa l'acull de bon grat, l'alimenta, el vesteix i li ofereix el seu llit, tot retenint-lo al seu costat amb el propòsit que aquest oblidi Penèlope i abandoni la idea de tornar a Ítaca. Per mirar de guanyar-se'l li promet fins i tot la immortalitat²⁴⁹. Odisseu, però, no es deixa convèncer. Al vuitè any de captiveri, Zeus envia Hermes a l'illa per imposar a Calipso l'alliberament d'Odisseu.

Heraclit interpreta la promesa d'immortalitat com a metàfora de la vida regalada i plena, abundant en plaers i digna només dels déus. L'escolí a l'Odissea al·ludeix aquest fet no com a metàfora sinó com a engany propi d'una

²⁴⁹ **Od.** VII 254-258 (ἢ [sc. Καλυψώ] με λαβοῦσα / ἐνδυκέως ἐφίλει τε καὶ ἔτρεφεν ἠδὲ ἔφασκε / θήσῃν ἀθάνατον καὶ ἀγήραον ἡματα πάντα· / ἀλλ' ἐμὸν οὐ ποτε θυμὸν ἐνὶ στήθεσσιν ἔπειθεν).

amant²⁵⁰ que intenta per tots els mitjans retenir l'objecte del seu amor i obnubilar-li la ment mitjançant la cura del seu cos, per tal que deixi de pensar en l'esposa fidel que l'espera a casa. L'escoli afegeix que Odisseu, astut com és, coneix els enganys propis dels amants i no es deixa entabanar, perquè sap perfectament que només Zeus te el do de concedir la immortalitat²⁵¹.

Heraclit, però, no fa cap esment (o no se n'ha conservat el passatge) a la reacció d'Odisseu ni al seu comportament davant aquesta situació. Ni tan sols el personatge de Calipso és tractat de manera rellevant. En aquest cas, doncs, la racionalització del mite deixa de banda el possible paral·lelisme amb Circe (cap. 16) i amb el tema de l'home vençut per les seves passions i devorat per l'hetera, seductora i fal·laç²⁵² (per al tema de les heteres cf. cap. 1 sobre Medusa, cap. 2 sobre Escil·la, cap. 8 sobre les Harpies, cap. 14 sobre les Sirenes, cap. 16 sobre Circe).

ὄθεν καὶ ἡμεῖς, ὅταν που κλιθῶμεν καὶ λαμπρῶς εὐωχώμεθα, ἐν θεοῖς φαμεν γεγονέναι: Per donar solidesa a la seva interpretació, Heraclit se serveix

²⁵⁰ cf. **Schol. in Od.** VIII 453, que esmenta, tal com fa Heraclit, la immortalitat a través de la cura del cos (ὡς θεῶ εἶπε διὰ τὴν εὐεξίαν τοῦ σώματος, καθόσον μὲν καὶ ἡ Καλυψὼ ὑπισχνεῖτο θήσειν ἀθάνατον). Segons algunes tradicions, Odisseu i Calipso tenen descendència: **Hes. Th.** 1017 (Ναυσίθοον δ' Ὀδυσῆι Καλυψὼ διὰ θεάων / γείνατο Ναυσινόον τε μιγεῖσ' ἐρατῆ φιλοτῆτι); **Apd. Ep.** VII 24 (εἰς Ὠγυγίαν νῆσον διεκομίσθη. ἐκεῖ δὲ ἀποδέχεται Καλυψὼ θυγάτηρ Ἄτλαντος, καὶ συνευνασθεῖσα γεννᾷ παῖδα Λατῖνον).

²⁵¹ **Schol. in Od.** V 211 (Ἀντισθένης φησὶν εἰδέναι σοφὸν ὄντα τὸν Ὀδυσσεῖα ὅτι οἱ ἐρῶντες πολλὰ ψεύδονται καὶ τὰ ἀδύνατα ἐπαγγέλλονται. ἐπισημαίνεται δὲ καὶ τὴν παραίτησιν δι' ἣν πεποίηται τῆς θεοῦ. ἐκείνης μὲν γὰρ ἐπὶ σώματος εὐμορφία καὶ μεγέθει μεγαλαυχούσης καὶ τὰ καθ' ἑαυτὴν προκρινούσης τῆς Πηνελόπης, συγχωρήσας μὲν τοῦτο καὶ τῷ ἀδῆλῳ εἶξας, ἄδηλον μὲν γὰρ αὐτῷ εἰ ἀθάνατος καὶ ἀγήρως); **Schol. in Od.** VII 257 (θήσειν ἀθάνατον] καὶ διὰ τί μὴ βεβούληται· ἔοικε διὰ τὸ, οὐποτ' ἔπειθε. δῆλον οὖν οὐ τὸ μὴ θέλειν γενέσθαι ἀθάνατος, ἀλλὰ τὸ μὴ πιστεῦσαι αὐτῇ τοιαῦτα λεγούση. ἡ μὲν γὰρ ἔφασκε ποιήσειν, ὁ δὲ οὐκ ἐπίστευεν. ἀλλ' οὐχὶ πιστεύων παρητεῖτο. ἦδει γὰρ ὡς σοφὸς ὅτι ἀθανασίαν οὐχ αἰ τοιαῦται δαίμονες χαρίσαντ' ἄν, ἀλλὰ τοῦ Διὸς ἄν εἶη καὶ τῶν ἔργων ἃ πέφυκεν ἀπαθανατίζειν. Ἀντισθένης δὲ φησὶν ὅτι τοὺς ἐρῶντας ἤδη ψευδομένους τὰς ὑποσχέσεις. τοῦτο γὰρ ποιεῖν οὐκ ἡδύνατο δίχα Διός).

²⁵² Circe i Calipso reben a Homer els mateixos epítets: **Od.** VII 254-255 (ἐνθα Καλυψὼ ναίει ἐϋπλόκαμος, δεινὴ θεός); **Od.** X 136-137 (Κίρκη ἐϋπλόκαμος, δεινὴ θεός).

d'una glossa popular, segons la qual qui gaudeix d'una taula ben parada i abundant de bones menges es pot dir que es troba entre els déus. En el cap. 1 sobre Medusa, cap. 9 sobre Perseu, cap. 21 sobre els de l'Hades, cap. 25 sobre Pans i Sàtirs i cap. 37 sobre Panoptes també utilitza glosses o dites populars relacionades amb els mites que tracta o amb les interpretacions que en deriva.

Aquesta glossa sembla tenir un referent en Aristòfanes (*Pax* 851 ss.), en què el protagonista Trigeu li diu al seu servidor que no li doni de menjar pa ni fogassa a la seva amant perquè ella està acostumada a xuclar ambrosia entre els déus²⁵³. Ironies eròtiques a banda, la conjunció dels elements fa plausible la relació de contingut amb la dita popular en el context en què Heraclit la planteja.

²⁵³ **Ar.** *Pax* 851-854 ([OI.] εἰπέ μοι, δῶ καταφαγεῖν ταύτη τι; / [TP.] μηδέν· οὐ γὰρ ἐθελήσει φαγεῖν / οὐτ' ἄρτον οὔτε μᾶζαν, εἰωθυῖ' ἀεὶ / παρὰ τοῖς θεοῖσιν ἀμβροσίαν λείχειν ἄνω).

33. Περί Κεοβέρου.

Τοῦτ' ἄν εἴη ὁ καὶ ἐπὶ τῆς Ὑδρας· οὗτος γὰρ εἶχε δύο σκύμνους, ὧν ἀεὶ συμβαδιζόντων τῷ πατρὶ ἐφαίνετο εἶναι τρικέφαλος.

XXXIII 1 τοῦτ' V Festa : τοῦτο All. West. (qui "fort. ταὐτὸ" adn.) | ἐπὶ V All. Gal. West. : περὶ sine causa Festa (cf. cap. 6 "ἐπὶ Καινέως").

Seria el mateix que amb l'Hidra. De fet aquest tenia dos cadells, i com que sempre acompanyaven el pare, semblava que tingués tres caps.

És el mateix plantejament que fa de Tirèsias (cap. 6) respecte de Ceneu (cap. 3), és a dir, es limita a notar que un personatge segueix els mateixos patrons que l'altre o bé que la creença que es té d'un és molt similar a la de l'altre. En el cas de Cèrber aplica la mateixa interpretació que a l'Hidra (cap. 18): aquesta, igual que Cèrber, és un ésser monstruós de molts caps que fa la funció de guardià o custodi: l'explicació d'Heraclit és que sempre van acompanyats dels seus cadells, que els ajuden en les seves tasques, i per això s'ha escampat brama que són policèfals (cf. cap. 18 sobre l'Hidra: Πολυκέφαλον ἱστορεῖται θηρίον ... εἰκὸς δὲ νεοσσούς αὐτὴν ἐσχηκέναι πολλούς, οἱ συνόντες αὐτῇ). És possible que hagi influït en la postura de l'autor el fet que ambdós siguin, segons Hesíode – que li atorga 50 caps enlloc dels 3 habituals –, fills d'Equidna i de Tifó²⁵⁴, monstres de natura serpentina, natura que també va associada, com l'element policefàlic, a la funció de guardià²⁵⁵: el mateix Cèrber, que guarda les portes de l'Hades²⁵⁶, segons el testimoni d'Apol·lodor, tenia una cua de drac i al

²⁵⁴ **Hes. Th.** 311ss. (Κέοβερον ὠμνηστήν, Αἶδεω κύνα χαλκεόφωνον / πεντηκοντακέφαλον, ἀναιδέα τε κρατερόν τε / το τρίτον Ὑδρην αὐτίς ἐγείνατο λύγρ' εἰδυῖαν / Λερναίην).

²⁵⁵ Per a una més àmplia discussió sobre la possible figura de Cèrber com a serp, vid. Hughes Thry: "Un esegeta di Cerbero: Ecateo di Mileto". *Helikon* 1973-74 13-14 370-376, en què a través del testimoni d'Hecateu fa una anàlisi del terme κύων i de la possibilitat que metafòricament pugui tenir el sentit de 'serp'.

²⁵⁶ **II.** VIII 368 (κύνα Αἶδαο).

l'om caps de serps de tota mena²⁵⁷; així també l'Hidra, com el drac que guarda les pomes d'or²⁵⁸ i el drac que vigila el velló d'or. En la interpretació que Heraclit fa de la Quimera (cf. cap. 15), Drac és el nom d'un dels seus servents i guardaespalles.

La majoria d'autors atribueixen a Cèrber tres caps²⁵⁹ (excepte el casos d'Hesíode i Píndar²⁶⁰), i d'aquests Palèfat ofereix una interpretació racionalista basada en l'etimologia de l'adjectiu τρικάρηνος ('el de tres caps'), segons la qual no és que Cèrber tingués tres caps, sinó que era de la ciutat de Tricarènia, en grec Τρικαρηνία ('Trescaps') i d'aquí el nom i la conseqüent confusió²⁶¹.

²⁵⁷ **Apd. Bibl.** Π 5, 12 (εἶχε δὲ οὗτος ... τὴν δὲ οὐρὰν δράκοντος, κατὰ δὲ τοῦ νώτου παντοίων εἶχεν ὄφρων κεφαλὰς).

²⁵⁸ cf. **Soph. Thrac.** 1098ss. en què se'l cita com a germà de Cèrber, fill d'Equidna (Ἄιδου τρίκρανον σκύλακ', ἀπρόσμαχον τέρας, / δεινῆς Ἐχίδνης θρέμμα, τόν τε χρυσέων / δράκοντα μῆλων φύλακ' ἐπ' ἐχάτοις τόποις).

²⁵⁹ **Apd.** (εἶχε δὲ οὗτος τρεῖς μὲν κεφαλὰς); **Soph.** (τρίκρανον σκύλακα).

²⁶⁰ **Hes. Th.** 312, n'hi dóna 50 (πεντηκοντακέφαλον); **Pínd.** fr. 249b n'hi dóna 100 (Κέρβερος ἑκατογκέφαλος).

²⁶¹ **Palaeph.** 39 (εἴρηται περὶ Κερβέρου ὡς κύων ὦν τρεῖς εἶχε κεφαλὰς. δῆλον δὲ ὅτι καὶ οὗτος ἀπὸ τῆς πόλεως ἐκλήθη Τρικάρηνος).

34. Περί Λαμίας.

Ἱστοροῦσιν ὅτι, Διὸς αὐτῆ συμμιγέντος, Ἥρα ἀπεθηρίωσεν αὐτήν, καὶ ὅτι ἠνίκα ἂν μανῆ, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξαιρεῖ καὶ εἰς κοτύλην βάλλει, καὶ ὅτι σαρκοφαγεῖ καὶ ἀνθρώπους ἐσθίει. εἴη δ' ἂν τὰδε· καλῆ αὐτῆ οὐσῆ ὁ Ζεὺς ἐπλησίασε βασιλεύων, Ἥρα δὲ συναρπάζουσα αὐτήν, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξώρυσσε καὶ εἰς τὰ ὄρη ἔρριψεν· ὅθεν ἐπιπόνως ἔζη ἐπικουρουμένη δὲ οὐδὲν· <διὰ δὲ τὸ> ὑπὸ ταῖς ἐρημίαις καταγινομένην αὐτήν ἄλουτον καὶ ἀθεράπευτον εἶναι, ἐδόκει θηρίον ὑπάρχειν.

XXXIV 2 ἐξαιρεῖ et βάλλει West. Fest. : ἐξαίρει et βάλλει V : ἐξαίρειν et βάλλειν All. Gal. || **4** ἐπλησίασε V Festa : ἐπλησίασεν All. West. || **5** ἐπικουρουμένη δὲ V Festa : δὲ omm. All. West. : τε malit Festa || **6** διὰ δὲ τὸ suppl. Festa | ὑπὸ ταῖς ἐρημίαις V All. Festa : ἐπὶ τῆς ἐρημίας Gal. : ἐπὶ ταῖς ἐρημίαις West. (cui praeterea uidetur scribendum καὶ ἐπὶ aut ἐπὶ δὲ) : ἐπὶ δὲ Hercher | καταγινομένην αὐτήν V Festa : καταγινομένη αὐτῆ All. : καταγινομένη αὐτῆ καὶ διὰ τὸ West. | ἄλουτον καὶ ἀθεράπευτον V¹ Festa (de Piersoni coniectura) : ἄλουτος καὶ ἀθεράπευτος V² All. Gal. West.

Expliquen que, per haver-se unit a ella Zeus, Hera la va convertir en una fera, i que quan s'enrabia es treu els ulls i els posa en una tassa, i que és carnívora i es menja les persones. La realitat seria d'aquesta manera: tractant-se d'una noia bonica, Zeus, que era rei, se li acostà, però Hera la va segrestar, li va arrencar els ulls i la va llençar a les muntanyes. Per això vivia de manera penosa i sense que ningú s'ocupés d'ella, i per la manca d'higiene i de cura que patia en viure en solitud semblava que fos una fera.

Ἱστοροῦσιν ὅτι, Διὸς αὐτῆ συμμιγέντος, Ἥρα ἀπεθηρίωσεν αὐτήν: Lámia és una de les amants de Zeus fustigades per la gelosa Hera. Sovint se la presenta com una bella jove que acaba convertint-se en un monstre com a càstig per haver gosat accedir als desitjos amorosos de Zeus. En alguns casos el càstig

inclou la mort dels seus fills, la qual cosa fa que ella mateixa embogeixi i, per enveja vers les altres mares, segresti i assassini els fills d'altri²⁶².

καὶ ὅτι ἦν ἰκα ἄν μανῆ, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξαιρεῖ καὶ εἰς κοτύλην βάλλει, καὶ ὅτι σαρκοφαγεῖ καὶ ἀνθρώπους ἐσθίει: un altre element que forma part de la venjança d'Hera i que es troba també relacionat amb la μανία de Làmia és la condemna a no poder dormir: diu la llegenda que per això es passa la nit en vetlla a la recerca de nens desperts que li serveixin de vianda. Zeus intenta alleujar el seu patiment atorgant-li el do de poder treure's els ulls, que diposita en un recipient, per poder dormir²⁶³.

εἴη δ' ἄν τὰδε· καλῆ αὐτῆ οὐσῆ ὁ Ζεὺς ἐπλησίασε βασιλεύων, Ἥρα δὲ συναρπάζουσα αὐτὴν, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξώρουξε καὶ εἰς τὰ ὄρη ἔροισεν: L'explicació que dona Heraclit, en un dels poquíssims casos d'interpretació evemerista d'aquest opuscle, a la part de la relació entre els personatges és *a priori* molt simple: es limita a transposar els fets mítics a l'esfera humana, presentant Zeus com un rei (uid. també el cap. 28) caçat *infraganti* per la seva dona amb una jove i bella amant. L'esposa reacciona arrencant-li els ulls a la

²⁶² **Schol. in Ar. Pax** 758 (ταύτης [sc. Λαμίας] ἐρασθῆναι τὸν Δία φασίν ... ἐνθεν αὐτῆ συνελθὼν ὁ Ζεὺς οὐκ ἔλαθε τὴν Ἥραν· ἥτις ζηλοτυποῦσα τὴν Λαμίαν τὰ γινόμενα αὐτῆς τέκνα ἀνήρει. ἡ δὲ ἀποθνησκόντων αὐτῆς τῶν παιδίων βαρυθυμοῦσα τὰ τῶν ἄλλων παιδία διὰ φθόνον ὑποκλέπτουσα ἀνήρει); **Diod. S.** XX 41, 3-6 (μυθεύουσι γεγονέναι βασιλίσσαν Λαμίαν τῷ κάλλει διαφέρουσαν· [...] τῶν γὰρ γινομένων αὐτῆ παιδίων ἀπάντων τελευτώντων βαρυθυμοῦσαν ἐπὶ τῷ πάθει καὶ φθονοῦσαν ταῖς τῶν ἄλλων γυναικῶν εὐτεκνίαις κελεύειν ἐκ τῶν ἀγκαλῶν ἐξαρπάζεσθαι τὰ βρέφη καὶ παραχρημα ἀποκτέννειν); **Suid.** s.v. (ταύτην ἐν τῇ Λιβύῃ Δοῦρις ἐν β Λιβυκῶν ἱστορεῖ γυναῖκα καλὴν γενέσθαι, μιχθέντος δὲ αὐτῆ Διός, ὑφ' Ἥρας ζηλοτυπομένην, ἃ ἔτικτεν ἀπολλύναι· διόπερ ἀπὸ τῆς λύπης δύσμορφον γεγονέναι καὶ τὰ τῶν ἄλλων παιδία ἀναρπάζουσαν διαφθείρειν); **Schol. in Theocr.** 15, 40c (Λάμια βασίλισσα Λαιστρυγόνων ἢ καὶ Γελλῶ λεγομένη δυστυχοῦσα περὶ τὰ ἑαυτῆς τέκνα ὡς ἀποθνήσκοντα ἤθελε καὶ τὰ λειπόμενα φονεύει).

²⁶³ **Schol. in Ar.** (μυθεύεται δὲ ὡς ἄπνους αὐτῆ διατελεῖ βουλήσει Ἥρας, ἵνα καὶ ἡμέρας καὶ νύκτας ἐν τῷ πένθει ᾗ, ἕως οὗ αὐτὴν ἐλεήσας ὁ Ζεὺς ἀφαιρετέρου αὐτῆς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐποίησεν, ὅπως ἂν ἐν αὐτῇ ᾗ ἐξαιρεῖσθαι ἑαυτῆς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ πάλιν θέναι); **Diod. S.** (διὰ δὲ τὴν τῆς ψυχῆς ἀγριότητα διατετυπῶσθαι φασὶ τὴν ὄψιν αὐτῆς τὸν μετὰ ταῦτα χρόνον θηριώδη; **Plut.** *De curiositate* 515f (τὴν Λαμίαν λέγουσι οἴκοι μὲν εὐδεῖν τυφλὴν, ἐν ἀγγεῖω τινὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχουσιν ἀποκειμένους, ἕξω δὲ προϊοῦσαν καὶ βλέπειν).

rival i llençant-los a les muntanyes. La poca connexió entre els elements tal vegada suggeriria la pèrdua de part del material que s'inclouïa en la lectura racionalitzadora de l'autor.

ὄθεν ἐπιπόνως ἔζη ἐπικουρούμενη δὲ οὐδὲν· <διὰ δὲ τὸ> ὑπὸ ταῖς ἐρημίαις καταγινομένην αὐτὴν ἄλουτον καὶ ἀθεράπευτον εἶναι, ἐδόκει θηρίον ὑπάρχειν: La manca de cura del propi cos i de la pròpia persona que segueix al càstig d'Hera té com a conseqüència la 'metamofosi' de Làmia en un monstre a la vista dels altres, interpretació que recull tradicions anteriors i variants diferents del mite: en alguns autors Làmia no és una dona sinó un monstre pelut i pudent, lleig i malfactor, i fins i tot bisexuat, que viu en una cova i que les mares utilitzen com a amenaça per als nens que no volen dormir²⁶⁴.

La imatge d'aquest ésser quasi humà que viu allunyat de la civilització i al marge de la societat, sovint a les muntanyes, mancada d'higiene i sense tenir cura del propi cos recorda el cap. 25 sobre Pans i Sàtirs, que habiten els boscos muntanyosos, fan ús comú de les dones que troben, i també són peluts i pudents. D'altra banda la relació entre manca de visió i pèrdua de la raó és clara al Ciclop (cap. 11), un ésser que confia només en la violència, incapaç de raonar i que també viu ἐπ' ἐρημίᾳ.

A diferència d'altres monstres, Làmia no mor (o cau) a mans de cap heroi civilitzador, com ara les també antropòfagues Escil·la (cap. 2), Harpies (cap. 8), Sirenes (cap. 14) i egües de Diomedes (cap. 31) o bé l'assasina d'hostes Quimera

²⁶⁴ **Schol. in Ar. Pax** (ἀλλόκοτόν τι τέρας ὑποστήσασθαι βούλεται τὸν Κλέωνα· τὴν γὰρ Λάμιάν φασιν ἄγριον εἶναι ζῶον καὶ δύσοσμον καὶ ἀνήμερον. οὐκ ἀρκεσθεὶς δὲ τούτους αὐτὸν εἰκάσαι μόνοις προσέθηκε καὶ ἄπλυτον, ἵνα μᾶλλον αὐξήσῃ τὴν περὶ τὸν Κλέωνα δυσοσμίαν); **Schol. in Ar. Vesp.** 1035 (Λαμίας ὄρχεις. δραστικοὶ γὰρ οἱ ὄρχεις ... θῆλυ γὰρ); **Schol. in Ar. Eq.** 693 (τὸ μορμολυκεῖον ἦν λέγουσι Λαμίαν); **Diod. S.** (διὸ καὶ καθ' ἡμᾶς μέχρι τοῦ νῦν βίου παρὰ τοῖς νηπίοις διαμένειν τὴν περὶ τῆς γυναικὸς ταύτης φήμην καὶ φοβερωτάτην αὐτοῖς εἶναι τὴν ταύτης προσηγορίαν); **Str.** I 2, 8 (τοῖς τε παισὶ προσφέρομεν τοὺς ἡδεῖν μύθους εἰς προτροπὴν, εἰς ἀποτροπὴν δὲ τοὺς φοβερούς· ἢ τε γὰρ Λαμία μῦθος ἐστὶ καὶ ἡ Γοργὼ καὶ ὁ Ἐφιάλτης καὶ ἡ Μορμολύκη).

(cap. 15). Potser el seu paper d'espantainfants l'ha eximit d'aquesta fi, per tal de fer efectiva la seva tasca coercitiva contra els noctàmbuls.

35. Περὶ Πρόκνης καὶ Φιλομήλας καὶ Τηρέως.

Ἱστοροῦνται ὄρνιθες γενέσθαι, ἡ μὲν χελιδῶν, ἡ δὲ ἀηδῶν, ὁ δὲ ἔποψ. τοῦτο δ' ἂν ἔχοι οὗτος· ἀποκτείσασαι τὸν Ἴτυν καὶ πορθήσασαι τὸν οἶκον, εἷς τι πλοιάριον ἐμβᾶσαι ταχεῖαν τὴν φυγὴν ἐποιήσατο. ὁ δὲ Τηρέως, ἐπεὶ διώξας οὐ κατέλαβεν αὐτάς, αὐτὸν ἀναιρεῖ. ὅθεν οἱ ἄνθρωποι, οὐ φαινομένων αὐτῶν, διὰ τὸ ἐξαίφνης ἀφανεῖς γενέσθαι εἶπον ὅτι ἀπωρνωθῶθησαν.

XXXV tit. Φιλομήλας V West. Festa : Φιλομήλης All. Gal. | καὶ Τηρέως add. West. Festa || **2** τὸν Ἴτυν partim periit in lacuna codicis, sed in mg. restitutus V : fort. <αἱ γυναῖκες> τὸν Ἴτυν coni. Festa.

S'explica que eren ocells, l'una una oreneta, l'altra un rossinyol, ell un puput. La realitat seria d'aquesta manera: elles, després d'haver mort Itis i haver ultratjat el seu casal, van fugir ràpidament a bord d'una barca. I Tereu, com que no va atrapar-les en la seva persecució, es va suïcidar. Per això, com que no donaven senyals de vida, per la seva sobtada desaparició la gent va dir que s'havien convertit en ocells.

Ἱστοροῦνται ὄρνιθες γενέσθαι, ἡ μὲν χελιδῶν, ἡ δὲ ἀηδῶν, ὁ δὲ ἔποψ: En una introducció al relat mític més breu del que és habitual, l'autor ens indica, tal i com es podrà comprovar en l'anàlisi que en farà, que allò que l'interessa de la llegenda de Procne i Filomela és la metamorfosi en ocells dels protagonistes. Prescindeix, doncs, del relat en si i de les motivacions més profundes que mouen els personatges a actuar de la manera en què ho fan, tal vegada per tractar-se d'un mite molt conegut. No podem excloure, tanmateix, la possibilitat que aquesta 'llacuna' sigui obra de l'epitomista.

Aquesta seqüència inicial, però, planteja dos problemes. El primer té a veure amb el títol, atès que aquest, en què només apareixen els noms de Procne i Filomela, no és coherent amb el text, que ens informa de tres ocells (acompanyats dels respectius articles femenins i masculí corresponents als tres

protagonistes del mite: Procne, Filomela i Tereu). D'aquí que Westermann a la seva edició de 1843 proposés afegir el nom del rei traci també al títol, esmena acceptada per Festa. El segon problema, de tipus formal, el tenim en la incoherència de l'ordre en què apareixen els ocells, si tenim en compte que en totes les versions²⁶⁵ Procne és el rossinyol²⁶⁶ i Filomela l'oreneta i no a l'inrevés. Tot apunta que Ovidi és el culpable d'aquesta inversió.

τοῦτο δ' ἂν ἔχοι οὕτως: Aquí s'estableix la línia divisòria entre allò que diu el mite, allò que 'es diu' (φασί, λέγεται, ἱστορεῖται) i el que realment considera l'autor que significa o simbolitza aquest personatge, el missatge real que amaga la seva llegenda. En els casos en què manca una expressió explícita, la conjunció δὲ adquireix un caràcter adversatiu més fort, que en la versió catalana hem volgut transmetre tot traduint 'en realitat'.

ἀποκτείσασαι τὸν Ἴτυν καὶ πορθήσασι τὸν οἶκον, εἷς τι πλοιᾶριον ἐμβᾶσαι ταχεῖαν τὴν φυγὴν ἐποίησατο. ὁ δὲ Τηρεὺς, ἐπεὶ διώξας οὐ κατέλαβεν αὐτὰς, αὐτὸν ἀναιρεῖ: Procne, filla del rei atenès Pandíon, és casada amb el rei traci Tereu²⁶⁷, amb qui té un fill, Itis. Tereu, però, s'enamora

²⁶⁵ Per a Procne, cf. **Od.** XIX 518 (ὡς δ' ὅτε Πανδαρέου, χλωρηῖς ἀηδῶν); **Aesch. Suppl.** 59-61 (δοξάσει τιν' ἀκούειν ὅπα τᾶς Τηρεΐας / μήτιδος οἰκτρᾶς ἀλόχου, / κικηλάτου τ' ἀηδόνο); **Eur. Hel.** 1110 (ἀηδόνα δακρῶεσσαν). Per als tres personatges *insieme*, cf. **Apd. Bibl.** III 14, 8 (Πρόκνη μὲν γίνεταί ἀηδῶν, Φιλομήλα δὲ χελιδῶν· ἀπορνεῦται δὲ καὶ Τηρεὺς καὶ γίνεταί ἔποψ); **Paus.** I 41, 9 (τὸν ἔποπα τὸν ὄρνιθα ἐνταῦθα φανῆναι πρῶτον λέγουσιν· αἱ δὲ γυναῖκες [...] σφίσι τὴν ἐς ἀηδόνα καὶ χελιδόνα μεταβολὴν ἐπεφήμισαν); X 4, 8 (ὁ δὲ ἔποψ ἐς ὃν ἔχει λόγος τὸν Τηρέα ἀλλαγῆναι); **Liban. Progymn.** 2, 18 (μετεβλήθησαν εἰς ὄρνις αἶ τε γυναῖκες καὶ ὁ Τηρεὺς, χελιδόνα μὲν ἢ Φιλομήλα, ἀηδόνα δὲ ἢ Πρόκνη, λέγεται δὲ καὶ ὁ τοῦ παιδὸς γευσάμενος ἔποψ γενέσθαι); **Schol. in Ar. Au.** 212 (τοῦ δὲ Διὸς ἐλεοῦντος ἢ μὲν Πρόκνη εἰς ἀηδόνα, ἢ δὲ Φιλομήλα εἰς χελιδόνα μεταβληθεῖσαι, ἔτι γε μὴν καὶ ὁ Τηρεὺς εἰς ἔποπα); **Eustath.** 1875, 32 (πτερούσσονται εἰς χελιδόνα μὲν ἢ Φιλομήλα, Πρόκνη δὲ εἰς ἀηδόνα [...] Τηρεὺς δὲ εἰς ἔποπα μορφωθεῖς).

²⁶⁶ Sobre Procne i el cant del rossinyol, cf. Giuseppe Spatafora "Il pianto dell'usignolo nella poesia greca antica". *Orpheus* 1995 16 (1) 98-110.

²⁶⁷ Tot i que així és a la majoria de fonts - cf. **Apd.** (Πανδίων [...] ἔδωκε Τηρεῖ πρὸς γάμον τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα Πρόκνην); **Paus.** I 41, 9 (Τηρέως τοῦ Πρόκνης γήμαντος); **Liban.** (ἐξ Ἀθηνῶν Τηρεὺς Πρόκνην ἀγεται) -, trobem que a **Eustati** és Filomela la filla de Pandíon que

de la germana de Procne, Filomela, que no accedeix als seus desitjos. Tereu la viola i li talla la llengua per evitar que ho expliqui a la seva germana i la tanca en un calabòç. Però Filomela, mitjançant una tela il·lustrada que fila ella mateixa, aconsegueix fer saber la veritat a Procne. Entre les dues maquinen la venjança: maten i esquarteren Itis i el donen en banquet al seu pare Tereu. Quan, després del sopar, es descobreix el crim, les germanes fugen per mar. Tereu les persegueix per matar-les, però sent incapaç de capturar-les, se suïcida.

Aquest passatge s'articula en tres moments: assassinat (*ἀποκτείσασαι*), escapada (*τὴν φυγὴν*) i persecució (*διώξας*). Alguns estudiosos (Welcker, F. Hiller von Gärtringen) han volgut veure en aquests elements les restes de rituals d'àmbit dionisiac: d'una banda associen la mort del nen a un culte que lligava Dionís i les Muses; d'altra banda, el motiu de la fuga i persecució remet al ritu de la *φυγὴ καὶ δίωξις*, present en alguns cultes bàquics, i el posen en relació amb el mite de les filles de Mínia, recollit per Plutarc (*Q.Gr.* 38). Aquests arguments, però, no resulten satisfactoris per a tota la comunitat científica, atès que no resolen el problema de l'antiguitat de l'atmosfera dionisiaca que rodeja la versió ovidiana del mite (en què s'explicita que Procne aprofita les festes en honor de Bacus per salvar la seva germana del captiveri), que per a alguns té el seu origen a la tragèdia perduda de Sòfocles *Tereu*, mentre que per a altres és creació original d'Ovidi²⁶⁸.

De nou els pocs detalls que forneix Heraclit de l'entrallat narratiu d'aquest mite, tot limitant-se a nomenar l'assassinat d'Itis i la fugida de les dones, amb la consegüent persecució i suïcidi de Tereu, recolza la hipòtesi que el que l'interessa explicar d'aquesta història és la metamorfosi mateixa (com en els cap. 12, sobre Atalanta i Hipòmenes, i 36, sobre les Helíades). L'argument que es

es casa amb Tereu, intercanviant així els papers amb Procne (Πανδίωνος Ἀττικοῦ τυράννου γίνεται Πρόκνη καὶ Φιλομήλα. τούτων ἡ Φιλομήλα γαμεῖται τῷ Τηρεῖ τῷ Θρακί).

²⁶⁸ Per a un ampli tractament d'aquesta complexa problemàtica, cf. Maurizio Ciappi "Contaminazioni fra tradizioni letterarie affini di ascendenza tragica nel racconto ovidiano del mito di Procne e Filomela (met. VI 587-666)". *Maia* 1998 50 (3) 433-463.

tracta d'un mite conegut serviria tansols per explicar que no esmenti les relacions de parentiu entre els personatges o que introdueixi la figura d'Itis sense dir qui és. Ara bé, l'omissió de les circumstàncies en què mor el nen i els fets que motiven el seu assassinat, sembla més plausible atribuir-la a l'acció escapçadora de l'epitomista.

ὄθεν οἱ ἄνθρωποι, οὐ φαινομένων αὐτῶν, διὰ τὸ ἐξαίφνης ἀφανεῖς γενέσθαι εἶπον ὅτι ἀπωρνιθώθησαν: L'explicació que dóna Heraclit, de tipus racionalista, segons la qual els homes van pensar que, com que havien desaparegut, s'havien transformat en ocells, té els seus paral·lels dins l'opuscle mateix (és l'argument utilitzat al cap. 12 sobre Atalanta i Hipòmenes i al cap. 36 sobre les Heliàdes) i també en el seu predecessor Palèfat.

36. Περί τῶν Ἡλιάδων.

Ταύτας φασὶν ἐξ ἀνθρώπων αἰγείρους γενέσθαι· οὐ τοῦτο δέ, ἀλλὰ διὰ τὸ πάθος τοῦ ἀδελφοῦ εἰς τὸν Ἡριδανὸν αὐτὰς ἔβαλον. διὸ οἱ ζητοῦντες, ἐπὶ τὸν ποταμὸν παραγενόμενοι καὶ τὰς μὲν οὐχ εὐρόντες, τρία δὲ στελέχη αἰγείρων, ὑπέλαβον αὐτὰς ἀποδενδρωθῆναι. [ὄνομα δὲ αὐταῖς Φοίβη, Λαμπετώ, Αἴγλη.]

XXXVI 4 ὄνομα ... Αἴγλη induxit Festa. cf. 13 || Φοίβη West. Festa. : Φόβη V All. Gal.

Diuen que van passar de ser humanes a esdevenir àlbers. I no és així, sinó que a causa del patiment pel seu germà es llençaren a l'Erídan. Per això els que les buscaven, com s'acostaren al riu i no trobaren sinó tres troncs d'àlbers, van creure que s'havien convertit en arbres. [els seus noms eren Febe, Làmpeto i Egle]

Ταύτας φασὶν ἐξ ἀνθρώπων αἰγείρους γενέσθαι: Heraclit recull la versió més estesa del mite, segons la qual les Helíades – filles d'Hèlios, com el seu nom indica – ploren la mort del seu germà Faetont, fulminat per Zeus per conduir el carro d'Hèlios. El seu cos cauteritzat cau al riu Erídan, i a la seva riba les Helíades, preses d'un dolor que les fa plànyer nit i dia, adopten la forma i natura d'un àlber, mentre que les seves llàgrimes donen lloc a l'ambra, daurada com el Sol²⁶⁹.

²⁶⁹ **Schol. in Od.** XVII 208, apunta que és Zeus qui, tot compadint-se del dolor de les noies, les converteix en àlbers (αἱ ἀδελφαὶ παραγενόμεναι κατὰ τὸν τόπον τοῦ Κελτικοῦ πελάγους ἐθρήνουν ἡμέρας ἀδιαλείπτως καὶ νυκτός. ὅθεν κατελείψας ὁ Ζεὺς ταύτας ἀνάμνησιν ἐνεποίησε τῶν κακῶν μεταβάλλων αὐτὰς εἰς αἰγείρους, αἵπερ εἰσὶ δένδρα. λέγεται δὲ καὶ ἐντεῦθεν ἀπογεννᾶσθαι τὸν ἤλεκτρον); **Ap. Rh.** IV 606-609 (ἀμφὶ δὲ κοῦραι / Ἡλιάδες ταναῆσιν ἀείμεναι αἰγείροισιν / μύρονται κινυρὸν μέλαι γόον, ἐκ δὲ φαεινάς / ἤλεκτρον λιβάδας βλεφάρων προχέουσιν ἔραξε); **Diod. S.** V 23 (τοῦ δὲ Φαέθοντος πεσόντος πρὸς τὰς ἐκβολὰς τοῦ ... Ἡριδανοῦ ..., θρηνηῆσαι μὲν τὰς ἀδελφὰς αὐτοῦ τὴν τελευταίην φιλοτιμότητα, διὰ δὲ τὴν ὑπερβολὴν τῆς λύπης μετασχηματισθῆναι τὴν φύσιν, γενομένας αἰγείρους. ταύτας δὲ κατ' ἐνιαυτὸν κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν δάκρυον ἀφιέναι, καὶ τοῦτο πηγνύμενον ἀποτελεῖν τὸ καλούμενον ἤλεκτρον, λαμπρότητι μὲν τῶν ὀμοφυῶν διαφέρων); **Schol. in**

Aquest capítol és la continuació del cap. 22 sobre Faetont. La introducció mitjançant la fórmula φασὶν indica que segurament l'autor no està gaire d'acord amb aquesta explicació i provarà de donar-ne una de més raonable, introduïda per la construcció οὐ τοῦτο δέ, ἀλλὰ...

οὐ τοῦτο δέ, ἀλλὰ διὰ τὸ πάθος τοῦ ἀδελφοῦ εἰς τὸν Ἡριδανὸν αὐτὰς ἔβαλον. διὸ οἱ ζητούντες, ἐπὶ τὸν ποταμὸν παρεγενόμενοι καὶ τὰς μὲν οὐχ εὐρόντες, τρία δὲ στελέχη αἰγείρων, ὑπέλαβον αὐτὰς ἀποδενδρωθῆναι: La interpretació racionalista que dona Heraclit a la metamorfosi de les Heliades en àlbers no apareix a cap font coneguda: les germanes de Faetont no es converteixen en àlbers, sinó que el dolor que pateixen les empeny a llençar-se al riu. Aquesta seqüència, malgrat ser innovadora, respon al tòpic de 'qui les buscava', mitjançant el qual, les persones que cerquen els protagonistes del mite, en no trobar-los, diuen que s'han metamorfofet. És el mateix esquema utilitzat al cap. 12 (Atalanta i Hipòmenes són devorats dins una cova per dos óssos; en sortir aquests de la cova, la gent que esperava fora va creure que els joves s'havien metamorfofet en óssos) i cap. 35 (Procne i Filomela fugen de Tereu, que les persegueix per haver mort el seu fill Itis; com que tots tres van marxar i no van tornar, la gent va creure que s'havien metamorfofet en ocells), que tenen en comú la metamorfosi com a solució d'una desaparició.

Pel que fa al riu Erídan, les localitzacions varien segons els autors, però generalment les referències tendeixen a identificar-lo bé amb el riu Po²⁷⁰ bé amb

Arat. 355 (πολυκλαύτου δὲ εἶπεν ὅτι αἱ Ἡλιάδες παρὰ ταῖς τοῦ Ἡριδανοῦ ὄχθαις ὀδυρόμεναι τὸν ἀδελφὸν εἰς αἰγείρους μετεβάλλοντο, ὅπου αὐτῶν καὶ τὸ δάκρυον ἤλεκτρον ποιεῖ); **Olymp.** *In Aristotelis meteora* 67 (ὀδύρεσθαι δὲ αὐτὸν φασὶ τὰς Ἡλιάδας ἀντὶ τοῦ τὴν ἀτμίδα ἐξ αὐτοῦ καταρρεῖν ὑδατώδη οὖσαν οἶα καὶ τὰ δάκρυα. εἰς αἰγείρους δὲ λέγουσι ταύτας μεταβεβλήσθαι, διότι ἀπὸ τῶν αἰγείρων ὁπὸς καταρρεῖ ὁμοῖος τῷ ἤλεκτρο. τὸ δὲ ἤλεκτρον χρυσοφανές ἐστιν, ὃ δὲ χρυσὸς τῷ ἡλίῳ ἀνάκειται).

²⁷⁰ **Diod.** S. V 23 (τοῦ νῦν καλουμένου Πάδου ποταμοῦ, τὸ δὲ παλαιὸν Ἡριδανοῦ προσαγορευμένου).

el Roine²⁷¹, a banda d'altres variants, però no amb l'actual riu Erídan que flueix prop de la ciutat d'Atenes.

ὄνομα δὲ αὐταῖς Φοίβη, Λαμπετώ, Αἴγλη: L'edició de Festa considera la nota dels noms al final del capítol un afegitó, cosa que succeeix també al cap. 13 sobre les Fòrcides. Els noms de les germanes de Faetont varien segons les fonts²⁷².

²⁷¹ **Ap. Rh.**. IV 628s. (ἐκ δὲ τόθεν Ῥοδανοῖο βαθὺν ῥόον εἰσεπέρησαν, / ὅς τ' εἰς Ἡριδανὸν μετανίσσεται).

²⁷² Per bé que els noms més difosos són Lampècia, Faetusa i Egle (Λαμπετίη, Φαέθουσα, Αἴγλη): cf. **Od.** XI 132; **Schol. in Od.** XVII 208; **Eustath. Od.** II 18.

37. Περί Πανόπτου.

Τούτον πάντα βουλόμενον ἀκούειν καὶ ὄρᾶν ἐν παντὶ τῷ σώματι ὀφθαλμοὺς ἔχειν ἐπλάσαντο. ὅθεν ἔτι καὶ νῦν τοὺς τοιούτους πανόπτας καλοῦμεν.

Aquest, que tot ho volia escoltar i tot ho volia veure, se'l va representar amb ulls per tot el cos. Per això també ara aquesta mena de gent els anomenem panoptes.

Τούτον πάντα βουλόμενον ἀκούειν καὶ ὄρᾶν ἐν παντὶ τῷ σώματι ὀφθαλμοὺς ἔχειν ἐπλάσαντο: El text d'Heraclit entra directament a interpretar la principal característica d'aquest personatge: que posseïa una gran quantitat d'ulls. Es tracta d'Argos, a qui en l'episodi mític de la metamorfosi d'Io en vaca, la gelosa Hera li encarrega de vigilar-la perquè no pugui fugir²⁷³, tot i que no és l'únic passatge de la mitologia en què pren part²⁷⁴.

²⁷³ Μúltiples fonts fan referència a aquest passatge, del qual ja en parla **Aesch. Suppl.** 293-315 en el diàleg entre el rei i el cor (300-303: Χο. τί δῆτα πρὸς ταῦτ' ἄλοχος ἰσχυρὰ Διός; / Βα. τὸν πάνθ' ὄρῶντα φύλακ' ἐπέστησεν βοῖ. / Χο. ποῖον πανόπτην οἰοβουκόλον λέγεις; / Βα. Ἄργον, τὸν Ἑρμῆς παῖδα γῆς κατέκτακεν); un ampli resum del mateix ens l'ofereix l' **Schol. in. Aesch. Prom.** 561d (ἡ δὲ ἱστορία τοιαύτη· Ἴω ἡ τοῦ Ἰνάχου θυγάτηρ, ἐρασθεῖσα παρὰ τοῦ Διός, ἐπεὶ τοῦτο ἔγνω ἡ Ἥρα καὶ ἔμελλε καταλαμβάνεσθαι παρ' αὐτῆς, μετεβλήθη παρὰ τοῦ Διός εἰς βοῦν, ἵνα μὴ γνωσθῆ τίς εἴη. ἡ Ἥρα δὲ προσελθοῦσα τῷ Διὶ ἐζήτησε ταύτην καὶ ἔλαβε δῶρον παρ' αὐτοῦ, καὶ δέδωκεν Ἄργῳ τῷ πανόπτην φυλάττειν αὐτήν. ὁ δὲ Ζεὺς πάλιν ἐρασθεὶς αὐτῆς ἔπεμψε τὸν Ἑρμῆν ἀφελέσθαι ταύτην τοῦ Ἄργου καὶ διακομίσει αὐτῷ. καὶ ἐπεὶ ἄλλως λαθεῖν Ἄργον τὸν πανόπτην οὐκ ἦν, διὰ βολῆς λιθείας τοῦτον ἀνήρηκεν). Interessant el testimoni de Càrax, que ens ofereix un resum molt semblant al de l'escoli d'Èsquil, però ens dóna el perquè del sobrenom de Panoptes: Argos no dormia mai del tot i per això ho veia tot a tot hora: **Charax** FGrH 103 F13 (... φύλακα ἐπιστήσας τὸν τῆς μητρὸς ἀδελφὸν Ἄργον. καὶ ὁ μὲν Ἄργος ἀϋπνος ὦν καὶ πάντη ἄφυκτος οὐ δαμῶς αὐτήν [sc. Ἴω] ἀνίει, ὅθεν καὶ Πανόπτης ἔσχεν ἐπὶ κλησιν); la mateixa característica li atorga **Mosch.** II 57 (Ἄργος ἀκοιμήτοισι κεκασμένος ὀφθαλμοῖσι).

²⁷⁴ **Apd. Bibl.** II 1, 2 les recull en breu: Argos mata el toro que assolava la regió d'Arcàdia, mata també el Sàtir que fustigava els arcadis robant-los els ramats, es desfà del monstre Equidna i finalment venja la mort d'Apis (Ἐκβάσου δὲ Ἀγήνωρ γίνεται, τούτου δὲ Ἄργος ὁ πανόπτης λεγόμενος. εἶχε δὲ οὗτος ὀφθαλμοὺς μὲν ἐν παντὶ τῷ σώματι, ὑπερβάλλον δὲ δυνάμει τὸν μὲν τὴν Ἀρκαδίαν λυμαινόμενον ταῦρον ἀνελὼν τὴν τούτου δορὰν ἠμφιέσατο, Σάτυρον δὲ τοὺς Ἀρκάδας ἀδικοῦντα καὶ ἀφαιροῦμενον τὰ βοσκήματα ὑποστὰς ἀπέκτεινε. λέγεται δὲ ὅτι καὶ τὴν Ταρτάρου καὶ Γῆς Ἐχιδναν, ἡ τοὺς παριόντας συνήρπαξεν, ἐπιτηρήσας

El més probable és que s'hagi perdut la part del text que descrivia l'aspecte mític que dóna pas a la interpretació racionalista, basada en el fet que Argos volia sempre saber-ho tot, i per això se'l representa amb ulls repartits per tot el cos. L'epítet πανόπτης es troba també referit a Zeus i a Posidó²⁷⁵.

ὄθεν ἔτι καὶ νῦν τοὺς τοιούτους πανόπτας καλοῦμεν: Glossa semblant a les que hem vist al cap. 1 sobre Medusa, cap. 9 sobre Perseu, cap. 21 sobre els de l'Hades, cap. 25 sobre Pans i Sàtirs i cap. 32 sobre Calipso i Odisseu, en què es relaciona algun element del relat mític o la seva interpretació amb una dita o expressió popular de l'època d'Heraclit. Imaginem, a falta de testimonis clars que ens ho confirmin²⁷⁶, que el terme πανόπτης podria servir per anomenar els tafaners.

El text amb un ús més proper a aquest és d'època molt tardana, es tracta del testimoni d'Eusebi, que cita Teofrast parlant d'uns sacrificis que es realitzaven de nit i de pressa per tal que cap *panoptes* no n'esdevingués espectador. Existeix la possibilitat que en aquest cas l'esmentat adjectiu sigui epítet del Sol

κοιμωμένην ἀπέκτεινεν. ἐξεδίκησε δὲ καὶ τὸν Ἄπιδος φόνον, τοὺς αἰτίους ἀποκτείσας). Una versió vol que Hera, un cop mort Argos a mans d'Hermes, adorni amb els ulls del seu fidel servidor el seu animal insígnia: el gall d'indi (uid. **Anon.** *de transformationibus* 222, 6: Ἄργος ὁ πανόπτης Ἰοῦς φύλαξ ἀναιρεθεὶς ὑφ' Ἐρμού εἰς ὄρνεον ταῶν μετέβαλε κατ' ἔλεον Ἡρας, οὗ διὰ τῶν πτερῶν ἢ πολυπληθία τῶν ὀμμάτων φαίνεται).

²⁷⁵ vid. per exemple **Aesch.** *Eum.* 1045 (Ζεὺς ὁ πανόπτης); **Orph.** fr. 21 (πανόπτα Ζεῦ); Trag. adesp. fr. 43 (ὦ Ζεῦ πανόπτα καὶ κατόπτα πανταχοῦ); **Philostr.** *Im.* II 17, 2 (πανόπτη Ποσειδῶνι).

²⁷⁶ **Eus.** *Praep. Eu.* IX 2, 1 (οὗ γὰρ ἐστιώμενοι τῶν τυθέντων, ὀλοκαυτοῦντες δὲ ταῦτα νυκτὸς καὶ κατ' αὐτῶν πολὺ μέλι καὶ οἶνον λείβοντες ἀνήλισκον τὴν θυσίαν θᾶπτον, ἵνα τοῦ δεινοῦ μηδ' ὁ πανόπτης γένοιτο θεατῆς).

38. Περὶ Ἐνδυμίωνος καὶ Σελήνης.

Λέγεται ὅτι καθεύδοντος αὐτοῦ Σελήνη ἐρασθεῖσα καταβᾶσα ἐμίγη αὐτῷ· εἶη δ' ἂν ὁ μὲν Ἐνδυμίων ποιμὴν ἄπειρος γυναικός, ἐπιθυμητικῶς δὲ σχοῦσα γυνὴ αὐτοῦ *** ἐρωτηθεῖσα παρὰ τινος τίς εἶη, ἔφη “Σελήνη”.

XXXVIII 1 fort. <περὶ Ἐνδυμίωνος> λέγεται conī. Festa | | **3** lacunam statuit Festa | ἐρωτηθεῖσα V : ἐρωτηθεῖς δὲ conī. Festa.

*Es diu que mentre ell dormia Selene s'hi enamorà, i davallant va unir-se a ell. En realitat Endimió seria un pastor sense cap experiència amb dones, i ella, sentint una gran passió per ell*** quan ell li preguntà qui era, va respondre “la Lluna”.*

Λέγεται ὅτι καθεύδοντος αὐτοῦ Σελήνη ἐρασθεῖσα καταβᾶσα ἐμίγη αὐτῷ: Les fonts solen presentar Endimió com a fill d'Aetli i de Càlice²⁷⁷ (o d'aquesta amb Zeus²⁷⁸, amb qui el jove sembla tenir una relació especial²⁷⁹), que va conduir els eolis des de Tessàlia fins a l'Èlide²⁸⁰. L'episodi més cèlebre de què és protagonista té a veure amb la passió que desperta aquest pastor en Selene, la deessa lunar, que davalla a la terra víctima de l'atracció irrefrenable que sent per Endimió²⁸¹.

²⁷⁷ **Hes.** fr. 10, 58 (αὐτὰρ Ἀεθλίῳ κρατερὸν μένος ἀντιθέοιο / εὐειδέα Καλύκην θαλερὴν ποιήσατ' ἄκοτιν· ἢ δ' ἔτεκ' Ἐνδυμίωνα); **Apd. Bibl.** I 7, 5 (Καλύκης δὲ καὶ Ἀεθλίου παῖς Ἐνδυμίων γίνεται); **Schol. in Ap. Rh.** IV 57 (Ἐνδυμίωνα μὲν Ἀεθλίου τοῦ Διὸς καὶ Καλύκης); **Paus.** V 3-7 (Ἀεθλίου δὲ Ἐνδυμίωνα γενέσθαι).

²⁷⁸ **Apd.** (λέγουσι δὲ αὐτόν τινες ἐκ Διὸς γενέσθαι).

²⁷⁹ Zeus li concedeix el que vulgui i Endimió escull el son etern a canvi de conservar la joventut: **Hes.** (Ἐνδυμίωνα φίλον μακάρεσσι θεοῖσι· / τὸν δὲ Ζεὺς τίμησε, περισσὰ δὲ δῶρα ἔδωκεν, / ἴν δ' αὐτῷ θανάτου ταμίης καὶ γήραος ἦεν); **Apd.** (Ζεὺς δὲ αὐτῷ δίδωσιν ὃ βούλεται ἐλέσθαι· ὁ δὲ αἰρεῖται κοιμᾶσθαι διὰ παντὸς ἀθάνατος καὶ ἀγήρως μένων); **Schol. in Ap. Rh.** (παρὰ Διὸς εἰληφότα τὸ δῶρον ἴν αὐτῷ ταμίαν εἶναι θανάτου, ὅτε θέλοι ὀλέσθαι [...] ἐν δὲ ταῖς Μεγάλαις Ἡοίαις λέγεται τὸν Ἐνδυμίωνα ἀνενεχθῆναι ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς οὐρανόν).

²⁸⁰ **Apd.** (ὅστις ἐκ Θεσσαλίας Αἰολέας ἀγαγὼν Ἴλιν ᾤκισε).

²⁸¹ Aquest aspecte del mite no apareix al fragment d'Hesíode. Cf. **Apd.**, en que el jove destacava per la seva bellesa (τούτου κάλλει διενεγκόντος ἠράσθη Σελήνη); **Ap. Rh.** IV 58, paraules de Selene, que conversa amb Medea, a qui diu que la passió per Jàson li portarà els mateixos problemes que la seva per Endimió (καλῶ περὶ δαίομαι Ἐνδυμίων); **Schol. in Ap. Rh.** (λέγεται δὲ κατέρχεται τὴν Σελήνην πρὸς Ἐνδυμίωνα); Teocr. 20, 37 (ὄν [sc. Ἐνδυμίωνα] γε

εἶη δ' ἂν ὁ μὲν Ἐνδυμίων ποιμὴν ἄπειρος γυναικός, ἐπιθυμητικῶς δὲ σχοῦσα γυνὴ αὐτοῦ ***: En la seva interpretació Heraclit es limita a apuntar que Endimió seria un simple pastor inexpert en el tracte amb dones, i que una dona s'hauria enamorat bojament d'ell, sense especificar-ne les circumstàncies ni les motivacions. És degut a això que Festa (1902) ha proposat l'existència d'una llacuna. La lògica de la metodologia de l'autor i la manca de lligam entre el procés al·legòric i les conclusions, reflectida en la sintaxi del passatge, ens empeny a considerar procedent la conjectura d'aquesta llacuna.

ἔρωτηθεῖσα παρὰ τινος τίς εἶη, ἔφη “Σελήνη”: La solució al mite de Selene i Endimió no és diferent de la que adopta Heraclit en altres mites d'aquest opuscle: la identificació del nom amb la persona que el porta. No seria, doncs, Selene, en tant que divinitat Lunar, qui s'hauria enamorat d'Endimió i hauria davallat a la terra, abandonant les funcions que li són pròpies, per unir-se a ell, incapaç de refrenar la passió que l'empeny, sinó una mortal de nom Selene. La confusió rauria en el fet que ell, adormit com estava, amb els ulls tancats, hauria imaginat que era la mateixa deessa qui se li havia atansat. Aquest mecanisme el trobem aplicat a Toro en el cap. 6 sobre Pasífae i el Minotaure, a Moltó en el mite d'Hel·le i Frixos (cap. 24), Lleó i Drac en el capítol sobre la Quimera (cap. 15), i novament a Drac en les Hespèrides (cap. 20).

L'escoli a Apol·loni (IV, 57) constitueix en aquest sentit un document riquíssim, que ens ofereix les diverses solucions i intepretacions que han aportat diversos autors: Epimènides (3B14 D.-K.) afirma que el son etern és un càstig

Σελάνα βουκολέοντα φίλασεν, ἀπ' Οὐλύπω δὲ μολοῖσα); **Paus.** (τούτου τοῦ Ἐνδυμίωνος Σελήνην φασὶν ἐρασθῆναι); **Artemid.** IV 47 (Ἐνδυμίων [...] ὑπὸ τῆς Σελήνης ἐράσθαι); menció a part mereix **Luc.** *Dial. deor.* 19, en què Selene li diu a Afrodita que la culpa que ella estigui ara enamorada d'aquest Endimió la té el seu fill Eros (Ἐρωτα, ᾧ Ἀφροδίτη, τὸν σὸν υἱόν, ὅς μοι τούτων αἴτιος), però sembla que ja li està bé i fins i tot li explica com l'acarcia suaument per no despertar-lo del seu son dolç (ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ ὕπνου λελυμένος ἀναπνέη τὸ ἀμβρόσιον ἐκεῖνο ἄσθμα. τότε τοίνυν ἐγὼ ἀψοφητὶ κατιοῦσα ἐπ' ἄκρων τῶν δακτύλων βεβηκυῖα ὡς ἂν μὴ ἀνεγρόμενος ἐκταραχθεῖη).

que Zeus imposa a Endimió per haber-se enamorat d'Hera; altres expliquen que aquest era un caçador que caçava de nit a la llum de la lluna i dormia de dia a la seva cova, de manera que la gent creia que es passava el temps dormint; altres diuen que va ser el primer a donar a conèixer la meteorologia (una explicació semblant la trobem en aquest opuscle en els mites d'Atlant i d'Asclepi) i a relacionar la llum de la lluna amb les estacions de caça, o bé que era algú a qui agradava massa dormir²⁸².

A la teoria que Endimió era un gran coneixedor dels astres se suma Artemidor, que a més li atribueix poders màntics a partir dels astres, de manera que es pot dir que 'es relacionava amb la lluna'²⁸³.

²⁸² **Schol. in Ap. Rh.** IV 57 (Επιμενίδης δὲ αὐτὸν παρὰ θεοῖς διατρίβοντα ἐρασθῆναί φησι τῆς Ἥρας, διόπερ Διὸς χαλεπήσαντος αἰτήσασθαι διὰ παντὸς καθεύδειν. τινὲς δὲ διὰ τὴν πολλὴν δικαιοσύνην ἀποθεωθῆναί φασιν αὐτὸν καὶ αἰτήσασθαι παρὰ Διὸς ἀεὶ καθεύδειν. ἔνιοι δὲ ἀναιροῦσι τὸν ἐπὶ τῷ Ἐνδυμίωνος ὕπνῳ μῦθον. φιλοκύνηγον γὰρ αὐτὸν γενόμενον, νύκτωρ πρὸς τῇ σελήνῃ κυνηγεῖν διὰ τὸ ἐξιέναι τὰ θηρία κατὰ τοῦτον τὸν καιρὸν ἐπὶ τὰς νομάς, τὰς δὲ ἡμέρας ἐν σπηλαίῳ αὐτὸν ἀναπαύεσθαι, ὡς τινὰς οἶεσθαι πάντοτε αὐτὸν κοιμᾶσθαι. οἱ δὲ ἀλληγοροῦσι τὸν μῦθον, λέγοντες ὡς ἄρα Ἐνδυμίων πρῶτος ἐπεχείρησε τῇ περὶ τὰ μετέωρα φιλοσοφία, παρασχεῖν δὲ αὐτῷ τὰς ἀφορμὰς τὴν σελήνην ἐν τε φωτισμοῖς καὶ κινήσειν, δι' ὃ καὶ νύκτωρ σχολάζοντα τούτοις ὕπνῳ μὴ χρῆσθαι, κοιμᾶσθαι δὲ μεθ' ἡμέραν. τινὲς δὲ τῷ ὄντι φίλυπνόν τινα γεγονέναι τὸν Ἐνδυμίωνα, ἀφ' οὗ καὶ παροιμία Ἐνδυμίωνος ὕπνος ἐπὶ τῶν πολὺ κοιμωμένων ἢ ἀμελῶς τι πραττόντων ὡς δοκεῖν κοιμᾶσθαι).

²⁸³ **Artemid.** IV 47 (συνέβη αὐτῷ πολλή τις εὐκλεία καὶ πορισμός οὐκ ὀλίγος ἐκπονήσαντι μαντικὴν τὴν δι' ἄστρον· καὶ γὰρ τὸν Ἐνδυμίωνα λόγος ἔχει πρὸς μὲν τῶν πολλῶν ὑπὸ τῆς Σελήνης φιληθέντα συνεῖναι αὐτῇ, πρὸς δὲ τῶν τὰ τοιαῦτα ἐξηγουμένων ἀστρολογία μάλιστα πάντων ἀνθρώπων προσέχοντα καὶ νύκτωρ διαγρυπνοῦντα δόξαι τῇ σελήνῃ ὀμιλεῖν).

39. Περί τῶν Ἡλίου βοῶν.

Περί τούτων οὕτως εὔρον ἀλληγορημένον ἐν Ἰλιάδι· οὐκ ἐξῆν τοῖς ἀρχαίοις ἱεροθυτεῖν βοῦς ἐργάτας. καὶ τοῦτό φησι μὲν καὶ Ἄρατος, δῆλον δὲ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ποιήσεως. φησὶ γὰρ Ἐκάβη πρὸς Ἀθηνᾶν·

σοὶ δ' αὖ ἐγὼ βοῦν ῥέξω ἦνιν εὐρυμέτωπον
ἀδμήτην ἦν οὐπω ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγεν ἀνήρ.

οὐ μόνον δέ *** ἀλλὰ καὶ Ἡλίου βόας τούτους ἐκάλουν ὡς τὴν γῆν ἐργαζομένους καὶ ἡμᾶς τρέφοντας. οἱ δὲ τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐταῖροι οὐχ Ἡλίου βοῦς, ἀλλὰ τοὺς ἐργάτας θοινηθέντες

σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἐπέσπον.

τέλος Ἡρακλείτου περὶ ἀπίστων.

XXXIX 1 ἀλληγορημένον V All. Gal. West. : ἡλληγορημένον Halm. Festa | "immo Ὀδυσσεΐα uid. **Od.** XII 260 ss." adn. West. : cf etiam **Od.** III 382 s. et **II.** X 292 s. || 2 τοῦτό φησι corr. West. : τοῦτο φησὶ V All. Gal. Festa | Ἄρατος (ἀρ~'τ) V : "Arat. Phaen. 132" adn. West. || 3 Ἐκάβη V : "Iliad. κ 292 Diomedes, non Hecuba" adn. All. : "immo Διομήδης et cf. **II.** X 292" adn. West. || 4 βοῦν ῥέξω V All. : ῥέξω βοῦν Gal. West. Festa || 6 lacunam post δὲ statuit West. : Anon. (= Excerpta Vat.) 21 alia contulit et nihil deesse ostendit Hercher || 8 ἐργάτας mg. γρ(άφετ)αι καματ(η)ροὺς V || 9 "Odyss. α 34" adn. All. : "cf. **Od.** I 34 ubi nunc ἔχουσιν pro ἐπέσπον legitur" adn. West. | σφῆσιν V Gal. West. Festa : σφίσιν All. || 10 τέλος Ἡρακλείτου περὶ ἀπίστων V : omm. edd.

Sobre elles he trobat una a la Iliada un referència que s'interpreta al·legòricament de la següent manera: que no era lícit als antics sacrificar als déus vaques de llaurar. I això ho afirma també Arat, clarament a partir d'aquest poema. En efecte Hècuba li diu a Atena:

*Jo t'immolaré una vaca d'un any, d'ample front,
no domada, que fins ara cap home no ha posat sota el jou*

Però no només això, sinó que aquestes són anomenades vaques d'Hèlios perquè treballant la terra ja ens alimenten. Els companys d'Odisseu, no per organitzar un banquet amb les vaques d'Hèlios, sinó amb les de llaurar

degut a la seva follia, van arrossegar mals més enllà del seu destí.

Fi de les històries increïbles d'Heraclit.

Περὶ τούτων οὕτως εὔρον ἀλληγορημένον ἐν Ἰλιάδι· οὐκ ἔξῃν τοῖς ἀρχαίοις ἱεροθυτεῖν βοῦς ἐργάτας: Aquest capítol apareix amb una ordenació diferent respecte dels altres i amb una organització del material que no es correspon amb la línia general present a l'opuscle. Parteix, no ja d'un passatge mític, sinó de la interpretació al·legòrica que se'n fa: que no era permès als antics sacrificar bous de llaura. El mite de què se serveix per a elaborar aquesta interpretació ens el fornirà després, de manera que apareix invertit l'ordre habitual en què presenta el material. A més fa esment explícit que l'obra en què basa aquesta interpretació és la *Iliada*. En el text conservat hi ha un altre exemple de citació explícita, també d'Homer, al cap. 15 sobre la Quimera.

καὶ τοῦτο φησὶ μὲν καὶ Ἄρατος, δῆλον δὲ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ποιήσεως: A més de la *Iliada*, però, cita com a font també Arat, que, segons Heraclit, es basa en el mateix poema homèric. Westermann identifica la citació amb el vers 132 dels *Phaenomena* d'Arat, en què es diu que els homes de l'edat de bronze foren els primers en menjar bous de llaura: *πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων*. És evident, però, que el que realment està citant Heraclit no són els *Phaenomena* d'Arat sinó l'escoli al vers 132, que parla precisament d'aquesta antiga prohibició, fonamentada en el fet que aquestes bèsties eren tan necessàries com el Sol per a obtenir bones collites i procurar aliment als homes. Aquest escoli, a més, remet explícitament a Homer, tal com fa Heraclit a l'inici del capítol:

Schol. in Arat. 132: οἱ ἀρχαῖοι ἐφυλάττοντο τοὺς ἐργάτας βοῦς καθιερεύειν. τοῦτο δὲ καὶ Ὅμηρος οἶδε [γ 382-383]. [...] ἀσεβές γὰρ ἦν τὸν ἀρότην βοῦν φαγεῖν.

Els antics es guardaven de sacrificar els bous de llaura. Això també ho sap Homer [Od. III 382-383]. [...] Perquè menjar-se els bous de llaura era cosa impia.

Sembla evident que Heraclit pren la seva interpretació al·legòrica (οὐκ ἐξῆν τοῖς ἀρχαίοις ἱεροθυτεῖν βοῦς ἐργάτας) de l'escoli, del qual no és sino una paràfrasi en què varia lleugerament el significat del verb principal (οὐκ ἐξῆν per ἐφυλάττοντο) i substitueix la forma de l'inifinitiu per un sinònim (ἱεροθυτεῖν per καθιερεύειν). La resta del vocabulari és idèntica.

Aquest aspecte és força rellevant pel que fa a la datació de l'autor. Fins ara, i amb l'excepció de la proposta de J. Stern²⁸⁴ (que s'inclina per situar Heraclit entre els ss. I i II d.C.), l'autor d'aquest opuscle se situava en època hel·lenística²⁸⁵. Atès, però, que Heraclit està citant l'escoli, postularem que el *terminus post quem* més immediat ja no són els *Phaenomena*, sinó l'època en què foren escrits els comentaris grecs a Arat; en conseqüència, i tenint en compte el detall que remet no ja a una obra concreta sinó a Arat com a autor i que, a més, explicita que aquest s'ha basat en Homer, ens fa pensar que Heraclit, en el moment d'escriure el cap. 39 del seu opuscle, probablement tenia a les mans l'anomenada *Editio Φ* dels *Phaenomena*. Aquest era un volum que, a banda del text d'Arat, incloïa una biografia de l'autor i un recull d'obres i comentaris sobre astronomia directament relacionats amb el contingut de l'obra (com ara els *Catasterismes* d'Eratòstenes) així com tota mena d'il·lustracions. Arat va gaudir d'una enorme popularitat en època imperial, la seva obra fou traduïda al

²⁸⁴ J. Stern 2003.

²⁸⁵ El *TLG Canon of Greek Authors* conjectura 'post IV a.C.?'; el *DGE* es limita a l'acotació 'heleníst.'; la *RE* el deixa sense datar.

l·latí per Ciceró i Germànic, i aquesta *Editio Φ* (també en versió llatina) va circular per tot l'Imperi a partir del s. II d.C.²⁸⁶, època, d'altra banda, de gran profusió d'escrius al·legòrics i racionalistes²⁸⁷.

Un clar exemple que serveix com a prova a favor d'aquest argument el trobem en el cas de Lactanci, que, de la mateixa manera que Heraclit, cita diverses vegades Arat (pel seu nom o bé pel títol de l'obra) quan en realitat el que està referint no és el text d'Arat, sinó els anomenats escolis de Germànic, els comentaris posteriors inserits dins la traducció llatina del text arateu²⁸⁸. D'aquí es desprèn, comenta J. Martin, que l'*Editio Φ* en llatí existia ja a les primeries del sec. IV: Lactanci s'expressa com qui creu que és Germànic l'autor d'aquests escolis²⁸⁹.

καὶ τοῦτο φησὶ μὲν καὶ Ἄρατος, δῆλον δὲ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ποιήσεως. φησὶ γὰρ Ἑκάβη πρὸς Ἀθηναῖν· σοὶ δ'αὖ ἐγὼ ῥέξω βοῦν ἦνιν εὐρουμέτωπον ἀδμήτην ἦν οὐπω ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγεν ἀνήρ: És en aquest moment quan Heraclit cita el text homèric que serveix de base a la seva interpretació. Aquesta citació planteja dos problemes. En primer lloc que les paraules que suposadament Hècuba dirigeix a Atena, a la *Iliada* les diu Diomedes. Ja Allacci, autor de l'*editio princeps*, anota "Iliad. κ 292 Diomedes, non Hecuba"²⁹⁰, mentre que Westermann va més enllà i en el seu aparat crític proposa corregir Ὀδυσσεΐα (en lloc d' Ἰλιάδι) i Διομήδης (en lloc d' Ἑκάβη)²⁹¹. No obstant això, a II. VI 274 ss. Hèctor, amb unes paraules semblants, mana Hècuba que vagi al

²⁸⁶ Per a més detall uid. Jean Martin *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*. París 1956 p. 69: "elle [sc. la date] est difficile à fixer; faut-il dire le second ou le troisième siècle de notre ère? En tout cas il est raisonnable de prendre pour limites l'époque d'Hygin, c'est-à-dire le début du second siècle, et celle des Scholies de Germanicus, qui sont, au plus tard, des dernières années du troisième"; uid. també la introducció a *Scholia in Aratum Vetera* 1974.

²⁸⁷ uid. J. Stern 2003.

²⁸⁸ **Lact.** *Div. Inst.* I, 2 (*Migne* 183 A): Caesar quoque in Arato refert; *ibid.* (237 B): quod referunt ii qui Φαινόμενα conscripserunt.

²⁸⁹ Jean Martin 1956 p. 41.

²⁹⁰ L. Allacci op. cit.

²⁹¹ Westermann op. cit.

temple d'Atena i li prometi que sacrificarà dotze vaques d'un any, no domades, per tal que la dea protegeixi la ciutat²⁹². Hècuba, amb aquestes mateixes paraules, promet a Atena que li sacrificarà dotze vaques si fa miques l'espasa de Diomedes i protegeix la ciutat²⁹³. En aquest cas, per donar una explicació plausible a aquest error sense necessitat de corregir el text, cabria conjecturar que Heraclit cita de memòria. Coneix bé la història i recorda que Hècuba li promet a Atena que li sacrificarà una vaca si la protegeix, però la semblança entre passatges el traeix i cita unes altres paraules, les que en realitat pronuncia Diomedes, també dirigint-se a Atena i amb les mateixes pretensions. Si afegim que a la petició d'Hècuba apareix esmentat Diomedes, la confusió és més que comprensible.

El segon problema és la cita en si, que aporta la lectura βουῶν ῥέξω, mentre que al text homèric trobem ῥέξω βοῶν. La majoria d'editors s'inclinen per corregir el text d'Heraclit, però donant per bona la conjectura que cita de memòria i considerant que d'aquesta manera reflectim més fidelment el text original d'Heraclit, preferim mantenir la *lectio manuscripta*. D'altra banda, malgrat que acceptéssim que Heraclit estigués copiant els versos d'Homer, no podem excloure la possibilitat que tingués a les mans una edició que contingüés aquest error.

οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ Ἡλίου βόας τούτους ἐκάλουν ὡς τὴν γῆν ἐργαζομένους καὶ ἡμᾶς τρέφοντας: La clau per a la interpretació al·legòrica segons la qual no era permès als antics sacrificar i menjar els bous de llaura és per a Heraclit que aquests contribueixen a l'alimentació de l'home amb el seu

²⁹² II. VI 274-276 (καὶ οἱ [sc. Ἀθηνᾶ] ὑποσχέσθαι δυοκαίδεκα βοῦς ἐνὶ νηῶ / ἦνις ἠκέστας ἱερευσέμεν, αἶ κ' ἐλεήση / ἄστν τε καὶ Τρώων ἀλόχους καὶ νήπια τέκνα).

²⁹³ II. VI 305-310 (πότνι' Ἀθηναίη, ῥυσίπτωλι, δία θεάων / ἄξον δὴ ἔγχος Διομήδεος, ἠδὲ καὶ αὐτόν / πρηγέα δὸς πεσέειν Σκαιῶν προπάροιθε πυλάων, / ὄφρα τοι αὐτίκα νῦν δυοκαίδεκα βοῦς ἐνὶ νηῶ / ἦνις ἠκέστας ἱερεύσομεν, αἶ κ' ἐλεήσης / ἄστν τε καὶ Τρώων ἀλόχους καὶ νήπια τέκνα).

treball, i que per això són anomenats 'del Sol'. Novament Heraclit parafrasseja l'escoli a Arat, que enllaça també amb el tema dels companys d'Odisseu:

Schol. in Arat. 132: φασὶ δὲ καὶ τοὺς ἑταίρους τοῦ Ὀδυσσέως τοιούτους βοῦς κατεδηδοκέναι, ὠργίσθαι δὲ τὸν Ἥλιον, ἐπεὶ οἱ ἀροτῆρες βοῦς τοῦ ὄρᾱν ἡμᾶς τὸν ἥλιον εἰσιν αἴτιοι, τροφῆς ὄντες ποριστικοί.

Diuen que els companys d'Odisseu van devorar aquesta mena de bous, i que Hèlios va enfurismar-se, perquè és gràcies als bous de llaura que podem veure el sol, ja que són font d'aliment.

οἱ δὲ τοῦ Ὀδυσσέως ἑταῖροι οὐχ Ἥλιου βοῦς, ἀλλὰ τοὺς ἐργάτας θοινηθέντες σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἐπέσπον: En base a això Heraclit conclou, citant novament Homer, que els companys d'Odisseu van ser castigats no per menjar-se les vaques d'Hèlios sinó els bous destinats a la llaura, i per haver comès aquesta follia, van "arrossegar mals més enllà del seu destí" (σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν)²⁹⁴. Aquestes són les paraules que utilitza Zeus a l'assemblea dels déus per retreure els mortals

²⁹⁴ **Od.** I 34. cf. els escolis a l'Odissea com a font de paral·lels, que transmeten tota la seqüència de la prohibició i del sacrifici. Distingeixen entre 'llegenda' (μυθικῶς) i 'interpretació al·legòrica' (ἀλληγορικῶς), en què les vaques del Sol representen els dies, el temps valuós perdut per culpa dels companys d'Odisseu: **Schol. in Od.** XII 353 (νόμος ἦν μὴ σφάζεσθαι τοὺς ἐργαζομένους βόας, ἀλλὰ καὶ γῆρας καταλαβόντος τούτους ἠλευθέρουν αὐτοὺς μέχρις ἂν τελευτήσωσιν. οἱ δὲ τοῦ Ὀδυσσέως ἑταῖροι ἀπὸ τούτων τινὰς ἀρπάσαντες καὶ σφάζαντες ἐκεῖθεν παρὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν ἐδιώχθησαν, καὶ τοιούτῳ κινδύνῳ ὑπέπεσαν. ἢ λέγουσιν ἀλληγορικῶς βόας Ἥλιου τὰς ἡμέρας, τούτων δὲ καταναλωσάντων ἐκεῖσε τὰς πρὸς τὸν πλοῦν ἐπιτηδεΐας ἡμέρας καὶ μὴ ἐξελθόντων, ὅτε ἦν ἐνδεχόμενον, ἔπαθον ἅτινα ἔπαθον); **Schol. in Od.** I 8 (μυθικῶς μὲν λέγεται ὅτι οἱ τοῦ Ὀδυσσέως ἑταῖροι τὰς βοῦς τοῦ Ἥλιου ἔφαγον καὶ διὰ τοῦτο οὐκ ἠδυνήθησαν ὑποστρέψαι εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν· ἀλληγορικῶς δὲ βοῦς Ἥλιου τὰς ἡμέρας νόει, ἃς οἱ τοῦ Ὀδυσσέως φίλοι κακῶς διεβίβασαν, ὕστερον δὲ θελήσαντες ὑποστρέψαι πρὸς τὰς οἰκίας αὐτῶν χειμῶνος γεγονότος πολλοὶ τῷ τῆς θαλάσσης κύματι ατεκλύσθησαν. [...] <κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἡελίοιο>: βόες ἡλίου τίνες δέ; οἱ ἀροτῆρες βόες, οἱ ἐργαζόμενοι τὴν γῆν καὶ τρέφοντες ἀνθρώπους [...] τοῖς πρὶν ἀνθρώποις ἀσεβὲς ἐσθίειν βοῦν ἐργάτην· ἐπεὶ δὲ βία τοῦ λιμοῦ οἱ Ὀδυσσέως φίλοι ἐργάτας βόας σφάζαντες ἐδαΐσαντο τὰς σάρκας, συνέβη τούτοις δὲ θανεῖν σκηπτοῖς καὶ ναυαγία, ἅτε ἡλίου σφῶν ζωῆς καὶ χρόνου πληρωθέντος).

que culpin els déus de les seves desgràcies, a propòsit de la mort d'Egíst, el qual desatén l'advertència que li fa Hermes de no prendre Clitemnestra com a esposa i de no matar Agamèmnon si no vol morir a mans d'Orestes.

Si observem amb atenció els versos de l'Odissea que es refereixen als fets dels bous d'Hèlios (**Od. I 6-9**),

ἀλλ' οὐδ' ὡς ἐτάρους ἐρρύσατο, ἰέμενος περ·
αὐτῶν γὰρ σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν ὄλοντο,
νήπιοι, οἳ κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἥλίοιο
ἦσθιον. αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ.

*Més ni així els companys no salvà, tanmateix desitjant-ho,
car tots ells es perderen per llurs mateixes follies,
els insensats! que les vaques del Sol, el Fill de l'Altura,
van menjar-se; i el déu va llevar-los el dia en què es torna.*

detectem de seguida que l'expressió σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν és anàloga i quasi idèntica al σφησιν ἀτασθαλίησιν que apareix als versos citats per Heraclit. Novament el tema que tracta l'opuscle no es correspon amb el passatge citat, però sí es correspon amb un altre passatge del mateix cant que utilitza un vocabulari anàleg. La reiteració d'aquestes citacions 'errònies' fonamenten encara més la conjectura que Heraclit estigui citant Homer de memòria.

BIBLIOGRAFIA

ABREVIATURES

- A&A : Antike und Abendland
A&R : Atene e Roma
AAP : Atti dell'Accademia Pontaniana
AC : L'Antiquité Classique
AFLB : Annali della Facoltà di Lettere Bari
AFLNice : Annales de la Fac. des Lettres et Sciences Humaines de Nice
AGI : Archivio Glottologico Italiano
AION(archeol) : Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli. Sezione archeologia e storia antica
AION(filol) : Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli. Sezione filologico-letteraria.
AJA : American Journal of Archeology
AJPh : American Journal of Philology
ArchClass : Archeologia Classica
ASNP : Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
AUMLA : Journal of the Australasian Universities Language
BA : Bollettino d'arte del Ministero per i beni culturali e ambientali
BICS : Bulletin of the institute of classical studies
BSAF : Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France
CB : Classical Bulletin
CFC(G) : Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos
CJ : The Classical Journal
CML : Classical and Modern Literature
CPh : Classical Philology
CQ : Classical Quarterly
CR : Classical Review
CW : Classical World
DHA : Dialogues d'Histoire Ancienne
EEAth : Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.
FlorIlib : Florentina Iliberritana
GB : Grazer Beiträge
GRBS : Greek, Roman and Byzantine Studies
HSPH : Harvard Studies in Classical Philology
JHS : Journal of Hellenic Studies
JIES : Journal of Indo-European Studies
LEC : Les Études Classiques

MD	:	Materiali e Discussioni per l'analisi dei testi classici
MusPat	:	Museum Patauinum
P&I	:	Le Parole e le Idee
PP	:	La Parola del Passato
QCTC	:	Quaderni di Cultura e Tradizione Classica
QUCC	:	Quaderni Urbinati di Cultura Classica
RAL	:	Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche dell'Accademia dei Lincei
RCCM	:	Rivista di cultura classica e medioevale
RdA	:	Rivista di Archeologia
REC	:	Revista de Estudios Clásicos
RhM	:	Rheinisches Museum
RSF	:	Rivista critica di Storia della Filosofia
RSR	:	Révue des Sciences Religieuses
SCI	:	Scripta Classica Israelica
SCO	:	Studi Classici e Orientali
ScrPhil	:	Scripta Philologica
SE	:	Studi Etruschi
SIFC	:	Studi Italiani di Filologia Classica
SMEA	:	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
SMSR	:	Studi e Materiali di Storia delle Religioni
TAPA	:	Transactions of the American Philological Association
TR	:	Le Temps de la Réflexion
UF	:	Ugarit Forschungen
ZPE	:	Zeitschrift für Papyrologie un Epigraphik

AÉLION, R.: "Les mythes de Bellérophon et de Persée. Essai d'analyse selon un schéma inspiré de V. Propp". *LALIES* 1984 4 195-214.

AGUIRRE CASTRO, Mercedes: "Ambigüedad y otros caracteres en las divinidades remotas de la épica arcaica". *CFC(G)* 1996 6 143-157.

AGUIRRE CASTRO, Mercedes: "El tema de la mujer fatal en la Odisea". *CFC(G)* 1994 4 301-317.

AGUIRRE CASTRO, Mercedes: "Scylla". *CFC(G)* 2002 12 319-328.

ALBINUS, Lars: "The house of Hades". *Habis* 2003 34 454-457.

ALBINUS, Lars: *The house of Hades. Studies in ancient Greek eschatology*. Aarhus Univ. Press 2000.

- ALDEN, Maureen. J.: "The rôle of Calypso in the Odyssey". *A&A* 1985 31 (2) 97-107.
- ALDEN, Maureen J.: "An intelligent Cyclops". *Spondês ston Omîro* 1993 75-95.
- ALMIRALL, Jaume: *Arat. Fenòmens. Text revisat i traducció*. FBM Barcelona 1996.
- ANGELI BERNARDINI, Paola.: "Eracle e i Centauri in Euripide, Herc. 364-374". *QUCC* 1978 29 63-70.
- ANGELI BERNARDINI, Paola: "Il mito di Medusa come metafora della creazione artistica". *QUCC* 1993 44 125-130.
- ANGIÒ, Francesca: "Callimaco, Apollonio Rodio e il canto delle Sirene". *Rudiae* 1995 7 5-11.
- ANGIÒ, Francesca: "Il quinto stasimo dell'Eracle di Euripide". *Sileno* 1989 15 191-196.
- ARENA, R.: "Per una etimologia di Κένταυρος". *AGI* 1969 54 165-181.
- ARRIGONI, G.: "Alla ricerca della Meter tebana e dei veteres di (a proposito della metamorfosi di Atalanta ed Ippomene)". *ScrPhil* 1982 3 7-69.
- ATHANASAKIS, Apostolos: "Proteus, the old man of the sea". *Mélanges G. Germain* 2002 45-56.
- ATTISANI BONANNO, T. : "Su alcune figure minori dell'Odissea". *Orpheus* 1957 4 111-123.
- AUSTIN, N.: "Odysseus and the Cyclops. Who is who". *Approaches to Homer* 1983 3-37.
- BASS, R.C.: "Some aspects of the structure of the Phaethon episode". *CQ* 1977 27 (2) 402-408.
- BERLARDI, Walter: "Consonanze mediterranee e asiatiche con il nome dei Centauri". *SMSR* 1996 20 (1-2) : 23-53.
- BERTOLINI, M.: "Sul lessico filosofico dell'Asclepius". *ASNP* 1985 15 1151-1209.
- BONELLI, Guido: "Il giardino di Calipso (R 43-227)". *Euphrosyne* 2000 28 311-319.

- BONESCHANSCHER, E. J.: "Procne's absence again". *CQ* 1982 32 (1) 148-151.
- BORGEAUD, Philippe: *The cult of Pan in ancient Greece* 1988.
- BORGHINI, Alberto: "Espansioni narrative e metonimie di un significante. Hekate tauropolos". *AFLB* 1987 30 115-140.
- BORGHINI, Alberto: "Racconti cretesi". *Aufidus* 1998 12 (34) 19-28.
- BOUVIER, David: "Le pouvoir de Calypso". *Mélanges G. Germain* 2002 69-85.
- BRAHAM, Robert B. "The wisdom of Lucian's Tiresias". *JHS* 1989 109 159-160.
- BREGLIA PULCI, Doria Luisa: "Le Sirene. Il canto, la morte, la polis". *AION(archeol)* 1987 9 65-98.
- BREGLIA PULCI, Doria Luisa: "Le Sirene, il confine, l'aldilà". *IV Mélanges P. Lévêque* 1990 63-78.
- BREGLIA PULCI, Doria Luisa: "Le Sirene di Pitagora". *AION(filol)* 1994 16 55-77.
- BREMMER, Jan: *Greek religion*. Oxford 1994.
- BREMMER, Jan: *Interpretations of Greek mythology*. Londres 1989.
- BRILLANTE, Carlo: "Il vecchio e la cicala, un modello rappresentativo del mito greco". *Rappresentazioni della morte* 1987 47-89.
- BRILLANTE, Carlo: "Ixion, Peirithoos e la stirpe dei centauri". *MD* 1998 40 41-76.
- BRISSON, L.: *Le mythe de Tirésias. Essai d'analyse structurale*. Leiden 1976.
- BRUNELLE, Christopher Michael: "Pleasure, failure, and danger". *Helios* 2002 29 (1) 55-68.
- BUFFIÈRE, Félix: *Heràclit. Allégories d'Homère. Text établi et traduit*. Paris 1962.
- BURKERT, Walter: *Greek religion*. Oxford 1985.
- CAIRNS, F.: "The Milanion/Atalanta exemplum in Propertius 1,1. Videre feras (12) and Greek models". *Mélanges Veremans* 1986 29-38.

- CALAME, Claude: "Une légende thébaine vue d'Alexandrie". *Presenza e funzione della città di Tebe* 2000 267-287.
- CALDERÓN, Esteban: *Arato y la raza de bronce (Phaen. 131-132): una interpretación*. *QUCC* 78 (3) 2004.
- CAMILLONI, Maria Teresa: "Sulla leggenda di Pasifae". *RCCM* 1986 28 53-66.
- CAMPS I GASET, Montserrat: "Jasó, Hèracles i el drac de les pomes d'or". *Itaca* 1988 4 47-55.
- CAPRINI, Rita: "Hengist e Horsa, uomini e cavalli". *Maia* 1994 46 (2) 197-214.
- CASEVITZ, Michel : "Sur Calypso". *L'univers épique* 1992 81-103
- CELORIA, Francis: *The Metamorphoses of Antoninus Liberalis: a translation with a commentary*. Londres 1922.
- CERRI, Giovanni: "Dal canto citarodico al coro tragico. La Palinodia di Stesicoro, l'Elena di Euripide e le Sirene". *Dioniso* 1984-1985 55 157-174.
- CERRUTTI, M. V. : "Sonno e passaggio". *I riti di passaggio* 1986 131-141.
- CHAMOUX, F.: "Hercule au jardin des Hespérides". *BSAF* 1967 56-57.
- CIAMPOLTRINI, Giulio: "Il vecchio, il mare, la nave". *PP* 1995 50 67-77.
- CIAPPI, Maurizio: "Contaminazioni fra tradizioni letterarie affini di ascendenza tragica nel racconto ovidiano del mito di Procne e Filomela (met. VI 587-666)". *Maia* 1998 50 (3) 433-463.
- CLARK, Raymond J.: "The Cerberus-like function of the Gorgons in Virgil's underworld (Aen. 6.273-94)". *CQ* 2003 53 (1) 308-309.
- CLINTON, Kevin: "The Epidauria and the arrival of Asclepius in Athens". *Ancient Greek cult practice* 1994 17-34.
- CODECASA, Maria Silvia: "I greci all'Elba". *PP* 2002 57 (323) 110-114.
- CORIAT, Isador: "A note on the Medusa Symbolism". *American Imago* 1941 2 (4) 281-285.

CORSI MEYA, Jordi: "Homer i l'influx de la mitologia oriental". *Faventia* 1985 7 (1) 7-19.

CRISTOFANI, M.: "Per una nuova lettura della pisside della Pania". *SE* 1971 39 63-89 (arch.).

CUARTERO, Francesc: *Hèracles, fundador de sacrificis: l'heroi de les tres funcions*. *Faventia* 20/2 1998 15-25.

CUARTERO, Francesc J.: "Atalanta". *L'ordim de la llar* 2003 175-197.

CUARTERO, Francesc J.: *Apol·lodor d'Atenes. Edició crítica i comentari* (en preparació).

D'AGOSTINO, B.: "Le sirene, il Tuffatore e le porte dell'Ade". *AION(archeol)* 1982 4 43-50.

DANEK, Georg: "Odysseus between Scylla and Charybdis". *Mélanges G. Germain* 2002 15-25.

DARIS, S.: "Intorno a due papiri mitografici". *Aegyptus* 1959 34 18-22.

DEBIASI, Andrea: "Esiodo e l'Eridano". *Anemos* 2001 2 285-319.

DEGL'INNOCENTI PIERINI, Rita: "Due note sul mito di Scilla (in Ovidio e nella Ciris)". *A&R* 1995 40 (2-3) 72-77.

DEL BASSO, E.: "Il mondo sotterraneo e le ombre dei morti nei poemi omerici". *AAP* 1970-1971 20 363-385.

DEROY, L.: "Le nom de Circé et les portulans de la Grèce archaïque". *LEC* 1985 53 185-191.

DEXTER, Miriam Robbins: "The hippomorphic goddess and her offspring". *JIES* 1990 18 285-307.

DI BENEDETTO, V.: "Il metodo mitografico-allegorico di Agreta". *SCO* 1966 15 262-268.

DI MARCO, Massimo: "Μεμαγμένον σκῶρ ἐσθίειν". *RCCM* 1994 36 127-139.

DIETZ, Günter: "Okeanos und Proteus, Poseidon und Skamander". *Symbolon* 1997 13 35-58.

DIFABIO DE RAIMONDO, Elbia Haydée: "Existencia mítica de personajes infanticidas". *Circe* 2000 5 101-116.

DOS SANTOS PALMA, M. G.: "Nota sobre o nome Calypso". *Euphrosyne* 1970 4 187-189.

DUKELSKY, Cora: "Esfinges, sirenas y arpías". *Argos* 2000 24 23-40.

EDELSTEIN, Emma Jeanette: *Asclepius: collection and interpretation of the testimonies*. Londres 1988.

ESPOSITO, Paolo: "Le Esperidi e le mele d'oro (da Lucrezio a Lucano)". *Vichiana* 1986 15 288-293.

FINEBERG, S.: "Plato's Euthyphro and the myth of Proteus". *TAPhA* 1982 112 65-70.

FUSCAGNI, S.: "Il pianto ambrato delle Eliadi, l'Eridano e la nuova stazione preistorica di Frattesina Polesine". *QUCC* 1982 41 101-113.

GALY, J. M.: "Les Panoptes englottogastres ou la philosophie et les philosophes dans la comédie grecque des V et IV siècles". *AFLNice* 1979 35 109-130.

GARCÍA GUAL, Carlos: *Mitos, viajes y héroes*. Madrid 1996.

GARCÍA GUAL, Carlos: "Tiresias o el adivino como mediador". *Emerita* 1975 43 107-132.

GARCÍA TEIJEIRO, M.: "Posibles elementos indoeuropeos en el Hades griego". *Symbolae Ludovico Mitxelena* 1985 135-142.

GARZYA, A.: "Une rédaction byzantine du mythe de Pasiphae". *P&I* 1967 9 222-226.

GARZYA, A.: "Ovide, Nicéphore Basilakès et le mythe de Pasiphaé". *Latomus* 1967 26 477-479.

GAULY BARDO, Maria: "Ovid, Venus und Orpheus über Atalanta und Hippomenes : zu Ov. met. 10, 560-707". *Gymnasium* 1992 99 435-454.

GEORGAKÁS, D. J.: "The waterway of Hellespont and Bosphorus. The origin of the names and early Greek haplology". *Names* 1971 19.

GIL, Juan: *Mitos y utopías del descubrimiento*. Madrid 1989.

GILIS, Édith ; VERBANCK-PIÉRARD, Annie: "Héraclès, pourfendeur de dragons". *Le bestiaire d'Héraclès* 1998 37-60 2-4.

GIOVINI, Marco: "Quod decet ore teri". *Maia* 1996 48 (1) 39-49.

GLENN, J.: "The Polyphemus myth: its origin and interpretation". *Greece and Rome* 1978 25 (2) 141-155.

GOINS SCOTT, Edmund: "Euripides Fr. 863 Nauck". *RhM* 1989 132 401-403.

GONZÁLEZ TERRIZA, Alejandro A.: "La destrucción o el amor". *IX congreso español de estudios clásicos* 1998 4 191-196.

GREEN, Peter: "Endymion's dreams. The mystery cults of Hellenism". *Southern Humanities Review* 1987 21 1-17.

GRESSETH, Gerald K.: "The homeric Sirens". *TAPA* 1970 101 203-218.

GUARDUCCI, M.: "I pomi delle Esperidi in un epigramma di Lucillio". *RAL* 1969 24 3-8.

HADZISTELIOU-PRICE, T.: "Argos Panoptes. A note". *ArchClass* 1971 23 262-265.

HALM-TISSERANT, Monique: "Folklore et superstition en Grèce classique: Lamia torturée?" *Kernos* 1989 2 67-82.

HANGARD, J.: "On Oedipus Tyrannus 848 ff. and 915-916". *Mnemosyne* 1968 21 418-420.

HENRY, A. S.: "Sophocles Oedipus Tyrannus 334-340". *RhM* 1971 114 86-87.

HERCHER, R.: "Zu Libanius und den beiden Schriften der incredibilibus". *Hermes* 1867 2 147-152.

HERCHER, R.: "Zu griechischen Prosaikern". *Hermes* 1877 12 145-151.

HILLER, S.: "Bellerophon. Zur Überlieferung in Bild und Text". *A&A* 1973 19 83-100.

- HIRSCHBERGER, Martina: "Das Bild der Gorgo Medusa in der griechische Literatur und Ikonographie". *Lexis* 2000 18 55-76.
- HOGAN, J. C.: "The temptation of Odysseus". *TAPhA* 1976 106 187-210.
- JENNER, A. B.: "Further speculations on Ibycus and the epinician ode. S220, S176, and the Bellerophon ode". *BICS* 1986 33 59-66.
- KAKRIDIS, J.Th.: "Caeneus". *CR* 1947 61 (3) 77-80.
- KAMERBEEK, J. C. "Prophecy and tragedy". *Mnemosyne* 1965 18 29-40.
- KHATZANTONIS, E.: "La resa omerica della femminilità di Circe". *AC* 1974 43 38-56.
- KIDD, D. A.: "The fame of Aratus". *AUMLA* 1961 15 5-18.
- KIDD, D. A.: "Notes on Aratus, Phenomena". *CQ* 1981 31 355-362.
- KIDD, Douglas: *Aratus Phaenomena. Edited with introduction, translation and commentary*. Cambridge 1997.
- KNOX Peter E.: "Three naughty girls (Prop. 2.28.9-12)". *Phoenix* 1986 40 195-197.
- KNOX, Bernard: "Sophocles, Oedipus Tyrannos 446. Exit Oedipus?" *GRBS* 1980 XXI 321-332.
- KNOX, Bernard: "Between Scylla et Charybdis". *Hudson Review* 1961-1962 14 (4) 618-621.
- KNOX, Bernard: "Cinna, the Ciris and Ovid". *CPh* 1983 78 (4) 309-311.
- KNOX, Bernard: "Scylla's nurse". *Mnemosyne* 1990 4 (43:1/2) 158-159.
- KNOX, M.: "Polyphemos and his Near Eastern relations". *JHS* 1979 99 164-165.
- KNOX, Peter, E.: "Phaethon in Ovid and Nonnus". *CQ* 1988 38 (2) 536-551.
- KRAPPE, A. H.: "The story of Phrixos and modern folklore". *Folklore* 1923 34 141-147.

KULLMANN, W.: "Σύλληψη της Οδύσσειας και η μυθική παράδοση". *EEAth* 1974-1977 25 9-29.

KURTZ, D. C.: "The man-eating horses of Diomedes in poetry and painting". *JHS* 1975 95 171-172.

LARRAÑAGA, H. D.: "La vocación de Odiseo, ser hombre. Análisis del canto V° de la Odisea". *REC* 1979 15 41-78.

LAVELLE, B. M.: "Archilochus fr. 6 West and Ξεινία". *CJ* 1981 76 197-199.

LEWIS, A.-M.: "The popularity of the « Phaenomena » of Aratus : a reevaluation" *Studies in Latin literature and Roman history* 1992 94-118.

LI CAUSI, Pietro: "L'invasione dei mostri e il dibattito sull'esistenza dei centauri". *Buoni per pensare* 2003 183-206.

LLINARES, Joan B.: "El mite del « salvatge » i el teatre". *El teatre clàssic* 1998 147-175.

MAHÉ, J. P.: "Les Définitions d'Hermès Trismégiste à Asclépius". *RSR* 1976 50 193-214.

MAQUIEIRA RODRÍGUEZ, Helena: "Estudio lingüístico y transfondo cultural de las fórmulas del viaje al Hades en los poemas homéricos". *IX congreso español de estudios clásicos* 1997 2 147-151.

MARANGONI Claudio: "La veloce Atalanta. Ovidio, Ibis 371 e un luogo controverso di Properzio". *MusPat* 1987 5 129-133.

MARCOVIGI, G.: "Pap. Ox. XXXII (1967) 2637 fr. 5(a) 5-7 Lobel". *SIFC* 1971 43 65-78.

MARJORIE, Susan Venit: "Herakles and the Hydra in Athens in the First Half of the Sixth Century B.C". *Hesperia* 1989 58 (1) 99-113.

MARTIN, Jean: *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*. París 1956.

MARTIN, Jean: *Aratos. Phénomènes*. París 1998.

MARTIN, Jean: *Scholia in Aratum uetera*. Teubner 1974.

MCKAY, J.: "Bird-watching in Theognis and a Callimachean echo". *GB* 1974 2 105-119.

MELERO, Antonio: "El tema del Cíclope en el teatro griego". *Mitos en la literatura griega* 2002 405-416.

MELIADÒ, Claudio: "Un nuovo frammento esiodeo in uno scolio a Teocrito". *ZPE* 2003 145 1-5.

MENU, Michel: "Le motif de l'âge dans les tours proverbiaux de la Comédie Grecque" a *Sociedad, política y literatura. Comedia griega antigua. Actas del I Congreso Internacional* 1996 145.

MESTURINI, Anna Maria: "Vitanda est improba Siren desidia". *SIFC* 1993 11 247-250.

MIRALLES, Carles: "Dioniso tal como es presentado por Tiresias". *De Homero a Libanio* 1995 163-182.

MITSCHERLING, J.: "Phaedo 118. The last words". *Apeiron* 1985 19 161-165.

MONDI, Robert: "The homeric Cyclopes. Folktale, tradition and theme". *TAPA* 1983 17-38.

MOST, W. Glenn: "A cock for Asclepius". *CQ* 1993 43 (1) 96-111.

MÜLLNER, Leonard Charles: "Glaucus rediuiuus". *HSPH* 1998 98 1-30.

MUREDDU, Patrizia: "Il «multiforme Odisseo»". *Studi B. Gentili* 1993 2 591-600.

NAGY, Gregory: "Phaeton, Sappho's Phaon and the white rock of Leukas". *HSPH* 1973 77 137-177.

NAMIA, G.: "Sul Χθόνιος Βασιλεύς e la Ίερά όδος della laminetta orfica di Hipponion". *Vichiana* 1977 6 288-289.

NEWTON, R. M.: "Poor Polyphemus. Emotional ambivalence in Odyssey 9 and 17". *CW* 1983 76 137-142.

NIETO HERNÁNDEZ, Pura: "Back in the cave of the Cyclops". *AJPh* 2000 121 (3) 345-366.

O'NOLAN, K.: "The Proteus legend". *Hermes* 1960 88 129-138.

- OBEYESEKERE, R.: *Medusa's hair. An essay on personal symbols and religious experience*. Chicago Univ.Pr. 1981.
- PÀMIAS, Jordi: *Eratòstenes de Cirene. Catasterismes. Introducció, edició crítica, traducció i notes*. Barcelona 2004
- PÀMIAS, Jordi: *Ferecides d'Atenes. Històries. Introducció, edició crítica, traducció i notes*. Barcelona 2008
- PAOLUCCI, Giulio: "Dalla morte alla vita: Perseo e la Medusa su un'anfora etrusca da Tolle". *ArchClass*. 2002 3 331-340.
- PAPADOPULU, Ioanna N.: "Ο Ορφέας, η Σκύλλα και η Ινώ". *Hellenica* 2003 53 (2) 269-281.
- PAPAÏOANNU, Sophia: "Κύλλαρος και Υλονόμη". *Mélanges I. Kambitsis* 2000 183-199.
- PAPAKHATZIS, Nikólaos: *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Atenes 1989-1992.
- PAPARIZOS, Antonios: "Autorité mantique et autorité politique: Tirésias et Œdipe". *Kernos* 1990 3 307-318.
- PAPATHOMÓPULOS, Manolis: *Antoninus Liberalis. Les Metamorphoses. Texte établi, traduit et commenté*. París 1968.
- PATERLINI, Mariarita: "Note al Bellerofonte euripideo". *Sileno* 1993 19 513-523.
- PATTI, Marianna: "Circe e i compagni di Ulisse". *Pan* 2003 21 211-228.
- PECERE, O.: "Selene e Endimione (Anth. Lat. 33 R.)". *Maia* 1972 24 (4) 303-316.
- PELLIZER, Ezio: "Storie di Medusa". *Itaca* 1998-99 14-15 19-35.
- PELLIZER, Ezio: "Voir le visage de Méduse". *Metis* 1987 2 45-62.
- PERNOT, Laurent: "Chariclée la sirène". *Le monde du roman grec* 1992 43-51.
- PERUZZI, E.: "Soresios". *PP* 1967 22 292-294.
- PERYSINAKIS, Ioannis N.: "Η τριλογία των 'Περσών'". *Mélanges I. Kambitsis* 2000 233-266.

- PIETTRE, Renée: "Le dauphin comme hybride dans l'univers dionysiaque". *Uranie* 1996 6 7-36.
- PIGEAUD, J.: "La métamorphose de Scylla". *LEC* 1983 51 125-131.
- PIZZOCARO, Massimo: "Archiloco e le sirene : una congettura dimenticata". *AION(filol)* 1985-1986 7-8 55-66.
- PLASS, P.: "Menelaus and Proteus". *CJ* 1969 65 104-108.
- POCOCK, L. G.: "The odyssey, the Symplegades, and the name of Homer". *SMEA* 1967 4 92-104.
- POISSON, Georges: "Cadmus et les Spartes". *Revue archéologique* 1928 27 278-293.
- PONS LÓPEZ, E.: "Cerbero, el perro del Hades". *Simposio virgiliano* 1984 455-466.
- POLLARD, J. R. T.: "Muses and Sirens". *CR* 1952 2 60-63.
- PONTANI, Filippomaria: *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all'Odissea*. Roma 2005.
- PONTANI, Filippomaria: *Eraclito. Questioni Omeriche sulle allegorie di Omero in merito agli dèi*. Pisa 2005.
- PONTANI, Filippomaria: *Scholia graeca in Odysseam*. Roma 2007.
- PÒRTULAS, Jaume: "De la serpente de Cadmo a la lira de Anfión". *Mitos en la literatura griega* 2002 111-123.
- PÒRTULAS, Jaume: "HOUTOS DE HAIDES KAI DIONUSOS". *VIII congresso español de estudios clásicos* 1994 2 333-338.
- PUCCI, Pietro: "L'io e l'altro nel racconto di Odisseo sui Ciclopi". *SIFC* 1993 11 26-46.
- PUGLIARA, Monica: "La fortuna del mito di Bellerofonte in età tardo-antica". *RdA* 1996 20 83-100.
- RAMELLI, Ilaria: *Allegoristi dell'Età Classica. Opere e frammenti*. Milà 2007.

RAMON GARCIA, Daniel: "Heraclit el Paradoxògraf: noves dades per a la seva datació". *Faventia* (en premsa).

RECKFORD, K. J.: "Phaedra and Pasiphae. The pull backward". *TAPhA* 1974 104 307-328.

RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco: "La Circe de Esquilo". *Emerita* 1965 33 229-242.

ROBERTSON, D. S.: "The flight of Phrixus". *CR* 1940 54 1.

ROES, Anne: "The representation of the Chimaera". *JHS* 1934 54 21-25.

ROMILLY, Jacqueline de: "Trois jardins paradisiaques dans l'Odyssée". *SCI* 1993 12 1-7.

SALE, W.: "The popularity of Aratus". *CJ* 1966 61 160-164.

SÁNCHEZ JIMÉMEZ, Francisco: "Dioniso, Ariadna y la desdicha de Glauco". *Baetica* 1991 13 177-189.

SÁNCHEZ MERINO, Pascuala Encarnación: "En torno al mito de Belerofonte : su versión en Plutarco". *Florilib.* 1990 1 423-425.

SANCHIS LLOPIS, Jorge Luis: "Circe y Calipso en la comedia griega". *X congreso español de estudios clásicos* 2000 1 617-622.

SANZ MORALES, Manuel: *Mitógrafos griegos. Eratóstenes, Partenio, Antonino Liberal, Paléfato, Heráclito, Anónimo Vaticano*. Madrid 2002.

SCALERA MCCLINTOK, Giuliana: "Magia e contromagia nel canto X dell'Odissea". *PP* 1999 54 (304) 5-16.

SCARPI, Paolo: "L'espace de la transgression et l'espace de l'ordre. Le trajet de la famille du mythe de Téreus au mythe de Kéléos". *DHA* 1982 8 213-225.

SCHEIN, S.L.: "Odysseus and Polyphemus in the Odyssey". *Greek, Roman and Byzantine Studies* 1970 11 (2) 73-83.

SCHLAIFER, Robert: "Daemon of Parania, priest of Asclepius". *CPh* 1943 38 (1) 39-43.

SCHMITT, M.L.: "Bellerophon and the Chimaera in Archaic Greek Art". *AJA* 1966 70 341-349.

- SCHNEIDER, Jean: "Une centaumachie littéraire". *Kentron* 1999 15 (1) 67-74.
- SCOBIE, A.: "Some folktales in Graeco-Roman and far eastern sources". *Philologus* 1977 121 1-23.
- SCOTT, Shirley Clay: "Man, mind, and monster". *CML* 1995 16 (1) 19-75.
- SEGAL, Charles: "Circean temptations. Homer, Vergil, Ovid". *TAPhA* 1968 99 419-442.
- SEGAL, Charles: "The Hydra's nursling. Image and action in the Trachiniae". *AC* 1975 44 612-617.
- SEGAL, Charles: "Metis, Medusa, Medea a Poesia e religione in Grecia". *Studi in onore di G. Aurelio Privitera* 2000 613-624.
- SEGAL, Charles: "Perseus and the Gorgon. Pind. Pyth. XII 9-12". *AJPh* 1995 116 (1) 7-17.
- SERGENT, Bernard: *Homosexualité et initiation chez les peuples indo-européens*. Paris 1984.
- SOBRINO, E. O.: "Tres notas literarias al poema Ciris". *CFC* 1974 6 209-220.
- SOURVINOU - INWOOD, Chr.: "To die and enter the house of Hades. Homer, before and after". *Mirrors of mortality* 1981 15-39.
- SPATAFORA, Giuseppe: "Il pianto dell'usignolo nella poesia greca antica". *Orpheus* 1995 16 (1) 98-110.
- SPOFFORD, E.: "Theocritus and Polyphemus". *AJPh* 1969 90 (1) 22-35.
- STELLE, T. J.: "The oral patterning of the Cyclops episode, Odyssey IX". *CB* 1972 48 (4) 54-56.
- STERN, Jacob: *Palaephatus. On unbelievable tales. Translation, introduction and commentary*. Wauconda 1996.
- STERN, Jacob: "Heraclitus the Paradoxographer: Peri Apiston, On Unbelievable Tales". *TAPhA* 2003 133 (1) 51-97.

STIBBE, Conrad M.: "La sfinge, la gorgone e la sirena". *BA* 2001 86 (116) 1-38
Carte.

SUTTON, D.: "Aeschylus' Proteus". *Philologus* 1984 128 127-130.

SUTTON, D.: "The Greek origins of the Cacus myth". *CQ* 1977 27 (2) 391-393.

TAILLARDAT, J.: "Deux exemples de jeu verbal chez Aristophane". *RPh* 1964 38
38-44.

THIRY, H.: "Un exégète de Cerbère". *Platon* 1974 26 39-44.

TORTORELLI GHIDINI, Marisa: "Lamia e Medea in Eumelo". *Vichiana* 2000 2 (1) 3-
13.

TRAIL, D.: "Between Scylla et Charybdis ad Aen. III 684-686". *AJPh* 1993 114 (3)
407-412.

TRONZO, W. L.: "Les exégèses allégoriques des sarcophages au Phaéton".
Gedenkschr. A. Stuiber 1982 198-209.

VADÉ, Y.: "Sur la maternité du chêne et de la pierre". *RHR* 1977 1 3-42

VELASCO LÓPEZ, M^a del Henar: "Ceneo, el invulnerable. Su metamorfosis".
Minerva 2007 20 9-21.

VENINI, Paola: "La coda di Cerbero". *QCTC* 1992 10 245-247.

VERDENIUS, W.J.: "Cadmus, Tiresias, Pentheus. Notes on Euripides' "Bacchae"
170-369". *Mnemosyne* 1988 41 (3/4) 241-269.

VERMOREL, Henri: "Castration et mort dans le mythe de la tête de Méduse".
Kentron 1993 9 65-73.

VERNANT, Jean Pierre: *La mort dans les yeux*. Paris 1985.

VERNANT, Jean-Pierre: "Au miroir de Méduse". *L'individu, la mort, l'amour* 1989
117-129.

VERNANT, Jean-Pierre.: "Le refus d'Ulysse". *TR* 1982 3 13-18.

VIAN, F.: *Les origines de Thèbes. Cadmos et les Spartes*. Paris 1963.

VIKELÁ, Evgenia: "Η επιβίωση της Μινωϊκής ανδρικής θεότητας στους ιστορικούς χρόνους". *Archaiognosia* 1993-1994 8 199-210.

VON FRITZ, Kurt: "Asclepius, a review". *Journal of the History of Medicine and Allied* 1947 2 (1) 110-116.

VON SCHOO, J: "Der Kampf mit der Hydra". *Mnemosyne* 1939 7 281-317.

WALBANK, F. W.: "Polybius and the Sicilian straits". *Kokalos* 1974 20 5-17.

WEST, David R.: "Gello and Lamia : two Hellenic daemons of Semitic origin". *UF* 1991 22 351-368.

WEST, G.S.: "Caeneus and Dido". *TAPhA* 1980 110 315-324.

WEST, S.: "Notes on P. Oxy. 1381 (Life of Imouthes-Asclepius)". *ZPE* 1968 3 159-160.

WEST, S.: "Proteus in Stesichorus' Palinode". *ZPE* 1982 47 6-10.

WILK, Stephen: *Medusa. Solving the mystery of the Gorgon*. Oxford Univ. Press. 2000.

WILLIAMS, Mary Frances: "Turnus, the Chimaera, and Aeetes". *Vergilius* 1993 39 31-36.

WOHLFAHRT, Paolo: "L'etimologia del nome Hades nel Cratilo". *RSF* 1990 45 5-35.

WOOTEN, C. W.: "Rhetoric in Propertius III,19". *CW* 1975 69 118-119.

WULFF ALONSO, F.: "Circe y Odiseo, Diosas y hombres". *Baetica* 1986 8 269-279.

ZAGANIARIS, N. J.: "Le mythe de Térée dans la littérature grecque et latine". *Platon* 1973 25 208-232.

INDEX NOMINVM GEOGRAPHICORVM

Abdera	111
Antèdon	37
Arcàdia	44, 130n
Argos	48n
Atenes	69n, 102, 129
Atlas	72
Ausònia	9
Beòcia	37, 44, 69
Calidó	45
Còlquida	62, 87n, 89, 90
Corint	59
Creta	99
Delfos	86
Èlide	131
Erídan (riu)	79, 80, 127-129
Faros	104, 105
Fòloe	21, 22
Gibraltar (estret)	9
Girtona	11n
Grècia	69n

Halós	86n
Hel·lespont	88
Itàlia	74n
Maleu (cap)	22n
Messina (estret)	8, 10
Micenes	41
Pèlion (mont)	21
Peloponès	22
Po (riu)	128
Roine (riu)	129
Sicília	9n
Tebes	68, 70, 109
Tessàlia	21, 22n, 86n, 132
Teumessos	109
Tirint	41
Tràcia	102
Tricarènia	118
Tritònida (llacuna)	4n
Troia	103-105

INDEX NOMINVM MYTHOLOGORVM

Abder	111
Aetli	132
Afrodita	45, 102, 103, 133n
Agamèmnon	141
Alcínous	43, 95n
Alexandre	83
Alòpex	110
Amfitrió	109
Andròmeda	3
Anquises	102, 103
Apis	130n
Apol·lo	86n, 92
Aquil·les	15n, 64n
Ares	68, 70n, 101n, 112
Argo (nau)	82
Argonautes	38n, 51n, 104
Argos	130-131
Àries	87
Àrtemis	7, 45, 109n
Asclepi	20, 39, 55, 63, 66, 79, 82, 97-99 , 105, 106, 134
Àsia	17
Astreu	102
Atalanta	24, 36, 44-45 , 63, 64, 69, 123, 124, 128
Atamant	85, 86n
Atena	3, 5, 7, 34, 36, 68, 101, 135, 136, 139
Atlant	17-20 , 35, 38, 64, 72, 134

Àtrax	12n
Aurora (uid. Eos)	
Bacus (uid. Dionís)	
Bellerofontes	11, 54, 57, 63, 111
Bòreas	51n, 55, 63, 69, 102-103
Cadme	55, 68-71, 109n
Càlais	102
Calcíope	89
Càlice	132
Calipso	5, 11, 17, 29, 36, 55, 59n, 61, 63, 66, 74, 76, 82, 114-115 , 131
Caribdis	9, 55n
Cèfal	108, 109n
Ceneida	12, 13
Ceneu	12-16 , 25, 35, 43, 117
Centaures	14n, 15, 22-24 , 30, 35, 36, 55, 56, 64, 66, 81n, 82, 93, 95, 112
Cèrber	66, 72n, 75, 117-118
Ceto	47
Ciclop	11, 24, 40-43 , 48, 57, 61, 63, 69, 94-96, 121
Circe	4, 5, 11, 29, 43, 52, 57, 58-61 , 73, 98, 111n, 113, 115
Clímene	77
Coró	12n
Cronos	18, 92
Dèdal	27, 29

Diomedes (egües)	63, 64, 69, 111-112 , 121
Diomedes (Ilíada)	135, 138, 139
Dionís	94-96, 109n, 125
Drac	28, 54, 56, 71, 73, 74n, 88, 118, 133
Dríops	91
Eetes	58, 62, 70, 85, 89, 90
Egle	127, 129n
Èlatos	12
Endimió	29, 56, 88, 92, 96, 132-134
Enio	47
Eos	102-103
Epimeteu	17
Equidna	65, 117, 118n, 130n
Eros	51n, 133n
Escil·la	4, 5, 8-11 , 29, 43, 51-53, 55n, 57, 59, 61, 66, 74, 111, 113, 115, 121
Esfinx	31, 33n, 51n, 55n
Esparts	55, 63, 68-71
Esqueneu	44, 45
Euristeu	75
Europa	108
Faetont	46, 77-80 , 106, 127-129
Faetusa	129n
Filomela	24, 36, 46, 64, 105, 123-125 , 128
Filònides	59
Fòrcides	47-49 , 55 63, 66, 72, 82, 129
Forcis	47

Frixos	55, 73, 85-90 , 133
Ganimedes	102-103
Geríon	3
Glauc	37-38 , 51, 104
Gòrgona (uid. Medusa)	
Grees	34, 47, 48
Hades	3, 5, 10, 34, 36, 55, 63, 66, 75-76 , 79, 82, 96, 97, 100-101 , 116, 117, 131
Harpies	4, 5, 9, 29-33 , 50, 51n, 52, 53, 55n, 56, 59, 63, 69, 73n, 74, 111n, 113, 115, 121
Hècuba	135, 135, 139
Hèctor	138
Hefest	34, 108
Hel·le (uid. Frixos)	
Hèlena	105
Helíades	24, 36, 46, 63, 69, 80, 125, 126, 127-128
Hèlios	11, 54, 58, 77, 78, 127, 136, 140, 141
Hera	85n, 119-121, 130, 131n, 134
Hèracles	11, 22, 24, 57, 63-65, 67, 69n, 72, 74n, 75 , 93, 104, 105n, 111, 112
Hermes	3, 8, 34, 35, 76, 87, 91, 92, 93n, 101, 114, 131n, 141
Hespèrides	18, 29, 47, 49, 56, 69, 72-74 , 88, 132
Hibris	92
Hidra	55, 63, 65-67 , 69, 82, 105, 111, 117, 118
Hiperboris	18
Hipodamia	22, 24

Hipòlit	101n
Hipòmenes (uid. Atalanta)	
Hypnos	51n
Íasos	44
Idòtea	104, 105n
Ino	85, 86, 88n
Io	18n, 130
Itis	123-126, 128
Ixíon	21n, 22
Janíon	44
Jàpet	17
Jàson	62, 63, 70, 132n
Keten	106
Kriós (= Moltó)	88, 90
Laide	59
Làmia	94, 96, 103, 105, 119-121
Làmpeto / Lampècia	127 , 129n
Làpites	12, 15, 21, 22, 24, 81n
Lleó	28, 54, 56n, 73, 88, 133,
Lluna (uid. Selene)	
Medea	132n
Medusa	2-7 , 29, 32, 34, 36, 48, 51-53, 59, 69n, 76, 96, 99, 101, 105, 112, 113, 115, 116, 131,
Melanió / Milanió	45

Meneci	17
Menelau	38n, 104, 105
Mèrops	77
Míniás	125
Minos	27, 29n, 30, 108
Minotaure	30, 55, 56, 88, 133
Moltó	55, 73, 85, 133
Muses	51, 52n, 125
Nèfele	85, 86n, 87
Neleu	105n
Nereu	104, 105n
Ocèan	47, 80n
Odisseu	5, 8, 11, 36, 40, 42, 43, 51, 57-61, 74, 76, 92, 114, 115, 131, 136, 140
Orestes	141
Orfeu	11, 39, 51n, 52, 55, 57, 60, 63, 66, 75-76, 81-84 , 93, 99
Oritia (uid. Bòreas)	
Pan	5, 36, 76, 91-96 , 116, 121, 131
Pandíon	124
Panoptes	130-131
Pasífae	27-30 , 55, 63, 66, 73, 82, 133
Pe(m)fredo	47-49
Pègasos	3, 6
Pèlias	62n
Penèlope	92, 114

Perseu	2-7, 24, 34-36 , 39, 48, 64, 65, 69n, 76, 96, 100, 101, 116, 131
Perso	47-49
Pirítous	22, 24
Polifem (uid. Ciclop)	
Posidó	3, 6, 12-14, 27, 35, 89, 105n, 131
Procne	24, 36, 46, 64, 105, 123-126 , 128
Procris	108
Prometeu	17
Persèfone	75
Proteu	104-107
Quimera	11, 23, 28, 30, 54-57 , 62n, 63, 66, 69, 73, 82, 88, 111, 118, 121, 133, 136
Quiró	22n, 24
Sàtirs	5, 36, 76, 91-96 , 116, 121, 130n, 131
Selene	88, 132
Silens	24
Sirenes	4, 5, 9, 11, 29, 31-33, 50-53 , 56, 59, 74, 82, 111n, 113, 115, 121
Sol (uid. Helios)	
Tereu (uid. Procne)	
Terpsícore	51n
Tetis	88n, 105n
Thanatos	51n
Tifó	65, 117
Tirèsias	25-26 , 63, 69, 117

Titó	102-103
Toro	27-30, 55, 73, 88, 133
Úranos	18
Zetes	102
Zeus	15, 18, 45, 77, 79, 86n, 87n, 90, 92, 97, 100, 102, 103, 106, 108, 115, 116, 120, 121, 128, 132-134, 141

INDEX SCRIPTORVM

Acusilau (Acus.)	12n, 13-16, 73n
Agatàrquides (Agatharch.)	14n, 81n
Alcmà	52n
Androció (Androt.)	70
Anònim Vaticà (Anon. Vat.)	29n, 135
Antologia Palatina (A. Pal.)	56n
Antoní Liberal (Ant. Lib.)	12n, 14, 25n, 108n, 109n
Apol·lodor (Apd.)	3, 14, 17n, 18n, 21n, 22n, 24n, 27, 28n-32n, 34, 45, 47n, 49n, 51n, 56n, 58n, 60, 65n, 68n, 70n, 72n, 77n, 82n, 86n, 87n, 89n, 90n, 97n, 98n, 99, 101n, 108n, 109n, 111n, 112, 115n, 117, 118n, 124n, 130n, 132n
Apol·loni de Rodes (Ap. Rh.)	8, 10, 12n, 14, 32n, 38n, 52, 62n, 72n, 74n, 82n, 87n-90n, 127n, 129n, 132n
<i>Scholia</i>	10, 12n, 14, 15n, 17n, 18n, 34n, 47n, 62n, 82n, 85-90, 105n, 132-134
Arat (Arat.)	54, 135-140
<i>Scholia</i>	79n, 90n, 127n, 136-140
Aristodem (Aristodem.)	108, 109
Aristòfanes (Ar.)	59, 69n, 116
<i>Scholia</i>	59, 60n, 112, 113n, 120n, 121n, 124n
Aristòtil (Arist.)	78n, 79n, 99n
Arseni Paremiògraf (Arsen. Paroemiogr.)	6
Artemidor (Artemid.)	105n, 133n, 134

Asclepiades de Tragil	
(Asclepiad.)	62n
Ateneu (Athen.)	38n, 55n-57n, 76n, 105n
Cal·límac	52n
Càrax (Charax)	130n
Ciceró	138
Conó (Cono)	69n, 70
Cornut (Cornut.)	18n, 20n, 92n, 94n, 98n, 99n
Crisocèfal (Chrysocephal.)	6n
Dió Crisòstom (D. Chrys.)	83, 93n
Diodor de Sicília (Diod. S.)	3, 18n, 21-24, 27-30, 38n, 63n-65n, 70, 72n, 73n, 77n-79n, 97-100, 106, 111n, 120n, 121n, 127n, 128n
Diogenià Paremiògraf	
(Diogenian. Paroemiogr.)	16n, 101n
Dionisi Escitobraquíon	
(Dion. Scyt.)	18n, 20n, 88-90
Elià (Ael.)	25n
Epimènides	133
Eratòstenes (Eratosth.)	34, 47n, 72n, 87n, 89, 137
Escoli a ... (Schol. in ...)	uid. nomen
Èsquil (Aesch.)	17n, 18n, 47n, 76n, 92, 124n, 130n, 131n
<i>Scholia</i>	20, 47n, 49n, 69n, 85n-88n, 130n
Estesícor	22n, 105n
Estrabó (Str.)	10n, 22n, 56, 111n, 112, 121
Èupolis	6n

Eurípides (Eur.)	18n, 22n, 38n, 65n, 81n, 84n, 99, 108, 111n, 124n
<i>Scholia</i>	22n, 29n, 30n, 38n, 44n, 62n, 72n, 84n, 92, 97
Eusebi (Eus.)	131
Eustati (Eustath.)	14, 15n, 21n, 22n, 83, 124n, 129n
Ferecides (Pherecyd.)	68n-70n, 101n, 105n
Filòstrat (Philostr.)	82n, 131n
Flegont (Phleg.)	12n, 14
Foci (Phot.)	6n
Galè (Gal.)	99n
Germànic	138
Hecateu	117n
Hel·lanic (Hellanic.)	41n, 68n, 70n
Heraclit Mitògraf	passim
Heraclit Rètor (Heracl.)	10, 41n, 56n, 58n, 61n
Hermesíanax (Hermesian.)	76
Herodor (Herodor.)	20n, 82n, 93n
Heròdot (Hdt.)	20, 112
Hesíode (Hes.)	3, 17n, 18, 31n, 41, 42, 47n, 49, 56n, 81n, 83, 89, 99n, 115n, 117, 118, 132n
<i>Scholia</i>	41n, 82-83
Hesiqui (Hesych.)	99n
Higí	112, 138n
Homer	3, 4, 8-10, 18, 40, 42, 50, 54, 55, 83, 101, 105, 136, 137, 139-141

Ilíada (Il.)	2-4, 14, 23, 54-56, 101n, 117, 112, 135, 136, 138, 139
<i>Scholia</i>	14, 23, 24n, 56, 57n, 100n
Jamblic (Iambl.)	82n
Lactanci (Lact.)	138
Libani (Liban.)	29n, 30n, 51, 52n, 58n, 124n
Licòfron (Lyc.)	9, 10n
<i>Scholia</i>	9n, 31n, 48, 50-52, 64n, 85n-90n, 92, 94n
Llucià (Luc.)	12n, 14n, 19n, 25n, 133n
<i>Scholia</i>	14, 25n, 93n, 105n
Mosc (Mosch.)	76, 130n
Nonnos (Nonn.)	55n-57n, 94n
Odissea (Od.)	8, 17n, 24n, 31n, 40, 42, 43n, 52n, 58, 60, 81n, 95n, 104, 105n, 114n, 115n, 124n, 129n, 135, 137, 140n, 141
<i>Scholia</i>	9n, 17, 21n, 22n, 31n, 32n, 36, 40-42, 50, 52n, 58n-60n, 78n, 79n, 104-107, 114, 115, 127n, 129n, 140n
Olimpiodor (Olymp.)	29n, 30n, 56n, 77-79, 128n
Òrfica (Orph.)	131n
Ovidi	76, 124-125

Palèfat (Palaeph.)	14, 16, 22-24, 28-32, 36, 38n, 46-48, 55, 56, 62n, 63, 65-68, 71-73, 77-79, 82, 84, 87-90, 110-112, 118, 126
Pausànias (Paus.)	4, 22n, 37n, 38n, 41n, 51, 77n, 79n, 81n, 83, 87n, 93n, 94n, 109n, 128n, 132n, 133n
Pediàsím (Pediasim.)	21n, 22n
Píndar (Pind.)	5n, 62n, 76n, 92n, 98n, 118
<i>Scholia</i>	24n, 62n, 100n, 101n
Plató (Plat.)	14n, 77-79, 100
<i>Scholia</i>	12n, 14, 83n, 94n, 95, 100n, 105n
Plini el Vell	45
Plutarc (Plut.)	7n, 13n, 19n, 52n, 53n, 56, 120n, 125
Pòl·lux (Pollux)	108n, 109n
Polibi (Pol.)	9, 10
Quint d'Esmirna (Q. Sm.)	111n
Servi	45
Simònides	81
Sòfocles (Soph.)	118n, 125
Suda (Suid.)	95n, 120n
Teàgenes de Règion	59n
Temisti (Them.)	84
Teodoret (Theodoret.)	97n
Teòcrit (Theocr.)	45
<i>Scholia</i>	21n, 44n, 45, 92n, 93n, 120n
Teògnis (Theogn.)	101n
Tucídides (Thuc.)	9

Tzetzes (Tz.)	38n, 47n, 48n, 56n
Xenofont (Xen.)	7n, 22n
Zenobi (Zenob.)	6n

INDEX

Prolegomena:

Presentació I

Agraïments I

Introducció:

1. L'Autor IV

 1.1 Identitat IV

 1.2 Datació VII

2. L'Obra XV

 2.1 Contingut XV

 2.2 Estructura XVI

 2.3 Llengua i estil XVII

 2.4 Mètodes interpretatius XVIII

3. Descripció de manuscrits XXVIII

4. Edicions XXXI

5. Criteris d'edició XXXI

 5.1 Estructura XXXI

 5.2 Citacions XXXII

 5.3 Signes utilitzats XXXII

Conspectus Siglorum XXXIII

Edició crítica, traducció i comentari:

Títol	1
1. Sobre Medusa	2
2. Sobre Escil·la	8
3. Sobre Ceneu	12
4. Sobre Atlant	17
5. Sobre els Centaures	21
6. Sobre Tirèsias	25
7. Sobre Pasífae	27
8. Sobre les Harpies	31
9. Sobre Perseu	34
10. Sobre Glauc marí	37
11. Sobre el Ciclop	40
12. Sobre Atalanta, filla d'Esqueneu, i Hipòmenes	44
13. Sobre les Fòrcides	47
14. Sobre les Sirenes	50
15. Sobre la Quimera	54
16. Sobre Circe	58
17. Sobre els toros que respiren foc	62
18. Sobre l'Hidra	65
19. Sobre els Esparts	68
20. Sobre les pomes d'or	72
21. Sobre els de l'Hades	75
22. Sobre Faetont	77
23. Sobre Orfeu	81
24. Sobre Hel·le i Frixos	85
25. Sobre Pans i Sàtirs	91

26. Sobre Asclepi	97
27. Sobre el casc d'Hades	100
28. Sobre Bòreas i Oritia	102
29. Sobre Proteu	104
30. Sobre el gos i la guineu	108
31. Sobre les egües de Diomedes	111
32. Sobre Calipso i Odisseu	114
33. Sobre Cèrber	117
34. Sobre Làmia	119
35. Sobre Procne, Filomela i Tereu	123
36. Sobre les Helíades	127
37. Sobre Panoptes	130
38. Sobre Endimió i Selene	132
39. Sobre els bous d'Hèlios	135
Bibliografia	142
Index nominum geographicorum	159
Index nominum mythologicorum	161
Index scriptorum	169
Index	175